

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ČETRDESET ČETVRTA

REDOVNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET ŠESTA

DRUGO IZDANJE

UREĐIVAČKI ODBOR

PETAR BRALJVIĆ, MELIMKO ĐUKIĆ, VELJKO KOVAČEVIĆ, VIKTOR
RUČAN, NIKOLA LJUBIČIĆ, PETAR MATIĆ, BRANKO PERKOVIĆ, MILOŠ
ŽEKIĆ, MILISAV PERKOVIĆ - odgovorni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO“

MILUTIN MORAČA

RATNI DNEVNIK

BEOGRAD 1962

PREDGOVOR

Ratni dnevnik sadrži podatke o formiranju i borbenom putu 4. krajiške udarne brigade od 3. septembra 1942. do 19. maja 1943. godine, tj. iz perioda u kome sam bio njen komandant. To je prvi i manji njegov dio. Kada sam, 19. maja 1943. godine, primio dužnost komandanta 5. krajiške udarne divizije, počeo sam da zapisujem u dnevnik i njen borbeni put, opisujući ukratko borbena dejstva i druge aktivnosti njenih brigada i drugih dijelova divizije. U dnevnik sam takođe zapisao borbe i marševe 2. proleterske divizije, u vremenu od 15. marta do 20. maja 1944. godine, kada su 2. proleterska i 5. krajiška divizija zajedno dejstvovala u Srbiji kao Udarna grupa divizija.

Osim borbenih dejstava jedinica čiji sam bio komandant, u dnevnik sam gotovo uvijek unosio i najkraće podatke o svima našim partizanskim odredima, brigadama i divizionima, kao i o jedinicama Sovjetske armije, za kojima su jedinice što su bile pod mojom komandom imale borbeni kontakt — bilo da su zajednički izvršavale neki borbeni zadatak, bilo da su u borbi ostvarivale direktno susretno sadejstvo.

Dnevnik sam vodio do konca novembra 1944. godine, kada je 5. divizija iz oslobođenog Beograda pošla na zemski front.

Prema tome, u Ratnom dnevniku zabilježen je borbeni put 4. krajiške brigade i 5. krajiške divizije u periodu od 27 mjeseci, a u tom vremenu i dvomjesečne borbe 2. proleterske divizije. U ovom razdoblju 5. krajiška divizija (tj. 1. i 4. i 10. krajiška brigada) vodila je borbe u Dalma-

ciji, u svim krajevima Bosne i Sandžaka, u Crnoj Gori i u najjužnijem dijelu Srbije.

Kada sam prvih dana septembra 1942. godine radio zajedno sa ostalim drugovima iz Štaba 4. krajiške brigade na njenom formiranju, došao sam na misao da u najkraćim crtama zapisujem najvažnije podatke iz života brigade, a u prvom redu njene borbe, rad Štaba brigade i partijske organizacije na izgradnji i vojno-političkom učvršćenju brigade i njenu političku aktivnost u narodu. Našao sam i jednu bilježnicu, koju sam pored sekcija i busole mogao da nosim u vojnoj torbici. Bio sam, naime, čvrsto odlučio da dnevnik nosim stalno sa sobom, kako bih bio što sigurniji da ga zaštam, odnosno da ne padne neprijatelju u ruke. Tako sam i učinio — sve tri sveske Ratnog dnevnika nosio sam sa sobom u vojnoj torbici sve do oslobođenja zemlje.

Borbe jedinica, njihovu političku aktivnost i rad i aktivnost Štabova bilježio sam vrlo sažeto, sa malo riječi, gotovo telegrafski. Izabrao sam takav način vođenja dnevnika jer sam sebi i postavio skroman cilj: da zapišem najvažnije događaje vezane za jedinicu i za teren na kome se ona nalazi. A drugo, prostor moje bilježnice i vrijeme koje sam za ovaj posao mogao da odvojim takođe su uticali na obim dnevnika.

Međutim, sve događaje iz života i rada jedinica i Štabova zapisivao sam po danima, kako su se oni i odigrali. Samo sam nekoliko puta skupno zapisao najvažnije događaje koji su se zbili u kraćem vremenu i to samo onda kada smo nešto više vremena boravili na jednoj prostoru i kada nije bilo suokodnevničkih borbi. Tih kraćih preleta bilo je malo u toku narodnooslobodilačkog rata kod svih naših jedinica.

Prvih mjeseci vođenja dnevnika u njemu sam, pored borbenih aktivnosti brigade, detaljno bilježio aktivnost partijske organizacije, naročito aktivnost partijske organizacije Štaba brigade i političke u postizanju političkih znanja i moralne čvrstine boračkih i starješinskih sastava brigade. U početku sam takođe detaljnije bilježio mjere koje je preduzimao Štab brigade da se u jedinicama organizuje i vodi vojna nastava i obuka i zapisivao postignute rezultate na tom polju. Mislim da se iz prvog dijela

dnevnika o 4. krajiškoj brigadi može dosta dobro da vidi kako je ona, tek novoformirana i mlada brigada, koja je imala dosta neiskusni starješinski kadar i, u najvećem broju, nepismeni i politički nepučen borački sastav, vojno-politički raste i jačala iz dana u dan i za kratko vrijeme, u satri borbe i kroz intenzivnu vojno-političku rad, postala čvrsta i iskusna udarna jedinica naše Narodnooslobodilačke vojske.

Kako je, međutim, politički rad u brigadi postajao sve intenzivniji i bogatiji, ja sam odlučio da registrujem brojne sastanke njene jače partijske organizacije i sve rezultate njenog rada, kao i sveukupnu političku aktivnost brigade u narodu. U dnevniku nisam zabilježio u potrebnom obimu propagandnu i kulturnu djelatnost 4. brigade i 3. divizije. Istina, pisao sam o nekim zborovima i konferencijama održanim sa narodom, o distriktskom listu, o izdavanju radio-ujesti. Ali nisam registrovao istu takvu djelatnost u svakoj našoj brigadi, u kojima su izdavani brigadni i bataljonski listovi, održavane kulturne priredbe i konferencije u jedinici i sa narodom, održavani karavani za nepismene borce, razna takmičenja itd. Ograničio sam se na unošenje najbitnijih podataka i ocjena iz ove oblasti naše aktivnosti, dok sam, pak, redovno bilježio sve borbe brigade, a kasnije sve borbe 5. divizije, dajući pri tom kratke ocjene najvažnijih borbi.

Svakako da bi slika života jedinica bila još potpunija da sam u dnevnik zapisivao sve najvažnije momente iz bogatog političkog i kulturno-prosvjetnog rada jedinica.

U dnevnik sam zapisivao, u najkraćim crtama, ličnosti o narodu i krajevima kuda smo prolazili. Ti ulisci nisu cjeloviti, oni nisu dati na osnovu detaljnije analize tadašnjeg političkog stanja u pojedinim našim krajevima. Zbog toga ih i treba uzeti samo kao utiske.

Neke značajne događaje, vezane za jedinice kojima sam komandovao, nisam unosio u dnevnik ili ih nisam dovoljno jasno zapisao. To sam činio namjerno iz razloga konspiracije. To se naročito odnosi na važne borbene zadatke koje je 3. divizija dobijala od Vrhovnog Štaba, kao što je marš divizije iz centralne Bosne u Sandžak u oktobra 1942. god., prodor Udarne grupe divizija u Srbiju

marta 1944. god. i druge. Iz istog razloga nisam u dnevnik unosio moje lične susrete sa drugim Titom.

U prigovori dnevniku za štampu zahtijevao sam originalni tekst dnevnika. Unosio sam izmjene i dopune samo gdje bi tekst zbog kratkoće ili zbog odsutstva potrebnih podataka (koje nisam bilježio radi konspiracije) bio nejasan čitaocu. Negdje sam, pak, morao unositi i stilške ispravke.

Takođe sam nastojao da u dnevniku sažavam partizaniku vojna terminologija, a potrebna objašnjenja dao sam u napomenama.

Isto tako ostavio sam podatke o gubicima neprijatelja kakve smo imali neposredno poslije borbi. Sigurno je da su oni gubici u nekim slučajevima preuveličani.

Pored rečenih manjih ispravki u originalnom tekstu dnevnika, a da bih olakšao čitanje dnevnika, odnosno da bi dnevnik što bolje poslužio kao historijski dokument, dodao sam originalnom tekstu dnevnika i nešto novog. Tako sam za pojedine periode iz dnevnika dao, na početku, kratka objašnjenja vojno-političke situacije u zemlji i na područjima na kojima predstaje borbeni dejstva jedinica. U napomenama (ispod teksta) imao sam podatke iz neprijateljskih ratnih dokumenata o osizru, jačini i namjerama neprijateljskih jedinica, sa kojima su naše jedinice, koje su obavljale u dnevniku, vodile borbe. U toku rada na uređenju ovih podataka nisam, na žalost, naišao na sve neprijateljskim dokumentima, a naročito na borbe u Srbiji. Takođe sam uputio čitaocu na naše ratne dokumente, u kojima se mogu naći detaljniji podaci o rezultatima i rezultatima borbi ovih naših jedinica. Osim toga, dao sam još neka objašnjenja na osnovu naših dokumenata i ličnih sjedežja na pojedine borbe i druge važne događaje iz života jedinica. Na 21 skici prikazao sam najvažnije borbe i marševe naših jedinica iz pojedinih razdoblja.

Bilo bih zadovoljan ako ovaj ratni dnevnik doprinese daljem upoznavanju i obradi bogatog borbenog posta naših prošlostjenih ratnih jedinica.

Milutin Morača

I PERIOD OD FORMIRANJA 4-TE KRAJISKE UDARNE BRIGADE DO NJENOG ULAGKA U SASTAV 5. UDARNE DIVIZIJE

(I. IX — 18. XI 1942.)

Četvrta krajiška brigada formirana je u jednom od najtežijih perioda oslobođilačkog rata i revolucije u Bosanskoj krajini. Poslije više od godinu dana intenzivnog razvojnog oružane borbe krajiške partizanske snage izvale su bile u svakom pogledu do toga stepena da je bilo moguće u kratkom vremenskom razmaku reorganizirati kompletne partizanske odrede u brigade. U vrijeme formiranja 4. krajiške brigade skoro sva teritorija Bosanske krajine bila je oslobođena, jer su mnogi neprijateljski garnizoni, utrođeni po njenim mjestima i gradovima (Drvar, Bos. Petrovac, Oštrelj, Ključ, Glamoč, Sanski i dr.) bili uništeni ili protjerani.

Upravo je u to vrijeme grupa proletarskih brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba uspjela savladala svoj prozor iz Crne Gore i oslobođila u periodu juli-august niz mjesta (Prozor, G. Vakuf, Dubno, Ljubo i dr.) i prostornu oblast — spojila se sa krajiškim snagama. To spajanje oružanih snaga i oslobođenih teritorija omogućilo je Vrhovnom štabu da planira krajnje ofanzivne i defanzivne dejstva i da njima rukovodi. U toku septembra glavnina brigada bila je angažovana za razbijanje pokušaja sjemačkih i ustaških snaga da iz Banjaluke prođu na jug ka oslobođenom Ključu i Mrkonjić-Gradu, a krajem mjeseca, poslije uspjeha izruče-

vojne zadatke, ove snage su oslobodile Jajce. Za to vrijeme 4. krajiška brigada je ostala na terenu na kome je formirana, orijentirajući se ka Bosanskoj Grahovu, gdje je provede rad na organizaciji jedinica, izvodila manje akcije protiv četnika.

Trećeg oktobra brigada je izvršila svoj prvi pokret. Po naredbenju Vrhovnog štaba prebačena je na teren Ključa, gdje je imala zadatak da učine učelna u borbama sa njemačkim i ustaškim snagama koje su iz Sazkog Mosta i Banjaluke pokušale da prođu na jug, sa ciljem da oblađaju Ključem, Sitnicom i Mrkonjić-Gradom. Pošto je uzela učelna u sarajevu, ofanzivnim dejstvima u rejonu Ključa, brigada je 7. oktobra prebačena prema Bihaću sa zadatkom da spreči eventualne pokušaje prodora neprijatelja na oslobođenu teritoriju i da ofanzivnim dejstvima osigura brojne ustaško-domobranske snage u Bihaću i okolini. Krajem oktobra dva bataljona brigade ponovo su na terenu Bos. Grahova gdje prema planu Vrhovnog štaba učestvovali u napadu na Bosansku Grahovu.

U vezi sa planiranom bitačkom operacijom 4. krajiška brigada je prvih dana novembra ponovo koncentrisana u ličnom rejonu Ključa sa zadatkom da osigura pravce od Sazkog Mosta i Banjaluke prema Ključu i Bos. Petrovcu.

3. septembar 1942.

Po naredbi Vrhovnog štaba — bataljoni 5. krajiškog odreda ulaze u 4. krajišku narodnooslobodilačku partizanску udarnu brigadu.¹ Naredbom je određen štab brigade.²

¹ Pred formiranje 4. krajiške brigade 5. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred obuhvatao je teritoriju od Bihaća preko Bos. Petrovca i Drvara do Glamoča, uključujući cijelo Glamočko polje, zatim sjeverozapadni dio Livnjskog polja i čitavo područje Bos. Grahova. Sva teritorija odreda bila je okružena, sem Bihaća i Bos. Grahova sa najbližim selima oko njih. Neprijatelj je drinuo i osvojio Bos. Grahovo—selo Sitnica.

² 3. krajiški odred imao je tada četiri bataljona: Omladinski — na području Drvara i Bos. Petrovca (22. VIII 1942. godine formiran je 3. krajiška brigada od boraca sa svoga područja); „Gavrilo Princip“ — na području Bos. Grahova; „Budućnost“ — na području Glamoča i „Starac Vujadin“, sastavljen od boraca iz udarničkih sela Livnjskog polja. (Zbornik dokumenata i podataka

3. i 4. septembar

Vršimo pripreme za formiranje brigade. Drug Osman³ održao sastanak sa nama — brigada treba da ima sve uslove za brz pokret i sposobnost za tebe akcije. S obzirom da je ljudstvo bataljona „Starac Vujadin“ i „Budućnost“ još „sirovo“ — naročito treba obratiti pažnju na vojno-politički rad.

Brigada treba da ima i intendanturu, sanitet i pionirski vod.

5. septembar

U štabu odreda prikupljamo stvari potrebne za brigadu, zaštitnica, intendanturu i drugo.

Uveče je došao drug Tito,⁴ Dilos, Dedišar i dr. Oni su se sa nama zadržali u kratčem razgovoru.

6. septembar

Prešli u selo Tiševo, gdje smo smjestili štab. Tu smo našli druga Milana Trnina i bataljon „Budućnost“. Zbog dobijenog izvještaja da će četnici i Tahjani ići prema selima Peulje i Crni Lug radi mobilisanja ljudi, ovaj bataljon — zajedno sa bataljonom „Starac Vujadin“ — otišao je na osiguranje.

o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda, tom IV knjiga 4. dok. 112 i 114 izdanje VII — u daljem tekstu Zbornik IV/8, 112 i 114.

U sastav brigade odmah su ušli bataljoni „Gavrilo Princip“, „Budućnost“ i „Starac Vujadin“. Neko kasnije došla je u sastav brigade jedna četa iz Omladinskog bataljona.

Prilikom formiranja brigade je imala oko 1000 boraca, narodnih sa 120 pušaka, 27 puškolitrnjaca, 4 teških mitraljeza i 20 000 metaka. (Zbornik IV/8, 121.)

Brigada je formirana u Tiševu.

³ Štab brigade bio je sastava: Milutin Mocača — komandant; Nikola Kotić — politički komesar; Cvjeto Oručić — zamjenik komesara (pregovo 1942. u istočnoj Bosni); Milan Trnina — zamjenik političkog komesara. Naredbom Vrhovnog štaba nije bio određen nadstnik štaba brigade.

⁴ Osman Karabegović bio je tada politički komesar Operativnog štaba narodnooslobodilačke partizanске i dobrovoljne vojske za Bosansku krajinu.

⁵ Drug Tito je te večeri došao u Drvar iz Glamoča, a kome je tada bilo sjedište Vrhovnog štaba. To je bio prvi susret drugova iz štaba odreda, odnosno iz štaba 4. krajiške brigade sa drugom Titom. Drug Tito je prenoćio u sagradi štaba odreda.

7. septembar

Pozvani su na sastanak svi članovi Štabova bataljona da podnesu izvještaje o stanju u bataljonima, o ljudstvu koje ulazi u brigadu i o nedostacima u bataljonima. Sastanak je zakazan za 8. IX.

Ovog dana ležao sam cijeli dan zbog jake prehlade.

8. septembar

Sastanak nije održan jer su neki drugovi zakasnili zbog pripreme za akciju na četnike u pravcu Peulja, koji se nisu pojavili — vjerovatno su došli do podataka o našim snagama.

Ovog dana pisani su dopisi Komandi područja u Drvaru o mobilisanju konja za brigadu, intendantu brigade² o nabavci hrane i dr.

9. septembar

Održan sastanak sa članovima Štabova bataljona. Na sastanku se zaključilo:

— da se čete po bataljonima tako razvrstaju da u novim bataljonima budu čete iz dva stara bataljona;

— da čete broje jednak broj pušaka i puškomitraljeza;

— da se u bataljonima odmah postave intendanti i obavještajni oficiri;

— da se u svakom bataljonu organizuje pionirska desetina sa alatom;

— da se odmah pređe na politički i vojnički rad u bataljonima i pripreme borci za akcije.

10. septembar

Obišli 2. i 3. bataljon i borcima ukratko iznijeli značaj formiranja brigade. Pokazalo se da nije bilo negodovanja zbog rasformiranja starih i stvaranja novih kombinovanih bataljona.

Napísali izvještaje Vrhovnom Štabu i Operativnom Štabu za Bosansku krajinu o učinjenom i tražili da nam

² Za intendanta brigade postavljen je Ilija Miljević. Međutim, Miljević je vrlo kratko vrijeme ostao na ovoj dužnosti, jer umro ga morali vratiti na rad u Komandu vojnog područja u Drvar. Već 18. IX za intendanta brigade postavljen je Bogdan Bunić.

1

3. 9. 44.

Po naredbi Vrh. Štaba - bataljoni 2
R. Štab. plan i sa svim potrebama brigade
Komiteta i obično do brigade.

24. 9. 44. Napisa se formiranih brigada
i sastavni u slučaju Bosanskom brigada
Štab da se na svu stranu na ter. postaji;
pionira sa ličnim alatom. S obzirom da
je formirani bataljoni, 1. i 2. i 3. bataljoni
je svaki - sastoji se od četiri čete,
sa svim potrebama Štaba.

Brigada Štaba da se:
intendanta, sanitet, poravnati
svi.

1. 9. 44.
Napisa se Štabu na formiranje
Štaba postavljen na brigadu, sanitet
obavještajni i alatom.

2. 9. 44. Napisa se Štabu da se
bi, konja i dr. koji se sa svim potrebama
bi u slučaju potrebe.

3. 9. 44. Napisa se Štabu da se svu
stranu. Sa svim potrebama Štaba
i bataljoni, sanitet. 2. i 3. bataljoni
napisali su izvještaje; svaki bataljon
na svu stranu; 1. i 2. bataljoni
svu stranu; sanitet - napisa se
Štabu da se sa svim potrebama.

Faksimil iz originalnog izvješća

se pošalje nekoliko političkih radnika da popunimo praznine u četama, kako bi se čete što prije udigle na političku visinu pravih partizana.⁶

Ovog smo dana doznali o pripremanju okupatorske ofanzive sa područja Dalmacije na oslobođene krajeve Bos. krajine, koja bi se izvela sredinom ovog mjeseca i o ovome izvestili Operativni i Vrhovni štab.⁷ Takođe smo imijeli važnost i hitnost likvidiranja Grahova i Dorata, u kom bi slučaju stvorili vrata okupatoru i četnicima u Bos. krajini od pravca Knina, naime, onemogućiti bi brzu neprijateljsku ofanzivu na Bos. krajinu, naročito sa manjim snagama.

Izvijestili 3. lički odred gdje se nalazimo i o potrebi zajedničke saradnje i dobre veze u Kninskoj krajini. Takođe i Štab 4. operativne zone.⁸

Tratili od Operativnog štaba da se hitno razgraniči Livanjsko polje — da li će što od njega pripasti Komandi područja u Drvaru, kako bi se što prije uputio neko na raniji sektor bataljona „Starac Vujođin“ da radi na organizovanju pozadine.

11. septembar

Sa zamjenikom komandanta otišao sam na teren da ispitam najbolji put i način za akcije na sela Obilja, Luku i Marikovec, što će biti prvi zadatak brigade.⁹ Ori-

⁶ Izviestaj štaba brigade Vrhovnom štabu objavljen je u Zborniku, IV/7, dok. 33.

⁷ O nekim podacima za ovu ofanzivu vidi Zbornik, IV/7, dok. 33, 34, 35.

Međutim, ličkijski garnizon u Bos. Grahovu, kao i grahovski četnici, ostali su i dalje neaktivni.

⁸ Štab 3. ličkog partizanskog odreda i Štab 4. operativne zone (za Dalmaciju) bili su nam susjedi, pa smo sa njima redovno održavali vezu.

⁹ Ovu akciju na pomenuta sela ne treba razumjeti u bukvalnom smislu, već kao razpad na neprijatelja koji se nalazio u ovim selima.

Ovakvi i slični izvodi, kako napasti ili likvidirati neko mjesto, bili su se tada odmahili u našoj partizanskoj terminologiji. Međutim, svaki naš borac i svaki učesnik narodnoslobođilačkog pokreta je znao da se to odnosi na neprijateljski garnizon ili postroje u konkretnom mjestu.

Podto će štabovi različitih na pomenute terene u ovome dnevanju, smatrao sam za potrebno da dam ovo objašnjenje.

jenio sam da bi tri bataljona mogla dobrim komandovanjem, vezama i brzim akcijom imati stopostotni uspjeh.

Po podne održali smotru dva bataljona (2. i 3.) i prateće čete brigade. Vidjelo se da su bataljoni prilično sređeni i da bi se moglo preći na akciju. Šešeta je što nam iz odreda još nije stigla Omladinska četa. Politički komesar i ja govorili smo borcima o našoj brigadi, kakva ona treba da bude, o prednosti akcija brigade kao cjeline u odnosu na manje jedinice odreda, rasturene po položajima, o radu i disciplini u brigadi.

Usmeno izdali naređenje Štabovima 2. i 3. bataljona da pripreme čete za akciju, da izvedu nekoliko časova po pitanju veze i saradnje između četa — pa do pojedinca u borbi, da počne borcu o ponašanju i snalaženju u borbi. Potom, da ispitaju teren za akciju.

Dosadašnja zapažanja o brigadi:

Ljudstvo brigade je prilično zadržano i politički nepuščeno. Vidjelo se da u četama nije bilo političkog rada, naročito u bataljonu „Starac Vujadin“. Uticaj Partije je takođe bio slab. Disciplinā nedovoljna, a borbenost prilična. Sa martijevim političko-organizacijskim radom ljudstvo bi se brzo popravilo. Akcije će takođe popraviti borbenost i disciplinu.

Štabovi bataljona izgleda da imaju šelju da se otklone svi nedostaci kod partizana.

Da bi partizani zavoljeli život u brigadi i svoja rukovodstva treba sa njima pravilno postupati. Znači prema partizanima odnositi se kao drug, ne biti lijen da se partizan sastubi i da mu se uvijek rastumači sporno pitanje; treba se starati da partizani osjete brigu svojih starijehina u svemu — u uticaju političkih i vojnih pitanja, u staranju o hrani, odjeći i obući. Naš čovjek, u ovom slučaju većinom seljak i to neak, primjećuje mnogo njegovih zapažanja o radu i držanju starijehina mogu često da budu tačna (greške i dr.). Ukrajko, partizanima treba posvetiti punu pažnju i stvari će ići najbolje.

12. septembar

Napisaću naredba bataljona o akciji. Početak akcije treba da bude 14. o. m. u 3 časa jutro.

12. i 13. o. m. posvršavali smo razne tekuće poslove u Štabu i zajednički čitali „Partizan“.¹⁰

14. septembar

U 3 časa počela je borba. 1. i 3. bataljon brzo su prošli sela Obilaj i Lučko — 3 bataljon nešto je zakasnio sa akcijom, upravo duže se zadržao na terenu. Akcija je prilično uspjela, ali je bilo i nedostataka: bila je noćna akcija te je veliki broj četnika, onih najopasnijih, umakao i prokrao se kroz naše redove; partizani nisu mogli da pretrabe sve kuće, naročito pojase u kojima je, vjerovatno, osalo mnogo municije i pušaka. Zatim i sami partizani nemaju iskustva o noćnim akcijama, naime da akciju izvedu što brže i silnije, da neprijatelja time zbune kako on ne bi imao nikakvu inicijativu.

Rezultati borbe su sljedeći: zaplijenjene su 72 puške, 3 lovačke puške, 3 puškomitraljeza, 150 bombi, 3500 metaka, 6 pištolja i dr. sitnijih stvari; poginulo 5 četnika, među njima komandant Miljević, jedan komandir i jedan oficir. Zarobljeno 45 četnika koji su, pošto im je objašnjena naša borba, pušteni kućama jer nisu bili izraziti četnici. Zarobljeno je 15 drvarskih četničkih izbjeglica koji su poslani Komandi područja na rad. Osuđeno je i strijeljano 6 četnika koji su bili zajedno sa Miljevićem kurliti do Drenovića. Zaplijenjen je i izvještaj četnički materijal u kome je bilo najvažnije pismo, upućeno od popa Đujića četničkom komandiru Iviću Bogdanu (na pl. Starčević), gdje govori o zatacima Miljevića i o avestranj četničko-okupatorskoj ofanzivi na oslobođenu teritoriju sredinom septembra.

Uveče smo o akciji izvjestili Vrhovni Štab¹¹ i Operativni Štab; takođe i o pripremi neprijateljske ofanzive i ketakli značaj Bes. Grahova.

15. septembar

¹⁰ „Krajčki partizan“ — organ Operativnog Štaba za Bosansku krajinu.

¹¹ Izvještaj je objavljen u Zborniku IVZ, 38. U izvještaju stoji da je brigada u ovoj borbi imala samo dva lovačke ranjena. Ranjeni su Hajder Milić, politički komesar 2. čete 3. bataljona i Vučković Milić, partizan 1. čete 3. bataljona.

Od zarobljenih pušaka 25 smo poslali Komandi područja.

Poslali smo 3 partizana na traženje Operativnog Štaba za zaštitnicu.

Održali smo sastanak o daljnjem radu. Zaključci: da se obidu položaji i vidi tačna situacija oko Grahova, Derada i Tiškovec; da se da raspored bataljonima, da se Štab brigade premjesti u selo Trubar.

S obzirom da je javljeno o neprijateljskom napadu na Peulje — Milan i Cvjeto sa ostali kod 3. bataljona, a Kotle i ja smo krenuli za selo Peći i stigli uveče.

16. septembar

Otišli na izvidanje terena. Četnici i Talijani su se dobro utvrdili: kameni zid sa puškaricama i manji bunkeri (ukopi u zemlju sa krovom). Karakteristika je četničkih straža na Stokština što stalno pucaju na naše izviđače. Ima ih oko 80—100 cijelom dužinom Stokština. Frontalni napad na njih ne bi dao veliki uspjeh; zbog otvorenog terena bilo bi naših gubitaka — drugo, četnici bi pobjegli.¹²

Ukoliko bi uslijedila neprijateljska ofanziva, naši položaji su momentalno zadržavanje neprijatelja su dobit od Peći preko pl. Ulice. Komandant 1. bataljona je sa ovim upoznat, naime, sa sastatom da 1. bataljon pruži otpor na južnim padinama pl. Ulice, dok se ne sredi drugi odbrambeni položaj.

Kod ovog bataljona sam zapazio: da je ishrana zadovoljavajuća, da su borci raspoloženi, ali još nedovoljno disciplinovani (meštasta oko logora). Veliki broj boraca je slabo odjeven. Problem obuču sve se više postavlja. U Štabu bataljona ima harmonije.

Po dogovoru sa drugom Komandom pozvali smo po dva člana Štaba 1. i 2. bataljona na zajednički dogovor o dru-

¹² Neprijatelj je sa položaja na Stokština i Cigolja (k. 1970) obestreljivao cestu Bos. Grahovo—Strmica i na njoj posmatrao povorj Derada. Ovi položaji su bili veoma povoljni, jer je obolno nerijetko potpuno otkriveno — svjedoče na puškarici i livadu. Otkriveno zemljište protječe se i na sjever, po jugoistočnim padinama pl. Ulice, sve do u visini sela Peći. — Izvidanje Stokština i Cigolja vrše sam u cilju potpunijeg uvida u mogućnost napada na neprijateljske snage na ovom odsjeku, uvidom bi došlo do napada na Bos. Grahovo, a ne zbog neposredne aktivnosti 4. krajiške brigade.

goj akciji brigade na četnike sela Kostiće i Peštenje. Sastanak je održan uveče. Zaključci: izvršite se akcija u cilju daljeg razbijanja četnika, kao i radi daljeg osposobljavanja boraca za borbu. Plan sa ovu akciju — kao i za raniju — po noći brzo dejstvo na četničke položaje, tišćenje sela i povlačenje u zoru. 3. bataljon ima sastatak da izvrši demonstrativni napad na selo Obiljaj i da otiđe selo Luku.

17. septembar

Drug Kotle i ja pošli smo za Tičevo, gdje smo se popodne sastali sa Štabom 3. bataljona i upoznali ga sa novom akcijom koja treba da se izvrši 19.IX u 2 časa. Kod njihove Treće čete postoje mnogi nedostaci: slabo ljepstvo i nepotpuna četa. Ona se mora popuniti sa dobrim partizanima. Uveče smo napisali naredbu za akciju.

Po dobivnom naređenju od Vrhovnog Štaba je treba da stupim u vezu sa Štabom 1. proleterske brigade (o zajedničkoj saradnji i dr.), čija su dva bataljona ovog dana došla u Tičevo.

Sastali smo se sa drugovima koji su od strane Centralnog komiteta KPJ poslani za našu brigadu: dva za politodjel brigade, dva za četu.¹³

18. septembar

Poslije toga riješili smo da drugovi Kotle i Milan odu koji su ukratko iznijeli svoje dužnosti u brigadi. Politodjel u mnogome će ubrzati rad na političkom učvršćenju brigade, na daljnjem jačanju političke svijesti boraca itd.

Poslije toga riješili smo da drug Kotle i Milan odu u Peći radi sudjelovanja u akciji i radi svrslavanja poslova u Štabu; da drug Kotle potom ode do Komande područja u Drvaru radi snabdijevanja brigade hranom, sa time treba da zaduži novog intendanta brigade drugo Ruzičić¹⁴ i da pregleda magacine pošto bi morali ne-

¹³ U politodjel brigade bili su postavljeni Žilko Živković, rukovodilac politodjela i Savo Radojić na kulturno-prosvjetni rad. Sa njima su došli Makim Sekulić i Rija Velimirović, koje je Štab brigade postavio za političke komesare čete.

¹⁴ Bogdan Ruzić, umro 1958. godine kao rezervni major u penziji.

kim borcima dati već i odjeću; ja da ostanem radi sastanka sa Štabom 1. proleterske brigade.

Uveče sam obišao prvu četu 3. bataljona, koja zadovoljava uslove za partizansku četu. Kod njih ima interesovanja o daljim našim borbama, o stanju u svijetu i sl.

19. septembar

Sastao sam se izjutra sa štabom 1. proleterske brigade i drugom Veljkom.¹⁵ Bio je prisutan i drug Milić.¹⁶ Razgovarali smo o našem zajedničkom radu na području Križevačke krajine, Grahova i tromeda.¹⁷ Imito sam stanje brigade i položaj neprijatelja oko Grahova i tromeda. Naše akcija na ova neprijateljska uporišta treba da bude što organizovanija i jača, s obzirom na njenu važnost i značaj za nas. Dogovorili smo se da zajedno krenemo 20. a. m. u selo Besanovce i Drvar, u cilju preduzimanja daljih zajedničkih mjera.

Uveče sam se sastao sa štabom 3. bataljona koji mi je ukratko izložio stanje bataljona: da 1. i 2. četa zadovoljavaju uslove, dok je 3. četa vrlo slaba. Iz nje je čak desertiralo 6 partizana iz sela Dolca (Glamoč) — bivši borci V. Babčić.¹⁸ Ovu četu treba što hitnije popuniti svjesnijim borcima. Dao sam im upute da do iduće akcije održe u bataljonu što više političkih i vojnih časova i da se partizani operu i okrpe. Drugovi iz polinodjela ostaju pri ovom bataljonu da vide tačno stanje i da održe nekoliko predavanja.

Akcija koja je izvedena na Kesiće i Pečenke nije uspjela. Štabovi 1. i 2. bataljona navode kao razlog otkrivanje naših snaga od strane neprijateljske patrola, tako da su se bataljoni morali povući. Drug Slavko,¹⁹ koji je 18. IX uveče došao u Peči, piše da je bilo slabo rukovođenje akcijom od strane štabova bataljona, da isti nisu dovoljno izvidjeli teren i dali tačan raspored i za-

¹⁵ Pavle Ilić (partizansko ime — Veljko), bio je tađe na operativnoj dužnosti u Vrhovnom štabu.

¹⁶ Miko Kesić Milić bio je tađe član štaba 4. operativne zone.

¹⁷ Mitali se na tromedu Bosne, Like i Dalmacije.

¹⁸ Vojin Babčić — Jevtićki komandir na terenu Glamoča.

¹⁹ Slavko Kosić bio je tađe zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bos. krajinu.

datak komandama četa; da su i komande četa olako shvatile zadatak i nisu se mnogo zalagale da se uspješno izvede.

3. bataljon zaplijenio je jednu pušku i 3 konja (u selu Luka nije ništa nađeno).

Treba da se pozovu štabovi bataljona na zajednički sastanak, da se po gornjoj stvari prediskutuje i nađe pravilan zaključak.

20. septembar

Počeo sam iz Tičeva sa drugovima Kočom²⁰ i Veljkom i u selo Besanovce stigli u 4 časa po podne. S obzirom da od Operativnog štaba Hrvatske nije ništa došlo u pogledu učestća njihovih snaga — riješili smo da odmah podaljemo kurira radi veze sa njima, tj. sa snagama koje treba da dođu; takođe da se obavijestim kod Komande mjesta Srb koje su ličke snage na liniji Kadrma—Srbeki klanac.

Uveče sam krenuo za selo Trubar. Na putu sam zreo naš štab brigade, koji se premješta za Besanovce. Sa drugom Milanom dogovorio sam se o svome: da se onda uput štabovima bataljona u pogledu učvršćivanja bataljona do glavne akcije,²¹ da se četa pratećeg oružja podijeli na bataljone, tj. po dva mitraljezka odjeljenja svakom bataljonu; da izvjesti Komanda područja o premještanju štaba brigade; da izvjesti 1. i 2. bataljon kuda je u slučaju neprijateljske ofanzive njihov pravac dejstva.

21. septembar

Poslao pismo preko Komande mjesta Srb u vezi sa ličkim snagama — tražio da me odmah izvjestite (preko štaba 3. ličkog odreda) da li znaju o pokretu nekih snaga prema tromedu.

U toku dana stigao izvještaj od štaba 3. ličkog odreda: oni ništa ne znaju o pokretu jedinica za tromedu.

²⁰ Komandant operativnih trupa na sektoru Bos. Grabevo bio je Koča Popović, a načelnik štaba — Pavle Ilić. Operativne o tome vidi Zbornik IV/7, 85, 83 i 89. U dokumentu br. 89 nalaze se podaci o neprijateljskim snagama na sektoru Bos. Grabevo.

²¹ Mitali se na napad na Bos. Grabevo i ostala neprijateljska uporišta, koji je pripremao štab operativnih trupa na sektoru Bos. Grabevo.

Sastao sam se sa Mirom u Trubaru i sa njom sam proveo neko vrijeme u razgovoru.²²

22. septembar

U Štab brigade došli drugovi Kola i Valjko.

Ovoga dana nije bilo nikakvih novih momenata. Štabovi bataljona javljaju o nekoliko slučajeva dezertiranja iz jedinica. To su učinili partizani iz bivših bataljona „Starac Vujačin“ i „Budućnost“, većinom ljudi koji su ranije bili pod četničkim uticajem. Da bi se ovo sprječilo, potrebno je da se održi sastanak sa Štabovima bataljona, na kome će se, pored ovoga, pretrastati i druga akuelna pitanja u našoj brigadi.

Ovog dana stigao je od Operativnog Štaba becać sa 19 mina. Određen je vođa odjeljenja i skladnja.

23. septembar

Po podne je održan partijski sastanak čelije Štaba brigade, na kome se iznijelo političko i vojno stanje u brigadi, iz kojega se moglo konstatovati da je ljudstvo u brigadi politički dosta slabo i ogromna većina boraca u mladi ljudi sa sela, većinom nepismeni, koji još ne poznaju osnovne zadatke narodnoslobodilačke borbe. Kao dokaz slabe političke svijesti u brigadi je pojava dezerterstva koja je primila šire razmjere. Do sada je pobjeglo 6 boraca sa oružjem (borci V. Babića) i 16 bez oružja (Vojinovi i drugi) i 2 iz bataljona „Starac Vujačin“. Zbog slabe političke svijesti, dobar dio partizana želio bi da se izvuce iz brigade — javljaju se za ljekarski pregled i sl.²³

Da bi se ovo stanje u brigadi popravilo, potrebno je preduzeti mjere:

u Mira Morača (Bujčić) — moza drugarica. Tada je bila član Sveskog komiteta KPJ za Drvar.

Na nekoliko mjesa u dnevniku govorim o pojavi dezertiranja iz brigade prvih dana pojava njenog formiranja. Međutim, je sam ovaj izraz nepravilno upotrijebio, jer se stvarno nije radilo o dezertiranju, već o prebjegavanju regrutima, dakle, o akta izdajstva. o dezertiranju se prebjegavanju borci, nametali brigadi iz straha od četnih borbi i pokreta u drugu, udaljenije krajeve i vraćali se u svoja sela sa ciljem da ostanu u posadini ili da stupe u partizanski odred. Jedino je moguće da se neki od pame-

a) održati konferenciju sa Štabovima bataljona. Ona je zakazana za 25.IX; na njoj bi se iznijelo opšte stanje bataljona, dosadašnja iskustva u radu i nedostaci; postavili bi se konkretni zadaci Štabovima bataljona u vezi sa najakuelnijim pitanjima;

b) tražiti od operativnog oficira Štaba da više pomogne rad u brigadi po vojnim pitanjima;

c) drug Cvijko se može da bude član Štaba brigade, jer nema vojničke sposobnosti, a u dodiru sa partizanima zauzima pogrešan stav po pitanju naše borbe, tako da negativno utiče na inače politički nesigurne borce i po svom radu i ponašanju krnji autoritet i samog Štaba brigade;

d) da ubuduće Štabovi bataljona rade zajedno sa četama, to jest da nemaju posebne zadatke; da uprosite svoju administraciju tako da imaju direktnu vezu sa komandama četa, a manje da pišu naređenja, koja su često štura i nedovoljna; ukidaju se sekretari Štabova bataljona;

e) po pitanju saniteta tražiti pomoć od Operativnog Štaba.

Na partijskom sastanku određeni su zadaci pojedinih članovima čelije: drug Kola da napiše referat o dubioznosti političkih komesara i njihovim neposrednim zadacima; drug Milan da obradi temu Partija i klasa proletarijata; Savo — o dijalektičkom materijalizmu; ja — o partijskom načinu ratovanja, o brigadama kao vojnim formacijama naše vojske i o potrebi vojničkog znanja. Moj i Kotelov referat treba da bude gotovi do 1. oktobra.

24. septembar

Prije podne poslali poštu Operativnom Štabu i obavijestili ga o zaključcima partijskog sastanka.²⁴

urilo 6 boraca vratio V. Babiću, mečla i ne znajući da je on postao izdajnik.

Potenciranje u dnevniku nekoliko pojava napuštanja brigade same potvrđuje izvrsrednu aktivnost političkog i vojnog rukovodstva brigade u radu na uređivanju brigade i na podizanju njene borbene spremnosti.

²² Izvještaj Štaba brigade je objavljen u Zborniku IV/7. 62.

Napisać sam letak o današnjoj našoj borbi, o uspjehima naše vojske u borbama protiv neprijatelja, o mogućnostima prodora okupatora i šta treba naša pozadina da radi da bi odgovorila svojim zadacima (sklanjanje šteta, blaga,¹⁰ pravljenje skloništa za namirnice itd.). Ovaj letak napisao sam po želji Miro — da joj pomognem.

Uveče sam pregledao materijal u vezi sa sutrašnjom konferencijom sa štabovima bataljona.

Štab brigade kaznio je partizana Jovičića Đurđa iz sela Pribelje, koji je pokušao pobjeći, sa prisilnim radom u pozadini na prikupljanju hrane za vojsku. Naredili smo da se naredba štaba brigade o kašnjenju Jovičića saopšti cijelom sastavu brigade.

Danas se javio Bogdan Rumić da je primio dužnost intendanta brigade.

25. septembar

Održana je konferencija štaba brigade sa članovima štabova 1, 2. i 3. bataljona. Cilj konferencije je bio da se iznese pravo stanje u brigadi, uspjesi i nedostaci i da se dade ocjena dosadašnjeg vojno-političkog rada i zadaci za budući rad; da se uoče najaktuelniji problemi u brigadi.

Glavne karakteristike u izvještajima:

1. bataljon: u bataljonu se osjetio živiji rad. Ali još ima nedostataka: politička svijest boraca nije dovoljna. Najbolji primjer toga su zahtjevi za poboljšanje hrane, kao uslova za uspjeh u akcijama. Kod pojedinaca javlja se želja za odsustvom, a 4 su desertiralo. Na političkim časovima nema dovoljno pažnje. Disciplina, kao izraz političkog znanja o cilju borbe, vrlo slaba.

2. bataljon: vojni i politički rad uglavnom još nije dovoljno izražen. Partizani su nedisciplinovaniji. Borci iz bataljona „Stara Vujadin“ začuveni i nezadovoljni, što je jedan od dokaza slabog političkog rada u četi u kojoj se oni nalaze. Desertiralo 7 partizana — 5 sa oružjem (R.IX 1942.).

3. bataljon: vojni i politički rad bolje se odvija nego u prva dva bataljona. Upravo tamo su 1. i 2. četa nešto odskočile, pa su kod njih i veći uspjesi. Osnovni ne-

¹⁰ šteta.

достаćak je što ni ovdje nema pravih vojnih časova, a politički časovi nisu planski organizovani.

Opšti zaključci: još u radu kako političkom tako i vojnom ima mnogo praznina, nazima, nisu dovoljno uvedeni vojni i politički časovi na pravilnoj osnovi, tj. da se na njima borci stvarno nešto nauče. To znači, časovi nisu još škola gdje se partizani uče, predavati ne dolaze na časove spremni, tako da ne mogu dovoljno objasniti konkretno pitanje. Drugo, nije se još uvela diskusija na časovima i ne postavljaju se pitanja.

Zaključilo se da je politička svijest i izgradnja osnovni uslov da partizani postanu i borbeni i disciplinovani i da se oergnu od svih onih starih navika odbrane svoga sela i želja da uvijek budu blizu njega. Da bi se popravilo opšte stanje u brigadi pred vojne i političke rukovodioce postavljeno su zadaci:

1) Vojne starješine moraju da poruče mnogo pažnje svom ličnom usavršavanju, da bi znali učiti i druge. Komandanti i komandiri moraju da uče i čitaju, jer su u većini do sada slabo čitali i učili.

2) Da se stvori plan rada tako da časovi budu škola, a ne zboranje. Znači, na časove se mora dolaziti sa određenom i pripremljenom temom.

3) Da se naročito obrati pažnja na kritiku i samokritiku starješina, koji moraju u punom smislu da se zainteresuju za pedizanje partizana.

4) U cilju uspješnijeg rada ukida se stara praksa odvojenosti štaba bataljona sa zaštitnicom, već da štab bude uz četu. Tako će štabovi imati više mogućnosti za rad u četama. Zatim, moraću da se odviknu starog kancelarijskog života i piskaranja. Treba ukiniti pismena saopštenja i naredbe — bez konkretne potrebe, više ličnog kontakta i savjetovanja sa komandirima četa itd.

5) Da bi se uspješnije radilo, treba praktikovati što češća savjetovanja sa komandama četa, vodnicima i političkim delegatima, na kojima će se kritički ocvrtati na rad uplate, što će omogućiti i veću kontrolu rada.

6) U cilju političkog uzdizanja ljudstva brigade treba prorađati najaktuelnije teme:

- 1) O našoj borbi. Partizani i zašto se oni bore.
- 2) O Crvenoj armiji kao najjačoj snazi u borbi za uništenje falizma.

- 3) O Komunističkoj partiji kao rukovodećoj snazi narodnoslobodilačkog pokreta,
- 4) Upoređenje između fašističkih i narodnih vojski.
- 5) Svestrano čitanje „Partizana“, biltena, letaka i drugih materijala u kojima se objašnjava linija narodnoslobodilačke borbe.
- 6) O sloganima okupatora, ustalama i četnicima i o izbjegličkoj vladi kao protivnicima narodnoslobodilačkog pokreta. Tumačiti neumorno to izdajstvo kao uslov da partizani stvarno emirno izdajnike.

26. septembar

Obavljanje poslova u brigadi. — Napisao biografske podatke, gdje sam se trudio da sebe objektivno ocijenim.²⁶

27. septembar

Na Kotlom obišao 2. bataljon. Na sastanku sa boricima imijeli greške dvaju partizana koji su krali u četu. Postavili pred partizane da to znači najveću sramotu za našu brigadu i za narodnoslobodilački pokret uopšte. Ubijedljivo imijeli kakav treba da bude partizan što je uticalo na sve da pomenuta dva partizana pravilno osude.

Po podne prisustvovali kulturnoj priredbi u Trubaru gdje su i partizani izveli dvije tačke. Lijep primjer bliskosti i zajedničke borbe naroda i vojske za novi život. Priredba je mnogo koristila partizanima.

28. septembar

Obrazovali smo jednu četu za novi 4. bataljon. Pokazalo se da manje čete bolje odgovaraju partizanskom načinu ratovanja.

U štabu posvršavao potrebne poslove. Osjećam da mi taj rad u štabu mnogo ometa u ličnom učenju i usavršavanju. Nedostaci zamjenika komandanta, koji bi mi inače mnogo pomogao i nemanje načelnika štaba svakim danom sve se više osjeća.

²⁶ Radi se o ispunjavanju „Kadrovoškog upitnika“, koji je u to vrijeme prikupljala kadrovska komisija CK KPJ za sve članove Partije.

Prema obavještenjima, okupator se sve više utvrđuje. Znači, ne misli da se povlači iz Grahova, o čemu se ranije javljalo. Naša akcija treba što prije da uslijedi.

Dobio sam pismo od Mire, u kome izražava zadovoljstvo i sreću što je porvana na viši partijski kurs. — Pohvalno od nje.

29. septembar

U štabu 1. proleterske brigade čekali smo drugove Koću i Veljka koji nisu toga dana došli.

Ovaj dan iskoristio sam u čitanju naređenja i uputa o organizovanju i radu vojne i civilne vlasti na oslobođenoj teritoriji. Pregledao sam četne novine jedne čete 1. proleterske brigade koje imaju dobrih članaka. Napisao sam referat o potrebi vojne izgradnje rukovodilaca i partizana u brigadi.

30. septembar

U noći je stigla naredba Vrhovnog štaba o novom rasporedu snaga oko Grahova i o zadacima naše brigade u nizu ofanzivnih akcija na liniji Kralj — Grahovo zajedno sa 2. dalmatinskom udarnom brigadom.

U 3. bataljona obrazovali smo četu za 4. bataljon. Kombinovima četa²⁷ ušla u sastav brigade, što se pokazalo kao nužno i pravilno, jer su se u ova četu javljali mnogi partizani iz bivšeg bataljona „Starac Vujađin“. Jedan dio starijih boraca ove čete vratili smo bez oružja na rad u pozadinu.

Postavljen je štab 4. bataljona u koji su ušli: Nenadić, Radulović, Lazo i jedan drug iz 1. proleterske brigade.²⁸

²⁷ Kada smo formirali brigadu, stvorili smo jednu četu boraca, pretežno starijih godina, iz bataljona „Starac Vujađin“ na njegovom dotadašnjem sektoru. Cilj nam je bio da bori starijih godina i dalje ostaru pod oružjem i da oko sebe okupljaju mlade ljude, kojih je još dosta bilo u ustaničkom selima Livanjskog polja (tako smo je i nazvali kombinovana četa). Međutim, kako je postojala želja starijeg broja boraca iz pomenutog bataljona da se vrati u ovi četu — jer su htjeli da budu blizu svojih žena — četa smo morali rastopirati.

²⁸ Štab 4. bataljona: Vojin Nenadić, komandant, Radulović Boško, zamjenik komandanta, Lazo Radušević, politički komesar i Miroslav Sekulić, zamjenik političkog komesara.

1. oktobar

Otišao sam u Drvar gdje sam se sastao sa drugom Komandom radi određivanja zadatka brigadi.

Kadje i ja održali smo zatim sastanak sa drugovima u Komandi područja o potrebi što bržeg osvajanja Komande mjesta u Livanjskom polju, gdje ima niz nedostataka i nepravilnosti u radu, upravo gdje ništa nije postavljeno kako valja. Drugovi su rekli da će se Komanda mjesta odmah formirati.

Takođe je riječeno da se u Titovu ostaje baza za razmjenu soli i žita, koja bi bila pod kontrolom Komande područja Drvar i Štaba 4. operativne zone. Ovim bi se omogućilo šverc, koji se silno razvio, a time i propaganda četnika i njihov uticaj na sektoru Glamoč — Livanjsko polje i okolinu.

Uveče sam stigao u štab brigade.

2. oktobar

Vršene su pripreme za akcije zajedno sa 2. dalmatinskom brigadom. Sastanak sa članom Štaba 2. brigade zakazan je za 3.X prije podne. Prva akcija bila bi na Golubić: razbijanje četnika i rušenje ceste i pruge na „Bolandić“.

3. oktobar

Napisač članak o potrebi vojnog obrazovanja rukovodilaca i partizana u brigadi.

Po podne stigla naredba Vrhovnog štaba o pokretu brigade prema Kijuju, radi pojačavanja naših snaga na tom sektoru.

Bataljonima smo odmah napisali i poslali naredbe za pokret.

Uveče je štab brigade stigao u Drvar. Izvijestili Vrhovni štab o pokretu.²⁰

4 i 5. oktobar

Vršen je pokret brigade i 5.X uveče stigli u Bukovik.²¹

²⁰ Izvještaj je objavljen u Zborniku IV/7. št.

Na sektor Kijuje već je bila upućena 1. proleterska brigada. Pripremljeni napad na Bos. Grahevo odložen je za kasnije.

Raspoloženje boraca u vezi sa promjenom terena je dobro.²²

6. oktobar

Izvijestili smo štab 1. proleterske brigade o dolasku, a u 12 časova sastao sam se sa drugom Slavkom. Po podne je izdata naredba za pokret 1. i 4. bataljona i za učesće u akciji pri napadu na Kijuje. Naši bataljoni su imali zadatak da osiguraju akciju 1. proleterske brigade od Ramičkog Kamena i sela Krasulja i Puci. U nači je ispitivan Ramički Kamen gdje nije bilo nikoga, jer su tu neprijatelja razbili borci 6. krajiškog odreda. 2. i 3. bataljon ostali su u rezervi.

7. oktobar

1. i 4. bataljon krenuli su oko 12 časova, kada je došao izvještaj o padu Kijuje, na šišenje terena do sela Vrhpolje.

Uveče je stigao drug Slavko i izvijestio nas da naša brigada kroče na osiguranje od pravca Bihaća i Krupe. Jedan bataljon (Drug) ostaje u sastavu 1. krajiške udarne brigade, da istu pojača u akcijama.

8. oktobar

Izdata naredba 2. bataljonu za pokret prema Klokočevcu²³ gdje će da se spoji sa 1. krajiškom brigadom.

1. i 4. bataljona izdata naredba da od Vrhpolja krenu prema Bravskom.

9. oktobar

Brigada na putu za Bosanski Petrovac. Uveče stigli u grad. Sa drugom Osmanom razgovarali o potrebi i ko-

²¹ Bukovik se nalazi u blizini sela Bravsko.

²² Ovim pokretom prema Kijuju brigada je, poslije nepunih mjesec dana od formiranja, prvi put napustila teritoriju 2. krajiškog odreda. Promjena terena pozitivno se odrazilo na čitav borački sastav. Sjedinio se da nije bilo nikakvog negodovanja, niti je i jedan borac ostao na brigadi.

²³ Klokočevac je prevoj između Kijuje i Šitnice.

risti da brigada ne ide na grahovski sektor, kako je bilo izdato naređenje.²²

10. i 11. oktobar

Prisustvovali konferenciji Okružnog komiteta za drvarski okrug. Iznijeli smo stanje u brigadi i podvukli nedostatke.

Bilo sam sa Mirom. Kure joj mnogo koštati, jer se na njemu dosta uči.²³

12. oktobar

Stigli sa brigadom na prostorijsa selo Ripač — selo Hrugar. Istog dana poslali patrolu za vezu sa 3. bataljonom 1. krajiškog odreda.

Iz izveštaja o akcijama 1. i 4. bataljona od 8. X vidjelo se da je borba bila živa i da su partizani pokazali odlučnost. Neprijatelj je protjeran iz sela Peći i sela Kamučka. Isjeran je i iz neklih rovova pred selom Vrhpoljem. Greške kod ove borbe su slaba veza i nepotrebna galama kod održavanja veze, kao i nedovoljno vojničko držanje u prebacivanju i traženju zaklona. Ovo dvoje treba ispraviti kod boraca. U ovoj borbi pokazala se slaba vojnička sposobnost drugu Čvije, koji je tjerao borca da juritaja bez potrebe i vojničke koristi. U borbi smo imali 3 mrtva i 8 ranjenih.

2. bataljion, koji je ostao u sastavu 1. krajiške brigade, 10. X vodio je zajedno sa brigadom borbu protiv njemačko-ustaško-četničkih jedinica ispred Sitnice. Zbog nedomočnosti neprijatelja bataljion sa se povukli. Kod 2. bataljona bilo je 4 mrtva i 6 ranjenih. U izveštaju se govori o slaboj vezi, slabom rasporedu bataljona i lošoj

²² Kao što se vidi, poslije usmenog naređenja Slavka Božića da brigada pođe ka Bihaću i Krupci, bilo je odlučeno da se ona ponovo vrati na grahovski sektor. Štab brigade je, u razgovoru sa Čermanom Karabegovićem, insistirao da se idemo prema Grahovu — na „mračno“ područje, jer nam je bilo cilj da brigada, kao mlada i neiskusna udarna jedinica, što prije i što bolje osposobimo kroz teške borbe i pobore van grahovskog područja. Naš zahtjev bio je usvojen.

²³ Ovo je bio drugi partijski kurs u Bosanskoj krajini, organizovan i vođen od strane Centralnog komiteta KPJ. Sukovodilac kursa bio je Krsto Popovoda.

lahrani dok je bataljion bio u sastavu 1. krajiške brigade.²⁴

Bataljion je krenuo u sastav brigade.

13. i 14. oktobar

Oba dana provedena su na izviđanju terena i pripremanju za akciju. Tereni oko Bihaća zadovoljavaju u pogledu vođenja borbi, mada su sela dosta česta i blizina Bihaća omogućuje lako prebacivanje snaga gdje je potrebna. Neprijateljske snage u Bihaću i okolini broje oko 2500 ljudi. Sve je to podijeljeno na manje seoske garnizone. Prava je šteta što nemamo momentalno snaga da ove neprijateljske snage likvidiramo. To bi se moglo izvesti sa tri brigade. Padom Bihaća pala bi i okolna sela.²⁵

Na izviđanju 14. X riješeno je da se napadne i likvidira neprijatelj u selima Golubić i Dobrenica. Demonstrativnu akciju izveđe jedna četa na selo Vincu.

Javljeno Vrhovnom štabu i Operativnom štabu o akcijama 8. i 10. X i poslani statistički podaci o brigadi.²⁶

15. i 16. oktobar

Između 15. i 16. a. m. izvedena je akcija na sela Golubić i Dobrenicu. Na Golubić je napadno 3. bataljion,

²⁴ Izveštaj o borabama 8. i 10. X objavljen je u Zborniku, IV/7, 128.

²⁵ Ova procjena neprijateljskih snaga bila je dosta precizna. Neprijatelj je imao jak garnizon u Bihaću (12 pješadijska domobranska pukovanja, dvoje bojne ustala, jedna lovacka četni. Djelovi ovih jedinica bili su postavljeni u okolna sela, pa su, zajedno sa razmatranim objektovima, predstavljali neposredno opasnost bijednje grada.

U našem poznatom napadu na Bihać, 2. novembra 1942. godine, na grad Bihać i na neposredna neprijateljska uporišta oko grada napadale su četiri brigade (Zbornik, IV/7, 170.).

²⁶ Brigada je tada imala 1082 borca, od toga 3 žena. Od razmatrane brigade je imala: puška — 849; puškomitraljeza — 31; teških mitraljeza — 7; lakih mitraljeza — 1; teških topova — 1; pištolja — 14. Municija: za puške — 41.134; za puškomitraljeze — 4.128; za teške mitraljeze — 4.284; za mitraljeze — 7 mm i za brdski top — 23 granata. Konja: jahućih — 8; za kuhinje — 17; za bojnu kormoru — 14 i za prevoza oruđa — 12. (Ovaj pregled objavljen je u Zborniku IV/8, 1).

a na Dobrenicu 1. bataljon, 4. bataljon imao je jednu četu na zaštiti prema selu Sokolcu i Bihadžu, jedan vod na pruži pored Une, dva voda na demonstrativnom napadu na Vinču, a jednu četu u rezervi. 1. bataljon nije izvršio zadatak, i u prvoj vatri četi se ne povukla. Komanda 1. čete nije čak našla svoju jedinicu. Štab bataljona nije rukovodio akcijom kako treba.

3. bataljon je izvršio zadatak, ali ne potpuno, jer je stiglo pojačanje od Bihadza, tako da je morao odstupiti. Demonstrativna akcija je uspjela. Naši gubici: 8 mrtvih i 10 ranjenih (3 teže). Neprijatelj je imao oko 40 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno 8 pušaka, 140 metaka i dr. sitnih stvari. Golubac je djelatnično spašjen.

17. oktobar

Povodom ove akcije održan je sastanak štaba brigade, a zatim sa štabovima bataljona. Kritičkovan su nedostaci u akciji na Ramecima i Vrhopolju, zatim u ovoj akciji kod Bihadza. Naročito je kritikovan rad u 1. bataljonu i ukazano se na greške štaba 1. bataljona, a tim da se iste moraju ispraviti.

18. oktobar

Izvršen je pokret sa tri bataljona na prostor sela Radici — selo Suvaja — za dalje akcije između Krupe i Bihadza.

19. oktobar

Napisali izvještaj Vrhovnom štabu i Operativnom štabu o akciji 19/16. X.²⁹ a po podne otišli u 3. bataljon 6. krajiške brigade u cilju upoznavanja sa stanjem kod neprijatelja i radi zajedničkog rada.

Zapažanja o brigadi:

Na noćne akcije borci još nisu navikli. Nedostaje im brzina i elastičnost. I noću im je glavno sredstvo napada puška i mitraljez, dok to treba da bude bomba i nož. Nisu, dakle, višnji u osvajanju bunkera i kuća. Raspored u prodroru takođe je slab. Kod povlačenja još ima panike i neroda. Nema još one vojničke odvažnosti i spremnosti, koja bi u teškim momentima došla do izražaja.

²⁹ Izvještaj je objavljen u Zborniku, IV 7, 102.

Pojedino komandno osoblje je slabo. Ovo naročito važi za 1. bataljon, koji je već u tri akcije podbacio. Štab bataljona nema inicijative, često je oportunistički raspoložen i to je uzrok slabog stanja u četama.

19. 20. i 21. oktobar

Izviđali smo teren između Krupe i Bihadza. Nije bilo nikakvih promjena.

22. oktobar

Dobijena naredba od Operativnog štaba da sa dva bataljona krenemo u pravcu Grahova. Oštriva Talijana je na liniji Duvno — Sinj — Grahovo ka oslobođenoj teritoriji. U 10 časova krenuo sam prema Petrovcu sa 1. i 2. bataljonom.

23. i 24. oktobar

Put za Drvar³⁰ je bio prilično težak za borca. Prvi snijeg i kiša. Borci imaju slabu obuču (opanke), i ona nije dobra za hladne kišne dane.

25. oktobar

U Drvaru smo održali sastanak, na kome je bio i drug Arso.³¹ Rješavali smo o napadu na Bosansko Gra-

³⁰ Vrhovni štab se tada nalazio na Oštrelju. Kada sam 24. X. na putu za Drvar, stigao na Oštrelj, pozvao me je drug Tito u svoj kabinet koji se nalazio u jednom kolonizatorskom vagonu. I sada se vrlo dobro sjećam razgovora sa drugom Titom. Pitao me je odmah o brigadi, o borbama i komandnom kadru i koliko je brigada opremljena za vođenje borbi. Poslije toga pitao me je o neprijateljskom garnizonu u Bos. Grahovu — koliko ima Talijana i kako su utvrđeni, kakve su mogućnosti za prikriveni prilaz gradu. Odgovorio sam drugu Titu da su se Talijani veoma dobro utvrdili u samom gradu, a naročito na Gradini (k. 633), jaskolici i gotovo golom brdu, koje dominira gradom i okolnim zemljišnim vezovima okrivnim. Pošto sam imao još neke podataka o neprijatelju, drug Tito me upita: „A šta misliš, Maršale, hoćemo li zauzeti Grahovo?“ Rekao sam mu da sam u to tvrdo uvjeren.

Ovaj razgovor sa drugom Titom nikad nisam uspio u ratni dnevnik. Nekiho me grlio svijest kako sam Vrhovnom komandantu onako samozajereno rekao da ćemo zauzeti Grahovo. A mi ga tada ne znamo.

³¹ Arso Jovanović. Ovom sastanku je prisustvovao drug Koda Popović, komandant 1. proletarske brigade. Ne sjećam se ka je bio prisutan iz štaba 2. proletarske brigade.

hovu. Pitanje upotrebe artiljerije bilo je teško riješiti, jer je ne bi trebalo upotrijebiti previše rano pred napad zbog pojačanja budnosti kod neprijatelja. Na kraju je riješeno da se napad izvrši jednovremeno, to jest i na četnička sela i na Bos. Grahova, a da artiljerija tuče pred vrak, neposredno pred naš napad.

U napadu učestvuju 1. i 2. proleterska brigada i naša dva bataljona.⁴¹

26. oktobar

Izvidanje terena i priprema za pokret. Upoznao sam ukrajno borce o predstojećoj akciji i o njenom značaju, kao i o potrebi vojničkog držanja naših boraca.

Napad je izveden 26. X u 21 čas. Toga dana je od aviona poginuo drug Kralj, rukovodilac SKOJ-a 2, bataljona.

Sela u kojima su četnici imali svoja uporišta bila su brzo likvidirana. Napad na grad izvrši su 2. bataljon 2. proleterske i 1. bataljon 1. proleterske brigade. Ovaj bataljon napadao je na Gradinu. Borba je bila žestoka. Naši bedski i protivkolski topovi i bacači dejstvovali su dobro, ali bunakari nisu bili osvojeni.

27. oktobar

Bilo je zatišje. Uveče je počeo odlučan napad na grad. Najjače borbe bile su u 21 čas, ali bez uspjeha. Naši su morali odustati od napada. Naredena je blokada Bos. Grahova. — Pogriježilo se u povlačenju naših snaga sa južne strane Bos. Grahova, jer je jedan bataljon neprijatelja prešao nezmetano iz Knina u Bos. Grahovo — preko Dinare!

U ovim borbama naše jedinice su imale dosta gubitaka.⁴²

29. oktobar

Uveče je stiglo naređenje da se naši bataljoni sa područja Grahova odmah prebace na sektor Ključa. Bilo je već naređeno da se tamo prebace i 3. i 4. bataljon.

⁴¹ Bataljoni 4. krajiške brigade dobili su zadatak da napadnu četnike na prostoru V. Obiljaj (k. 1182) — sela Kosiče — sela Obiljaj.
⁴² Ovdje mislim na gubitke kod 1. i 2. proleterske brigade.

Brigada je dobila zadatak da zatvori pravac koji iz rejonu Sanskog Mosta vodi prema Sanici i Ključu.

U akciji na sela Kosiče i Obiljaj zabilježeno je 40 pušaka, 1 puškomitraljez, 1 teški mitraljez, 2500 metaka, 20 konja, oko 40 polovnih odjela i cipela. Ubijeno 15 četnika. Familije četničkih vođa otjerane su Taljanima u grad.

Mi nismo imali gubitaka.⁴³

30. oktobar

Stigao u Drvar. Uveče je u Drvar stigao i 1. bataljon i odmah otišao vozom prema Ključu. U Drvaru sam se sastao sa Kralom Popivodom.⁴⁴ Dobro izgleda. Poslije sam bio sa Miron. Razgovarali smo o svemu.

1. novembar

Krenuo sam sa 2. bataljonom za Ključ. Uveče stigli u selo Ramiče, gdje sam našao Peru.⁴⁵ On je dobro i, kao i ranije, uvijek raspoložen. Došlo je sa Savom Batinićem da se dogovorimo o jednoj zajedničkoj akciji na sela gdje su četnici.

2. novembar

Riješeno je da se napadnu četnici u selima Vidovići, Juritići i Lakići — svega oko 200 četnika. Sa naše strane učestvuju jedan bataljon 4. brigade i jedan bataljon 7. krajiške polubrigade. Napad ima da se izvede noću između 2. i 3.XI.

3. i 4. novembar

Napad na sela izveden je noću između 3. i 4. ali bez rezultata jer u tim selima nije bilo četnika. Naredna jedina puška.

⁴³ Izvještaj Staba brigade o ovoj borbi objavljen je u Zborniku, IV/3, 3.

⁴⁴ Sa Kralom Popivodom dobro sam se poznavao sa studija na Pravnom fakultetu u Subotici.

⁴⁵ Peru Morača i Sava Batinića bili su tada politički komesari bataljona 7. krajiške polubrigade.

4—7. novembar

Priprema za proslavu 7. novembra. Drugovi Zika i Savo održaše predavanje: Oktobarska socijalistička revolucija i njen značaj u današnjoj borbi.

8. novembar

Proslavili smo 7. novembar. Bataljonskim proslavama prisustvovalo je mjesno stanovništvo. I bataljon dao je kulturnu priredbu. Kod ovog bataljona bili su drugovi Milan i Savo. Drug Savo je govorio o značaju oktobarske revolucije. 2. i 3. bataljon zajednički su proslavili praznik. I oni su dali kulturnu priredbu. Kod njih smo bili ja i drug Neorčić.⁴⁰ Ja sam govorio o oktobarskoj revoluciji. 4. bataljon nije dao kulturnu priredbu. Tamo je govorio drug Kotle.

Proslava 7. novembra dobro je organizovana. Borci su je dobro primili i sa interesovanjem slušali izlaganja o oktobarskoj revoluciji.

9 i 10. novembar

U bataljonima su radili drugovi Milan i Kotle. Ja sam radio u štabu i svršavao tekuće poslove. Priljubljanje podataka o neprijatelju i slanje istih štabu 1. proleterske divizije. Ovo vrijeme koristio sam za lično usavršavanje. Čitao sam literaturu SKP (b) i Pitanja lenjinizma.

⁴⁰ Milijan Neorčić dokao je u brigadu kao treći član politodjela. On je radio po odladinskim pitanjima.

II

U SASTAVU 5. UDARNE DIVIZIJE

(11. XI 1942—18. I 1943. god.)

U novembra 1942. po odluci Vrhovnog štaba na tlu Bosanske krajine formirana su prve divizije Narodnoslobodilačke vojske i njen prvi, Bosanski korpus. Njegovom naredbom od 9. novembra 1942. formirana je 5. udarna divizija u čiji je sastav ušla, pored 1. i 7. i 4. krajišna brigada. Četvrta i 5. udarna divizija ušla su u sastav Prvog bosanskog korpusa.

Šeć do 20. januara 1943. snage Narodnoslobodilačke vojske na teritoriji Bosanske krajine vode očajnička dejstva. Ta dejstva po zemlji Vrhovnog štaba razvijala su se na tri osnovna operacijska pravca: prema sistemu neprijateljskih uporišta u dolinama srednjih tokova Une i Sava; prema Krinakoju krajini i u pravcu centralne Bosne. Na prvom pravcu dejstvovala su snage Prvog bosanskog korpusa, na drugom 2. proleterska divizija i u pravcu centralne Bosne 1. proleterska i 3. udarna divizija.

Već sredinom novembra otpočela je nastupanje 1. proleterske divizija pravcem Ključ—Mrkonjić-Grad—Jajce. U njenom napadu na utvrđeni neprijateljski garnizon u Sitnici 19. i 20. novembra uzela je učesća i 4. krajišna brigada. Poslije toga sve do 10. decembra brigada ostaje i dalje na zadatku zatvaranja pravca od Sanskog Mosta i Banja Luke prema Ključu. Potom učestvuje u višednevnom napadima jedinica Prvog bosanskog korpusa na istom neprijateljski garnizonu u Sanskom Mostu i okolini

Od tada pa sve do sredine januara 1942. 4. krajiška brigada, u sastavu svoje divizije učestuje u ofanzivnim akcijama protiv neprijateljskih snaga na teritoriji sjeveroistočno i istočno od Sauskog Mosta. Uoči četvrti neprijateljske ofanzive brigada se pomjerila na prostorija Banja Luka—Nan Kola—Sivnica—Mrkonjić-Grad.

11. novembar

Od Operativnog štaba dobili smo naredenje da je formiran Prvi bosanski narodnooslobodilački udarni korpus, u čiji su sastav ušle 4. i 5. krajiška narodnooslobodilačka udarna divizija. U sastav 5. divizije, pored prve i sedme krajiške brigade, ušla je i mala brigada.

Drug Vaso dobio naredbu da je postavljen za načelnika štaba 1. proleterske divizije.⁴⁷ Ostali smo bez načelnika, što će nam otežati i rad u brigadi.

Održan partijski sastanak po pitanju krivice druga Runića (u vezi sa materijalom iz Bihaća). Po zaključku drug Runić je prestao biti član Partije, a za dalju kaznu dajemo naše moljenje Oblasnom komitetu.⁴⁸

Riješeno je da drug Kotić ode u Operativni štab i da tamo iznese stanje brigade u pogledu odeće i obuće. Brigada vrlo loše stoji sa ovim i borac treba bar nekoliko obezbijediti odjećom i obućom a obzirom da dolaze još hladni dani. Potavide pitanje ljekara i zamjenika komandanta, pitanje koje treba već riješiti.

Noću između 10/11.XI izveden je demonstrativni napad na Vrhpolje u cilju umiravanja neprijateljskih snaga. Utrošeno 275 metaka.

12. novembar

U štabu 1. bataljona smijenjeni su zbog slabog rada Kosta Pajžir, zamjenik političkog komesara, i Boško Vučko-

⁴⁷ Vaso Jovanović bio je načelnik štaba brigade svega oko mjesec dana. Došao je kod nas kada se brigada selila kod Bihaća.

⁴⁸ Bogdan Runić bio je smijenjen sa dužnosti istendara brigade. Iako su obje strane bile vrlo otre. Runić ih je mučki primio, vrlo brzo se istakao kao oštroučan borac i poštoje kratkog vremena vraćen je u Partiju, a ostao i na starajinskoj dužnosti.

brat, zamjenik komandanta. Njihove kazne dostavljene su štabovima bataljona. Za zamjenika političkoga postavljen je drug Velimirović, a za zamjenika komandanta drug Simo Trkić.

13. novembar

Održao sam sastanak sa štabom 3. bataljona i sa komandama četa o stanju u bataljonu. Pokazalo se da još nema dovoljno odlučnosti u komandovanju jedinicom. Štab bataljona ne daje komandama četa potrebna uputstva. Komande četa još se dobro ne snalaze u iznenadnim obrtima situacije (nisu se znale kad su ih ustale iz Vrhpolja iznenadno napale).

14. i 15. novembar

Naša uputstva štabovima bataljona da po selima održavaju konferencije dobro su primljena. Održano je nekoliko konferencija i priredbi. Po ovom je najmanje uradio 4. bataljon.

Pored ostalog rada pročitao sam O osnovima lenjinizma.

16. novembar

Dobijen izvještaj da se ustale poručke iz sela Vrhpolja, Tomine i Kljeva, i da četnici dolaze na ove položaje. Treći bataljon je dobio zadatak da ispita Vrhpolje. Četvrti bataljon bio u selu Hrastovu odakle je primijećeno da nema mnogo neprijatelja u Vrhpolju.

Po podne došao drug Vaso. Postavljen je za načelnika štaba 1. proleterske divizije. Sa njim sam otišao u njegov štab.

Treći bataljon nije mogao da ispita tačno stanje u Vrhpolju⁴⁹

17. novembar

Održan sastanak u Klječu u štabu 1. proleterske divizije na kome je riješeno da se napadne Sivnica i Čadavica. Naša brigada dobila je zadatak da sa dva bataljona drži

⁴⁹ Vidi izvještaj štaba brigade, objavljen u Zborniku IV/3, 50.

zasjedu na cesti Sitnica — Banjaluka, kao osiguranje operacije kod Sitnice.²⁰

18. novembar

Drugi Milan Trninić i ja stigli smo sa bataljonima u sela Bošići i Vlačići. Prva proleterska brigada protjerala je četnike do ispod ovih sela.

19. novembar

Počela borba sa četnicima. Bataljonima su dati zadaci o zauzimanju sela Bunareva, koja oko njega, držanje zasjede na cesti i prekopavanje iste. U 16,30 časova 1. četa 1. bataljona ušla je u Bunareve. Teško je ranjen zamjenik komandanta 1. bataljona, Trikić Simo, koji je umro 22.XI u Ključu. U ovoj borbi ranjena su još 3 druga.

U 15 časova 1. bataljon zarobio je 10 Nijemaca i 10 domobrana (sa oružjem), a ubijeno 4—5 Nijemaca. Zabilježen luksuzni automobil, 1 kola, 4 konja, 2 sanduka mina (30 komada). U selu Bunarevima ubijena 4 četnika.

U 17 časova naišli 16 kamiona iz Banjaluke. Prva četa na putu zauzela kamione. Poginulo 10 Nijemaca, 4 domobrana, a 3 zarobljena. Zabilježeno 16 kamiona, oko 10 000 metaka, 2 puškomitraljeza, oko 100 komada vešta i hlada, do 20 pari novih cipela.

Kod 1. čete 2 poginula i 7 ranjenih, od kojih je kasnije jedan umro.

Poslali smo odmah izvještaj 1. proleterskoj brigadi da pošalje šofere za kamione. — Dok smo čekali šofere naišli su tenkovi.

20. novembar

Tenkovi su uspjeli da odvuču 6 kamiona. U borbi oko kamiona ubijeno je i ranjeno više Nijemaca. Kod nas nije bilo ranjenih ni mrtvih. Ostali kamioni su uveče spajljeni.²¹ Ovog dana zarobljeno je 14 domobrana sa oružjem, koji su bježali iz Sitnice.

²⁰ Na Sitnicu su napadale 1. proleterska i 2. sandučka brigada, a na Čadavicu — 1. krajiška brigada.

²¹ Kada su se u kasno jutro 20. XI pojavili neprijateljski tenkovi (bilo ih je 4 ili 5) na cesti sjeverno od sela Bunareva, ja sam se nalazio kod 1. čete 1. bataljona. Prije toga krištom sam se da ih da spalimo zaplijenjene kamione, jer sam se nadao da će nam stići nešto šofera iz 1. proleterske brigade, koja je već bila

U borbama 19. i 20.XI ubijeno je oko 20 Nijemaca, 7—8 domobrana i 4 četnika o ranjenim nemamo tačnih podataka; zarobljeno 20 domobrana; zaplijenjena su 2 puškomitraljeza i oko 60 pušaka.²²

Kod nas 4 mrtva i 11 ranjenih (2 teže).

Treći bataljon je 19.XI ušao u Vrhpolje koje je bilo napušteno. Evakuisao je nešto žita. Bandjelić šetak stacionirava, koji je napisan u Štabu brigade.

20.XI 3. bataljon je zarobio 63 domobrana (ubio 1 Nijemca) i zaplijenio sve oružje — 1 puškomitraljez i 85 pušaka.²³

Istog dana napale su ustale Vrhpolje. Naši nisu bili dovoljno opretni, pa ih je neprijatelj odmah košerao iz sela i zaplijenio kuhinju 2. čete, štambliji i materijal.

U borbi sa našim 3. bataljonom 19. i 20.XI neprijatelj je imao 28 mrtvih, oko 20 ranjenih i 65 zarobljenih domo-

u Sitnici (Bunarevi se nalaze oko 7 km sjeverno od Sitnice), a znao sam koliko bi nam ovi kamioni valjali na selobrodnoj teritoriji. — Pojavom tenkova više nije bilo mogućnosti da spalimo kamione.

Neprijateljski tenkovi i pješadija napali su našu položaje oko ceste. Ja sam tada pošao u štab 1. bataljona, u susjedak Babine. Bilo je dosta sravnog, lina sam kosom, koja je najvjerovatnije bila okrivljena. Ua put sam posmatrao neprijateljske tenkove. No, i mene je upazio neprijateljski tenkovi i počeo me gađati svojim topom. Ispalo je na sreću više od 10 granata. Pratio me je da govorim po petiti i da se brzo prebacujem od maklora do maklora. U svojoj igri rata ipak me je iznenadila njegova brzoćetost — bio sam od njega udaljen oko 1,5 km i predstavljao sam mala meta za njegov top.

²² U borbi kod sela Bunarevi 19. i 20. X porođ četnika učestvovali su i sjednice neprijateljske jedinice: 10. četa i 1. vod 11. čete 712. grenadirskog puca, dijelovi 1. čete 202. bosanskog puca i pionirski četa 714, podrhane avijacijom (našim se sjedam četa su dva neprijateljska avioni). — O ovoj borbi, kao i o napadu 1. proleterske divizionije na Sitnicu, vidi dnevni izvještaj 714. njemačke pješadijske divizionije sa 21. XI 1942. godine, u Zborniku IV/8, 222.

²³ Ovi domobrani su bježali iz Sitnice. Našli su se da će se preko Vrhpolja probiti sa Senzaki Most. Njih je zarobio 3. četa 3. bataljona. Među njima su bila i dva nadporučnika.

Štab brigade uputio je sve zarobljene Nijemce i domobrane Komandi područja Ros, Petrova.

Detaljnije o borbama kod sela Bunareva i Vrhpolje vidi u izvještaju Štaba brigade Štabu 1. bosanskog NO udarnog korpusa, objavljen u Zborniku IV/8, 81.

brana. Našli su zaplijenili 1 puškomitraljez, 2 strojnice, 65 pušaka, 3500 metaka i 30 bombi.

Kod nas 3 poginula (zamjenik komandira 1. čete Nenad Galić, 1 borac i 1 bolničarka i 9 lakše ranjenih (većinom od bacača).

Osvet na akciju:

a) Štabovi 1. i 3. bataljona nemaju dovoljno vojničkih sposobnosti i lako im se potkradaju greške i propusti. Komanda 2. čete 3. bataljona na nedovoljnoj visini (između nađena je od neprijatelja u Vrhpolju). Drug S. Bajic ne odgovara za komandanta bataljona. Ne izdaje dovoljno jasne naredbe komandama četa i ne kontroliše ih.

b) U ovim akcijama pojavilo se nepravilno uzimanje stvari od zarobljenika i oduzimanje imovine od četničkih porodica. Vojnici priljavaju stvari, a ne javljaju ih štabu. Ove greške najhitnije treba ispraviti i spriječiti da se ubuduće tme.

21. novembar

Bataljoni na položajima bez promjene.

Uveče je naredeno da se evakušu sve zaplijenjene i rekvirirane stvari i da bataljoni krenu na nove položaje ka Sitnici.

22. novembar

Sastali se u Sitnici sa štabom 1. bataljona 7. krajiške polubrigade i zajednički odredili položaje. U slučaju odlaska 7. brigade mi preuzimamo i njihove položaje. Napisali smo naredbu bataljonima.

23. novembar

Uveče stigli u štab.⁵⁴

24. novembar

Održali sjednicu štaba — referisanje o stanju u brigadi — u vezi sa akcijama, pljačkom i dr. S obzirom na

⁵⁴ Za vrijeme borbi kod Bunareva sa 1. i 3. bataljonom od članova štaba brigade bili smo Milan Trninić i Ja. Sijedića štaba brigade ostalo je u selu Hamčić. 3. bataljon bio je kod Vrhpolja, a 4. bataljon bio je smješten bataljon „Petar Skandrić“ na savetovanju pravca Sarajko Most—Lutci—Palanka. — Poema tozno, naša brigada je imala sadržak da saтвори tri komunikacijska pravca

ranjene drugove i potrebu za šefom kancelarije, izvršena je izmena u bataljonima: Politička komesar 1. bataljona određen je u 2. bataljon; za zamjenika komandanta 1. bataljona postavljen je Đurić Đuro a za zamjenika komandanta 2. bataljona Kesić Obrad. Mjesto političkog komesara 1. bataljona ostalo je privremeno upražnjeno. Drug Dejan Staničić određen je za šefa kancelarije štaba brigade.

Pionirski vod brigade treba da bude formiran 24.XI.

Za štab 3. divizije dajemo 20 drugova sa puškomitraljezom. Drug Kraji Stojan određen je za komandira zaštitnice.⁵⁵

25. novembar

Bez promjena. Teškoće oko intendanture, jer nemamo osoblja. Na Bravskom je formirana ciglarstva radionica za brigadu.

U akcijama 19. i 20. XI u Bunarevima i Vrhpolju, prema konačno prikupljenim podacima, zaplijenjeno je: 3 puškomitraljeza, 140 pušaka, 2 strojnice, 4 pištolja, 12 000 metaka, 50 bombi, 30 bacačkih mina, 116 fiskačija, 116 opasača, 85 noževa, 1 dvočlud, 140 pari cokolja, 130 šinjela, 162 čačkira, 150 koporana, 79 uvijača, 65 košulja, 639 gaća, 65 čebadi, 31 šatorsko krilo, 12 pari čizama; 10 kamiona, 1 luksuzni automobil i 8 konja.

Ubijeno je oko 50 neprijateljskih vojnika, od kojih 15 Nijemaca i 4 četnika; ranjeno oko 45 Nijemaca, domobrana i četnika; zarobljeno 98, od kojih 10 Nijemaca (1 narednik) i 2 domobranska oficira.

Utrošili smo 9811 metaka, 16 bombi i 17 mina za bacač.

Mi smo imali 8 mrtvih i 19 ranjenih (2 teže).⁵⁶

Sarajko Luka—Sitnica; Sarajko Most—Vrhpolje—Ključ i Sarajko Most—Lutci—Palanka. Ovi pravci su međusobno dosta udaljeni i odvojeni. Međutim, naši su bataljoni bili sasvim dovoljni sa njihovom kontrolu, jer je neprijatelj bio slab i neaktivan. (Detaljnije vidi Zbornik IVB, 61 i 233).

⁵⁵ Riječ je o zaštitnici štaba 3. krajiške divizije.

⁵⁶ Svi su ovi podaci tačni, sem onih koji govore o ubijenim i ranjenim neprijateljskim vojnicima, u čemu smo često i protjerali. Ja sam kasnije često govorio komandama i starješinama da naši podaci o poginulim i ranjenim neprijateljskim vojnicima moraju biti što tačniji.

27. novembar

Četvrti bataljon vodio borbu na liniji Đedovača—Brajčevan. Napadao je neprijatelj. Borba je trajala 4 časa. Iako je imao uspjeha neprijatelj se predveče povukao na svoje prvobitne, dobro utvrđene položaje.

Neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i više ranjenih. Kod nas su poginula 4 druga: zamjenik komandanta bataljona, Radulović Boško, dva vodnika i desetar. Jedan borac je lakše ranjen.

Neprijatelj je naše iznenadio, koristeći maglu. Po gubicima izgleda da se našli nisu mogli pribaviti i da su se brzo povukli na novi položaj.

Razgovarali smo u štabu po pitanju Cvijske i podnijeli izvještaj štabu divizije.

Dobio sam pismo od Mire i odgovorio na nj. Ona je sada bila dosta lijepa i dugo mi nije pisala. Kaže da ima dosta posla.

28/29. novembar

Treći bataljon je ušao bez borbe u Vrhpolje i zapalio čupriju na rijeci Sani. Tako je likvidirano i ovo ustaško utvrđenje.

29. novembar

Drugovi iz Štaba brigade i politodjela otišli su u bataljone. Po podne je došao drug Slavko⁵¹ — razgovarali o novim zadacima brigade.

30. novembar

Vijesti govore o ofanzivama savezničkih snaga na svim frontovima na Istoku, kod nas i u Africi. Dober znak brzom slomu fašizma.

Drug Kukrić vrijeđan je bolničar, ali nedovoljno stručan za referenta saniteta brigade.⁵²

⁵¹ Kada je formirana 5. krajiška divizija, Slavko Rodić je postao čelnik za komandanta divizije.

⁵² Sve do tada brigada nije imala referenta saniteta. Po četama i bataljonima imali smo nešto prirodnih bolničara i dječvaka — bolničarki. Međutim, te ni izdaleka nije bilo dovoljno. Tek poslije tri mjeseca od formiranja brigade, dobili smo drugu Kukrića. Na ljekarskim kadrom oskudijevalo su sve naše jedinice u Bos. krajinu, a naročito nove brigade.

1. decembar

Došao nam je drug Dejan. Upoznao ga sa poslom. Svrtao sam poslove u štabu. Dobio sam od Mire paket — košulju i jaknu.

2. decembar

Otišao u 4. bataljon.⁵³ Bio sam u selu Podovima na priredbi i malo govorio seljacima. Narod je izgleda, dobar i volji partizane. Potreba za lecima i obavještavanjima je velika u selima istočno od Sane.

3. decembar

Otišao položaj 3. bataljona u Vrhpolju i razgovarao sa vojnicima. Ovaj bataljon je dobar i homogen. Disciplina je dobra.

Prvi i 2. bataljon po naredbi štaba divizije prešli u selo Sokolovo.

4—7. decembar

Rad u štabu. Otišao 3. bataljon i njegove položaje. U Podovima održali konferenciju sa seljacima, a potom dali kulturnu priredbu.

7. decembar

Održan sastanak u štabu divizije o akciji na Sarakli Most, Čaplje i Kijevo. Zadatak naše brigade: tri bataljona na Čaplje i Kijevo, jedan bataljon na grad. Akcija je predviđena za 10.-XII u 23 časa.⁵⁴

9. decembar

Pripremanje brigade i isviđanje Čaplja i Kijeva.

10. decembar

U 13 časova pokret brigade iz sela Kozica. Naša brigada išla je za 1. brigadom.

⁵³ U međuvremenu 4. bataljon je prebačen sa položaja zapadno od Sarakli Mosta u selo Podove, koje se nalazi na lijevoj obali rijeke Sane, preko puta Vrhpolja.

⁵⁴ Vidi zapovijest štaba 5. krajiške divizije za napad na Sarakli Most i okolna neprijateljska uporišta (Izbornik IV/3, 182).

11. decembar

Na akciju se stiglo u 3 časa, a ne po predviđenom planu. Na akciju se trčalo. Bataljoni nisu imali vremena da se malo odmore, nego su odmah krenuli na akciju.

Tok borbe i rezultati:

Četvrti bataljon je ušao u selo Kijevo bez većeg otpora i bez gubitaka.

Prvi bataljon je očistio neke bunkere u selu Čaplje. Neprijatelj, koji je napustio Kijevo, pojačao je svoje snage u selu Čaplje i organizovano dočekao naš 1. bataljon. Poginuo je komandant bataljona Simo Bajić, poslije čega se bataljon povukao.

Treći bataljon je napao Čaplje noćno, ali doznije od 1. bataljona. Borbe je zbunio organizovan otpor neprijatelja. Neprijatelj je u jurišu odsjekao jednu četu bataljona, pa se ova izvlačila bez veze sa bataljonom. Bataljon se povukao, kao i prvi, ne izvršivši zadatak. Poginuo je Jole Marić, zamjenik komandanta bataljona.

Prvi bataljon je imao 7 mrtvih i 17 ranjenih; zarobio je 13 domobrana. Treći bataljon je imao 8 mrtvih i 6 ranjenih; zarobio je 12 domobrana i 1 oficira. Četvrti bataljon je zarobio 3 domobrana.

Drugi bataljon je upao u grad sa dvije čete, raspoređene u bataljone I. brigade. Zaplijenjen 1 top, 1 bacač, 1 puškomitraljez i dosta municije. Na jurid je 1. četa zauzela šandarmerijsku kasarnu. Pošto je neprijatelj napao sa juga, od sela Sasine, naše snage su se izvukle iz grada.

Drugi bataljon je imao 13 mrtvih, 11 ranjenih i 4 nestala.

Ukupni gubici u ovoj akciji su:

Neprijateljski: mrtvih i ranjenih — oko 48; zarobljen 51 vojnik i 1 oficir; zaplijenjeno 77 pušaka, 4 strojnica, 17 000 metaka i 24 mine za minobacač.

Naši: poginulih — 27, nestalih — 4, ranjenih — 34; izgubljena 3 puškomitraljeza prilikom povlačenja 2. bataljona iz grada.

Osvet na akciju:

a) Napad na neprijateljska uporišta zapadno od Sasine počeo je na vrijeme, a kod nas je mnogo zakašnelo, pa je neprijatelj imao vremena da se pripremi.

b) Dobičen je izvještaj o demoralizaciji neprijatelja u Čaplju, a desilo se obratno. Vijesti o slabom moralu kod neprijatelja stvorile su kod nas uvjerenje da ćemo lako izvršiti zadatak. Organizovan i uporan otpor nas je zbunio, pa se nismo snašli u takvoj situaciji.

Drugi Simo i Jole neoprezno su pozivali neprijatelja na predaju, pa su bili pokoljeni njegovom vatrom.⁴¹

c) Napad nije izveden prediranjem klinovima nego streljačkim strojem, koji nije mogao da bude efikasan.

Imajući razlogi doveli su do našeg neuspjeha i velikih gubitaka.⁴²

12. decembar

Treći i 4. bataljon ušli su u Čaplje odakle se neprijatelj bio povukao u Sarski Most. Zaplijenjena su 2 bacača i protivokolski top bez zatvarača.

13. decembar

Tri bataljona brigade napala su selo Sasina, dok je jedan bataljon držao zasjedu na željezničkoj pruzi kod sela Trnova. Sasina je brzo likvidirana — neprijatelj je pružio slab otpor i brzo ostepio. Poginula su 4 neprijateljska vojnika; zaplijenjeno 50 mina za bacač, 2 na-

⁴¹ Jole Marić — zamjenik komandanta 3. bataljona.

⁴² U napadu na Sarski Most i na neprijateljska uporišta oko njega učestvovali su 4. krajiška divizija — sa 2. i 8. krajiškom brigadom i 3. krajiška divizija sa svim svojim jedinicama (1. i 4. krajiškom brigadom i 7. krajiškom pobratimskom). Glavna linija naših divizijama bila je rijeka Sava, a tim što se grad imao osigurati sa određenoj snagama obiju divizija.

Napad 4. krajiške divizije podržavao je artiljerijski divizion Prvog bosanskog korpusa; divizion je takođe bio i Sarski Most. Sve naše jedinice, uključujući i artiljerijski divizion, trebalo je da počnu napad 16. XII u 23,30 h.

Na dan napada u Sarskom Mostu i u okolnim neprijateljskim uporištima razmislilo se se sljedeće neprijateljske snage: 1. 2. i 5. bajna 10. domobranske pješadijske pukovnije i 12. četa 714. grenadirskog puka 714. njemačke divizije, a 12. XII opkoljenom garnizonu u Sas. Mostu protivila su se pojačanja od pravca Prijevara: 3. bataljon 714. grenadirskog puka, jedna domobranska jurišna bojna, četiri tenka 202. oklopnog puka i pola 3. baterije 688. artiljerijskog divizionsa.

Naše jedinice su napadale Sarski Most tri puta (noću 11, 12. i 14. XII), ali ga nisu mogle zauzeti.

Opširnije o ovim borbama 4. i 5. krajiške divizije vidi Zbornik, IV/8, 182, 189, 172, 178, 179, 182 i 253.

gazne mine, 3 puške i 3 sanduka metaka.

Kod nas dva ranjena.

14. decembar

Vež iz Prijedora se vratilo polje je primijetilo razrušenu prugu. Naš bataljon u zasjedi nije došao do izražaja.

15. decembar

Protivnapad ustaša iz sela Stratinke (jačine oko 200) odbijen je; oni su imali 10 mrtvih i oko 40 ranjenih. Kod nas 4 ranjena. U borbi učestvovali 1. i 4. bataljon.

17. decembar

Druga četa nalet 3. bataljona i 3. bataljon 1. brigade dočekali su 200 Nijemaca kod Topića brda. Borba je uspjela: 80 mrtvih i 6 zarobljenih neprijateljskih vojnika; zaplijenjeno 5 njemačkih mitraljeza, 1 bacač itd. Naša četa došla 2 puškomitraljeza i 1 strojnicu.

Ranjeno 5 drugova.

18. decembar

Nijemci su odbijeni u pokušaju da zauzmu Topića brdo. Druga i 3. četa 3. bataljona su ih odbile nanijevši im gubitke od nekoliko mrtvih i ranjenih.

Ranjena dva druga.

Ovrt na akcije:

a) Napad na neprijatelja u Sasini je dobro izveden. Borbenost dobra.

b) I ovdje nije bilo vođenja jedinica od štabova bataljona; oni nisu znali za svoje čete, nisu imali bataljone u rukama, što je neprijatelj mogao da iskoristi.

c) U Sasini je nađen ogroman plijen koji nije pravilno i brzo evakuisan.

U ocjeni akcije 17. decembra 1. brigada nije postupila pravilno podnoseći metačan izvještaj da se naše snage nisu aktivno borile i da štab bataljona nije htio sa radnju.

21. decembar

Grupa četnika, njih 250, napala je 4. bataljon u selu Obrovu. Poginulo 4 četnika; zaplijenjen 1 puškomitraljez i 1 puška.

Uveče je održan sastanak sa štabovima bataljona. Iznoseni su svi nedostaci u akcijama od 14 do 18.XII. Zaključeno je da štabovi bataljona moraju biti samoinicijativniji, odlučniji i snalažljiviji. Teksti da se komandiri četa, vodnici i deseteri osamostale u borbi. Veza u putovanju, u akciji i sa štabom brigade mora biti mnogo pravilnija i bolja. Odgovornost za akcije istaknuta još jednogput.

Postavljeni zadaci bataljonima: Drugi — na željezničku prugu Omarska—Piskavica; Prvi i Četvrti — ka Bronznom Majdanu.

23. decembar

Izdala naredba da se napadne Bronzani Majdan sa tri bataljona. Razgovarao sa drugom Vojsom Todorovićem, komandantom 1. krajičke brigade da u ovom napadu učestvuje i jedan bataljon 1. brigade. Napad treba izvršiti noću 24/25.XII.

Napisao pismo Miri i poslao joj fotografiju — naš zajednički smak u Drvaru, jula 1942. godine.

24. decembar

Jedna kolona Nijemaca sa ustašama vodila je borbu sa 2. bataljonom. Poginulo i ranjeno 40—50 neprijateljskih vojnika. Kod nas 3 lakše ranjena.

25. decembar

Izjutra izvršen napad na Bronzani Majdan. Neprijatelj (oko 200 vojnika) je saznao za naše snage i uspio da umakne. Zarobljen 1 domobran.

26. decembar

Neprijatelj je pokušao da prodre u Marićku. Dočekao ga 2. bataljon. Poginulo 6 neprijateljskih vojnika i 1 zarobljen. Kod nas bez gubitaka.

27. decembar 1942. — 1. januara 1943.

Na sektoru brigade nije bilo značajnijih borbi. Dvadeset devetog decembra održali smo zbor stanovništva u Krivaji na kome smo govorili o mobilizaciji ljudi u Narodnoslobodilačku vojsku. Do sada je iz ovih sela stupilo u našu brigadu 35 boraca.

30. decembra održali sastanak sa političkim komesarima bataljona, na kome smo govorili o dosadašnjem političkom radu u brigadi. Bilo je riječi i o izborima za narodne odbore na terenu Drvara i Bos. Petrovca. Ovaj je sastanak bio vrlo koristan.

Dobio sam pismo od Mire. Općirno mi je govorila o svome radu. Mira je mnogo napredovala i postala dobar politički radnik.

U decembru je brigada bila aktivna. Učestvovala je u borbama protiv jakog neprijatelja. Ali, u ovim borbama pojavljivali su se kod rukovodilaca i boraca krupni nedostaci: još nemamo potrebne analitičnosti, inicijative i odlučnosti; ne primjenjujemo one načine borbe koji bi bili najkorisniji u datoj situaciji, kao napad klanovima i dr. Zbog toga moramo još više učiti i osposobljavati i bore i starješine u cilju još uspješnijeg izvođenja akcija. Naši deseteri, vodnici i komandiri treba da se što više osamostale u borbi.

Borci su inače raspoloženi za borbu. Sve je manje pojava traženja odsustva. Ali su učestale prehlade zbog slabe obuče, naročito kod 4. bataljona.

3. januar 1943.

Štab divizije održao je sastanak sa štabom naše i 7. brigade o akciji na četnike, koja treba da uslijedi 8.1. Naš 4. bataljon učestvovaće u čišćenju Manjače u sastavu 7. brigade, a 1. i 2. bataljon napadće četnike u selima oko Bronzanog Majdana.

4. januar

Održan sastanak sa komandantima i političkim komesarima bataljona o zadacima brigade.

5. januar

Izdali naredbu za akciju. Poslali smo Milanu paket.⁴³

8. januar

Ujutru u 6 časova počeo je napad na četnike u selima Obrovac, Moltna, Kmečani, Pervan, Vilusi i Gošeti.

⁴³ Milan Trninić se nalazio na partijskom kursu u Bihaću.

8—11. januar

U ovoj akciji zarobili smo 26 četnika,⁴⁴ zaplijenili 26 pušaka, 1 puškominiraljca, 3500 metaka i 3 granate. Poginula su 2 četnika. Kod nas ranjen jedan borac iz 1. bataljona. U akciji se bolje pokazao 2. bataljon, koji je zarobio sve ove četnike. Kod 1. bataljona rukovodeći kadar nije pokazao dovoljno inicijative.

U ovim selima našli smo i na simpatizere. Javilo nam se 5 dobrovoljaca — omladinaca. U sjevini narod nije uz četnike i političkim radom moglo bi se dosta postići.⁴⁵

12. januar

Bataljoni su se vratili na liniju Obrovac—Jelička. Četvrti bataljon stigao u selo Magaljdel.⁴⁶

12. januar

Četvrti bataljon je napalo oko 170 domobrana i 300 Nijemaca iz Jajca. Napad je odbijen. Neprijateljski gubitci oko 10 mrtvih i ranjenih. Kod nas dva borca lakše ranjena i jedan teže, koji je na putu za bolnicu umro. Zarobljen 1 domobran.⁴⁷

14—17. januar

Vršen je pokret bataljona za smjenu 7. brigade na Manjači. Bataljoni su zauzeli liniju: selo Stričići — selo Lokvari. Štab brigade stigao u Mrkonjić-Grad. Četvrti bataljon održao 17.1 kulturnu priredbu u Mrkonjiću, koja je dosta uspjela. Prvi utisci u Mrkonjiću slabi. I Komanda mjesta je slaba.

⁴⁴ Poslije sadiskovanja zarobljenih četnika vidjeli smo da su to u stvari domaći seljaci, koje su četnici vodili silom sacurali. Razgovarali smo sa njima o našoj borbi i njenim ciljevima, pa smo ih sve pustili kućama.

⁴⁵ Održali smo veliki zbor kod manastira Gorjunića, na kome smo detaljno govorili o našoj narodnoslobodilačkoj borbi i pozvali narod ovoga kraja da se i on u nju uključi.

⁴⁶ Selo Magaljdel nalazi se 3 km jugoistočno od Mrkonjić-Grada, koji je bio slobodan.

⁴⁷ U vojnoj relaciji 3. domobranskog zbora za mjesec januar 1943. godine (Zbornik IV/3, 204) stoji da je ovaj napad izvršio njemački potporučnik odjel. Dalje se kaže da su Nijemci imali 1 mrtvog i 4 ranjena. Općirno je o ovoj borbi vidli izvještaj Štaba Prvog bosanskog korpusa Vrhovnom Štabu (Zbornik IV/3, dok. 74).

III

U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

(29. I — 13. III 1943)

U okviru odbrambenog rasporeda 5. udarne divizije, koja je imala zadatak da zatvori pravce koji iz Sanskog Mosta i Banjaluke izvođe na jug ka slobodnoj teritoriji, 4. krajiška brigada je u vremenu od 20. do 28. januara bila glavnom raspoređena na pravcu Banjaluka—Srebrenica—Mrkonjić-Grač. Na tome pravcu u to vrijeme njemačke snage nisu bile aktivne, pa je brigada uglavnom kontrolisala teren i gonila četničke grupe na pl. Manjači.

Od 28. januara, najprije pojedini bataljoni, a zatim, cijela brigada bila je reokirana na pravac Sanski Most—Pauzovac, da bi pojačala 1. krajišku brigadu koja je ta još od 28. januara vodila domaću borbu, sprečavajući namjerne neprijateljske snage da izvrše prodor prema Bos. Petrovcu. Na tome pravcu brigada je bila u neprekidnim borbama sve do 8. februara, uspješno braneći zajedno sa 1. krajiškom brigadom pravcu Pauzovac.

Poslije prodora njemačkih snaga pravcem Bihać—Bos. Petrovac—Pauzovac, brigada 5. divizije napustila su odbranu pravca Sanski Most—Bos. Petrovac i porukle se južno i istočno od Ključa u cilju zatvaranja pravaca koji izvođe ka preostalim dijelima oslobođene teritorije Bos. krajine — prema Drvaru i Glamoču. Odmah zatim 1. brigada upućena je u centralnu Bosnu, a 4. krajiška brigada

zadržala je pravce koji od Ključa izvođe ka Mliništu i Sitnici.

Dvadeset petog februara otpočela je sa tim pravcima druga faza četvrtie neprijateljske ofanzive (Weiss-2). Sve do 3. marta 4. krajiška brigada u sklopu opšteg odbrambenog fronta Prvog bosanskog korpusa vodila je odbrambene borbe zadržavajući prodore neprijateljskih snaga na pravcu prema Mliništu i Glamoču. U toku 3. i 4. marta brigada se, sa još nekim dijelovima Prvog bosanskog korpusa, povukla na pl. Šator, odakle je noću 4/5. marta otpočela pokret na sjever, ka Ključu. Sljedećih deset dana uzimala je u režimu jugoistočno od Ključa, vršajući se poslije teških i naporanah borbi u toku Četvrtie neprijateljske ofanzive.

29. januar

Polje je neprijatelj počeo ofanzivu iz Prijedora i Banjaluke,⁶⁸ izvršen je novi raspored bataljona na liniji: selo Stričići — selo Trijebovo — selo Bogolje — selo Magajdol. Mi sa Štabom prešli u Čadavicu.

20. januar

U Stričićima izvršila je napad na 2. bataljon grupa od oko 140 četnika. Napad je odbijen. Ranjena dva četnika.

Dobio sam pismo od Mire. Odgovorio joj ukratko.

21—26. januar

Bez promjene na našem sektoru.

Zbog neprijateljske ofanzive na sarskom sektoru upućen je tamo 3. bataljon za pojačanje naših snaga.⁶⁹

⁶⁸ Ovi pokreti neprijatelja osnažavaju pripreme za početak poznate IV neprijateljske ofanzive na oslobođenoj teritoriji. Četvrtie neprijateljske ofanzive je počela na svim pravcima 20. januara 1943. godine.

⁶⁹ Od Sarskog Mosta preko Vrhpađa ka Bos. Petrovcu napadala je 717. njemačka divizija (748. pješački puk, 678. artiljerijski divizion i dijelovi 282. tenkovskog bataljona), bez 737. pješačkog puka koji je upostrojeban na pravcu Sanski Most—Lakel—Palanka. Napadi neprijatelja podržavala je avijacija, 279. grupa od 2 do 7 aviona.

U borbama od 20. do 28. januara sanski pravac od Vrhpađa prema Ključu i Bravskom branilo su: 1. krajiška brigada (od

Rad u Štabu brigade: proučavali i usmjeravali razna uputstva vojne prirode, koja smo dobili od Štaba Prvog bosanskog korpusa.¹⁰

Po saglasnosti drugova iz Štaba poslao sam 25.1 Miri čizme, jer je bila bosa. Drugovima na partijskom kursu poslali 10.000 dinara.

Naš 2. bataljon i 3. bataljon 7. brigade krenuli su 24.1 uvođe na akciju u Stričić, na četašice Azarica. Bada je primijetila njihov pokret i pobjega.

26. januara navede dobili naređenje od Štaba divizije da 2. bataljon odmah krene u selo Majkiće i da se njim poču dva člana Štaba brigade.

28. januar

U 15 časova stigli su i Kačo¹¹ u Majkiće. Neprijatelj je preduo u Ramiće. Istog dana naš 3. bataljon odbio je pokušaj neprijatelja da zauzme kotu ispred Vojčića.

34. januara bez 3. bataljona i 7. krajiška brigada bez jednog bataljona.

Do 28. januara neprijatelj je preduo do sela Ramići. Detaljnije o borbama od 26. do 28. januara vidi izvještaje Štabu 3. krajiške divizije (Zbornik IV/9, 194, 114, 117, 118, 123, 126 i 144) i neprijateljska dokumenta (Zbornik IV/9, 213, 230, 234, 237 i 244).

Prva krajiška brigada imala je tada u svojem sastavu tri bataljona. Njen 3. bataljon se nalazio od 24. januara do 3. februara u sastavu 4. krajiške divizije i učestvovao je u borbama vođenim na pravcu Sanski Most—Lučki—Palanka.

Ove podatke imamo da bi štalo imao jasnija predstava o jačini snaga 3. krajiške divizije koje su branile pravac Sanski Most—Bravsko, kao i o težini gotovo svakodnevnih borbi koje su ove naše jedinice vodile protiv glavnine 717. njemačke divizije.

Valja takođe istaći, a što sam u dnevniku samo pomenao, da su sveštenstveni uslovi na ovom pravcu bili veoma slabi. Sela su bila uglavnom popaljena, a na položajima Čigotj—Pavrova borci su se mogli malo odmoriti jedino u kolim barakama koje su podignute na terenu.

¹⁰ Štab Prvog bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa izdao je u vremenu od 1. do 13. januara 1943. godine tri vojna uputstva: 1. Uputstvo kako se oružja — ostataka veće namočene oružja — građ; 2. Uputstvo o načinu utvrđivanja položaja i 3. Uputstvo o načinu izvođenja noćnog napada. Štab korpusa je naredio da se uputstva smatraju za sve komande i da se dobro prouče sa svima starješinama i borcima. Ova uputstva objavljena su u Zborniku IV/9, 1, 21 i 24.

¹¹ Kačer Svetozar je postavljen oko 14. januara za političkog komandara 4. krajiške brigade, a Kotle Nikola premješten na par-

Drug Slavko tražio da održimo sastanak. Došli u 16 časova u selo Vojčić. Zadatak je da se napadnu Ramići snagama 1. brigade, 4. bataljonom 7. brigade i našim 3. bataljonom. Napad je izvršen 29.1 u 2.15 časova. Borba je bila dosta teška. Zadatak je dobro izvršio naš 3. bataljon i nešto 4. bataljon 7. brigade, dok 1. brigada nije stupila u dejstvo. Kod nas je poginuo jedan borac, a ranjeno 6 teže i 4 lakše. Neprijatelj je imao mrtvih i ranjenih, ali se ne zna koliko. Ogoričena borba vodila se oko dva topa, kojima je neprijatelj izvedio zatvarače.¹²

Akcija nije uspjela zbog zakasneljenja i nejednovernog napada.

29. januar

Dan bez borbe. Naš 2. bataljon je stigao i smijenio 3. bataljon koji je izvršio pokret ka Lučki—Palanki da pojača snage 4. divizije zbog prodora neprijatelja.

30. januar

Predložio sam Štabu divizije da održi sastanak u cilju boljeg izvođenja akcija. Ovaj sastanak sa komandantima brigada održan uveče, na kome smo imijeli nedostatke u dosadašnjim akcijama.

Došao Štab brigade i 1. bataljon, koji je odmah zauzeo položaje do 2. bataljona.

Dobili smo profesora Jeda, domobranskog rezervnog oficira, na raspored u brigadu.

Na novom terenu teškoća je u snabdijevanju hranom i oko smještaja.

31. januar

Neprijatelj nadire ka Vojčićima sa 7 tenkova. U toku dana zauzeo kotu kod lugareva kuća. Na ovoj koti je pravio rovove i utvrdio se.

Ujaku dubnost u Drvar. U isto vrijeme došao nam je Masud Hotić sa načelnikom Štaba brigade, a Cvijko Orašić odšao na operaciju i poslije toga povučen u pozadinu. — Kačer Svetozar poginuo je 28. marta 1944. godine u Srbiji, u borbi na rijeci Ibra.

¹² O ovoj borbi vidi izvještaje objavljene u Zborniku IV/9, dok. 144 i 236.

Noćas je 1. brigada izvela napad na Ramića, a mi demonstrativni napad na neprijatelja kod Vojčića. Prva brigada je imala uspjeha (oko 100 ubijenih Nijemaca).⁷³

1. februar

Premjestili štab u Sumu. Raspored bataljona zapadno od Vojčića. Dan bez promjena. Barake koje su napravljene ne zadovoljavaju.

2. februar

Obišao 2. i 3. bataljon koji se vratilo od Lušci-Palanke. Stanje kod baraca dobro, sem što imaju veliki respekt prema tenkovima.

Po naređenju štaba divizije pošli sa 1. i 2. bataljonom u noćni napad na Ramića. Zbog strahovite kiše, a i zbog zakašnjenja, nismo mogli stati na akciju. Prva brigada takođe nije bila u borbi. Opet veliki nedostaci u pripremanju i izvođenju akcija.⁷⁴

3. februar

Bez promjena. Došao 4. bataljon u Majkiće.⁷⁵

4. februar

Obišao 4. bataljon. Dan bez promjene. Uveče održan sastanak u štabu divizije. Riječeno da 1. brigada na-

⁷³ U svom dnevnom izvještaju Nijemci pišu da su im u pomenutoj noćnoj borbi u Ramićima poginulo 3 oficira i 7 vojnika, među kojima komandant 202. tenkovskog bataljona, potporučnik Von Gaysa. O neprijateljskom napadu kod Vojčića i nadim noćnom napadu na neprijatelja u Ramićima i kod Vojčića detaljnije vidi izvještaje objavljeni u Zborniku IV/10, dok. 8, 139 i 181.

⁷⁴ Ove noći snaga je padala velika kiša. Po takvoj noći teško se ide kroz šumu, te smo se iz nje jedva izvalili pred noru kod zaseoka Kovačević. Kako je do Ramića valjalo proći još 3 km, ništa nam drugo nije ostalo nego da se vratimo natrag.

⁷⁵ U svom izvještaju štabu Prvog bosanskog korpusa štab 5. divizije je napisao da je 1. krajiška brigada napala neprijatelja u Ramićima, ali da napad nije uspio. (Zbornik IV/10, 181).

⁷⁶ Tok 1. februara cijela 4. krajiška brigada bila je prikupljena za odbranu ceste koja se od sela Vojčića penje kroz šumu Paunovac na Brezovicu. Odm tog, njen 3. bataljon bio je van sastava brigade od 28. januara do 2. februara. Detaljnije podaje 4. krajiška brigada na odeljku Mrkonjić-Grad-Sitnica postepeno je preuzela 7. krajiška brigada, a tim što se jedan njen bataljon nalazio u selu Kijača, postavljen za zatvaranje pravca prema Ribniku.

padne Vrhpođe, a da mi držimo Cigelj i Paunovac. Veću pažnju da obratimo na neprijateljske pokrete.

5. februar

Neprijatelj izvršio napad na lijevo krilo, na snagu 1. brigade, ali je odbijen. Izvrtli smjenu 1. brigade. Obišao 3. i 4. bataljon.

6. februar

Napad na 2. bataljon izjutra u 7 časova. Nijemci su bili zauzeli kotu pored lugareve kuće, ali ju je 2. bataljon na juriš povratio. U borbi smo imali 2 mrtva, 17 ranjenih (12 teže). Zaplijenili smo 1 mali bacač, 2 puškomitraljeza „larca“, 1 pištolj, 1500 metaka, 10 mina i 1 malu radio-stanicu. Neprijatelj je imao oko 50 mrtvih i ranjenih.⁷⁶

Uveče je 1. bataljon smijenio 2. bataljon, koji je otišao na odmor.

Prenosio u štabu divizije.

7. februar

Izjutra izvršen napad na 1. bataljon. Napad je bio jak; neprijatelj je htio da popravlja cestu. Jedanaest aviona bombardovali 2. bataljon. U borbi smo imali 4 mrtva i 3 ranjena. Neprijateljski gubici oko 30 mrtvih i ranjenih.

Prva brigada se vratila sa akcije iz Vrhpođa. U selu nije bilo neprijateljskih snaga. Na mostu su imali 6 ranjenih.

Uveče je održan sastanak u štabu divizije. Neprijatelj nadire ka Petrovcu iz Bihaća i Risovca.⁷⁷

⁷⁷ Počet od 4. februara, Komanda 717. njemačke divizije vrtila je prebacivanje svoga 717. pješadijskog puka u cilju pojačavanja svojih snaga na pravcu prema Bosanskom Petrovcu. Šestog februara jedan bataljon crvena puka stigao je kod 708. pješadijskog puka. Od 3. do 6. februara neprijatelj je, uz snagu podružne avijacije, pokušao napade da stvori odbranu i. i 4. krajiške brigade na položajima Cigelj-Paunovac. O radu 717. njemačke divizije u vremenu od 4. do 6. februara vidi neprijateljska dokumenta u Zborniku IV/10, 185, 187, 189, 190, 193 i 195.

⁷⁸ Odmot se na njemačku 88. diviziju „Fritz Eugen“. Njen prednji moto-mehanizovani odred stigao je u Bosanski Petrovac 7. februara u podne (Zbornik IV/10, 193).

8. februar

Neprijateljske snage nadiru na Cigeš. Prva brigada se povlači, takođe i naši bataljoni (3. i 4.). Po podne sa neprijateljski tenkovi dolazi iz Petrovca u Bravsko. Neprijatelj se spaja u Bravskom, Naša brigada se uveče pomjerila na nove položaje: selo Podsmetlica — Paurovac.¹⁸

9. februar

Neprijatelj ne vrši pokrete prema nama. Odmaranje snaga. Smještaj bataljona je dosta težak.

¹⁸ Tek je 8. februara uspjelo 717. njemačkoj diviziji da ostvari našim položajima na Cigešju i da njene jedinice iz prve borbene linije izbija u selo Bravsko. Njene tenkove i motorizovane jedinice još su se nalazile u rejonu sela Vojšić i sela Velagici, jer je cesta prema Bravskom bila onemogućena. Ovaj prelaz do Bravske jedinice ove divizije izvršili su sudjelujući i pomoći teritorijalne grupe divizije 22 „Prinz Eugen“, koja se u području iz Bosanskog Petrovca pojavila u selu Jasenovac 8. februara po podne, dakle, iz iste jedinice 3. krajiške divizije.

Primjenjujući aktivnu odbranu jedinica 3. krajiške divizije uspjelo su braniti komunikacijski pravac Vrhpošje—Bravsko parnih 29 dana (od 26. januara do 8. februara) i u teškim borbama nanijeli su 717. njemačkoj diviziji teške gubitke. Lako je izračunati da je tempo nastupanja 717. njemačke divizije bio vrlo akroman — prosječno je iznosio jedan kilometar dnevno.

Ovdje je interesantno citirati sadržak koji je ovaj diviziji bio postavljen u operacijskoj zapovijesti njemačke komande na akciju „Weiss F“. U ovoj zapovijesti stoji: „717. divizija podaci sa motorizovanim snagama i glavninom divizije 22. i 1942. od Velagica (u Velagici) nalazi se na cesti oko 3 km sjeverozapadno od Ključa — nap. M. M.) pravcem ka Eno. Petrovca, prodire do Kevljaca (brdo Kevljaca) nalazi se u blizini ceste Bihać—Vrtoče, oko 8 km sjeverozapadno od Vrtoča — nap. M. M.) i hvata vazu sa prethodnicom 22. divizije, koja nastupa od Bihaća. Divizija zatvara nastupni drum protiv pokušaja neprijatelja da se protuje ka jugu i jugo-zapadu, kao i pokušaja delokadae na jugu i jugo-zapadu. Sa jednom sjevernom kolonom, polasci iz Saranskog Mosta 21. januara 1942. ima da se očisti smjestaše jedno od druzna Saraki Most—Paur. Jasnica.

Debitno odrievanjem vaze između usisrtašnjih brta mora se izbjeći prekid ogrlašavajućeg fronta na granicama reiona dejstva divizije.

Nijemci su, kao što se vidi, mislili da brzo svrše svoj posao. A desilo se sasvim drukčije. Njemački 717. divizija stigla je do sela Velagica tek 27. januara, a u Bravsko tek 8. februara 1942. godine. Tako su prošle i ostale njemačke i talijanske divizije na

10. februar

Dan bez promjena. Neprijatelj tenkovima kontrolishe cestu selo Jasenovac — selo Bravsko. Izvlači sijeno, pali kuće. Uхваćena vaza lijevo sa 8. brigadom.¹⁹ Neprijatelj je napao na 1. i 3. bataljon. Ubijeno i ranjeno 10 neprijateljskih vojnika. Kod nas 2 ranjena.²⁰ Postavljena mina na cesti usmrtila jedan kamion — ne zna se šta je bilo u njemu.

11. februar

Drugi bataljon prešao u selo Crkveno, a 4. na desno krilo.

12. februar

Neprijatelj je nastupao sa 2 tenka prugom kroz kuma. Pionirski vod razorio prugu i postavio minu na istu. Neprijatelj se pred veče vratio. Kod Ključa je neprijatelj razorio kote južno od sela Jarica i sela Majkića. Drugi bataljon nije stupio u dejstvo.

13. februar

Prešli sa štabom u selo Crkveno, takođe i 1. bataljon. Uveče smo održali partijski sastanak, na kome je razpravljano o stanju u brigadi u vezi sa neprijateljskom ofanzivom. Postavljeno je da se obidu svi bataljoni, da se održe sastanci sa vojnim i političkim rukovodiocima i da se dozna raspoloženje boraca po pitanju prelaska na teritoriju izvan Bosanske krajine. Napisati referat o političkoj situaciji, koji objasniti u bataljonima.

Prvi bataljon krenuo sa selo Donji Ribnik, zbog sve veće koncentracije neprijatelja u Ključu.²¹

svojim pravcima napada. Svuda su im naše jedinice omede izvršenje operacije „Weiss F“ kako je je planirala njemačka komanda.

Operacijska zapovijest za akciju „Weiss F“ objavljena je u Zborniku IV/9, 213. Izvještaj štaba 3. krajiške divizije o borbi 8. februara i o rasporedu 1. i 4. krajiške brigade sa 8. februar objavljen je u istom Zborniku dok. 43. Vidi i neprijateljska dokumenta u Zborniku IV/9, 236 i u Zborniku IV/10, 189.

¹⁸ 3. krajiška brigada 4. krajiške divizije.

¹⁹ Napad su izvršili dijelovi 717. njemačke divizije (Zbornik IV/10, 201).

²⁰ Prema zapovijesti komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj, generala Löttera, od 12. februara 1942. godine za izvođenje

Priliv novih boraca je veliki, naročito ženske omladine. Ako se bude pravilno i dobro radilo, omladinci i omladinke mogu brzo da postanu dobri borci. Ovo je, pored ostalog, važan zadatak vojno-političkih rukovodilaca.²²

Dobio sam pismo od Mira. Javila se iz Drvara. Pošle će zajedno sa Centralnim odborom antifascističkog fronta žena. Po svim izgledima nećemo se dugo vidjeti. Javila mi se i Čič.²³

14. februar

Na položajima bez bitnih promjena, sem nadiranja neprijatelja od sela Majkida.

Velika ofanziva Crvene armije naglo napreduje. Nijemci gube važne centre, naglo povlače snage na zapad. Zbog uspjeha Crvene armije raspoloženje kod boraca je dobro.

15. februar

Stigao sa drugom Milanom u 4. bataljon.

operacije „Weiss II“ 717. njemačka divizija imala se prikupiti na prostoru Ključ — selo Velagiti — selo Kanišak. Divizija je bila naredeno da napravi most na rijeci Sani kod Ključa, da obranu mostobrana i da na svojoj prostornoj sprječaji prelaz našim snagama preko rijeke Sane. Dvadeset prvog februara divizija je sa ove prostora imala da krene preko Mrkonjić-Grada na prostora Jajce—D. Vakuf. Sa ove prostora divizija prelazi u napad 23. februara preko Kupresa ka Livnu (okruženi). Zbornik 19/18, 204.

²² Četvrti kraljica brigada imala je na dan 14. februara 1943. godine 1151 borca. Od struktura je imala: 1 protivteretnički top sa 60 granata, 2 teška i 2 ručna mitraljeza sa 80 mina, 8 teških mitraljeza sa 7340 metaka, 41 puškomitraljez od toga 3 njemačka („arar“) sa 16.000 metaka, 260 pušaka sa 42.115 metaka, 85 pištolja i 284 ručne bombe. Čijiša 5. kraljica divizija imala je tada 2024 boraca. Međutim, njema 1. kraljica brigada upućena je 14. februara preko sela Medve i Mrkonjić-Grada u centralna Bosna, sjeverno od planine Vlasit, gdje će ona sve do početka maja djelovati samostalno. Vidi izvještaje Štaba divizije u Zborniku 19/18, 77 i 78.

²³ Jandrija Terzić-Čič bio je tada komandant mjestu u Drvaru. Bio je vrlo popularan u drvarskom kraju, naročito među borcima. Poginuo je za vrijeme njemačkog vazalnog osvajanja Drvar 23. maja 1944. Tada se nalazio na dužnosti komandanta Vojnog područja u Drvaru.

16. februar

Održao sastanak sa Štabom, komandirima, vodnicima i desetarima. Stanje u bataljonu je dobro. Nema pojava gubitjenja morala. Objasnio sam političku situaciju i ukazao na uzroke neprijateljske ofanzive kod nas. Postavio im kao prvi zadatak rad sa borcima, da se još bolje osposobe za akcije i da nove drugove što prije osposobe za borcu.

17. februar

Održao isti sastanak kod 3. bataljona. Desetari i vodnici su ovdje malo živiji. Stanje u bataljonu je dobro. Ima desetak boraca koji žele da ostanu na ovom terenu. Pojava kukavičluka i izvlačenja. Oštro postavio razbijanje takvih pojava i kritikovanje takvih ljudi. Upozorio Štab bataljona da radi sa komandirima, vodnicima i desetarima.

18. februar

Vratio se u Štab brigade. Koncentracija neprijatelja u Ključu. Prebacujemo 4. bataljon u Crkveno, 1. bataljon na desnu obalu Sane, 2. na lijevu. Neprijatelj je ovog dana došao u selo Zablac. Težnja mu je da prodre u Čuđavica.

19. februar

Prebacujemo i 3. bataljon u Crkveno. Treba da dođe uveče. Danas se vodila velika borba u Donjem Ribniku. Neprijatelj je nastupao sa kolonom od 100 vojnika od sela Zablaca ka selu Prevlji. Dobešale su ga na 200 metara dvije čete 1. bataljona 7. brigade. Neprijatelj je brzo odbačen u Zablac: ubijeno i ranjeno 15—20 vojnika, zaplijenjeno 6 pušaka, 1 pištolj, postojlje teškog mitraljeza, 3 sanduka municije.

Po izvještaju neprijatelj nastupa preko sela Sokolova prema selu Ratkovu u jačini od 2000 ljudi.

Od artiljerije ranjena su 3 druga (1 teže).

20. februar

Prešli sa Štabom brigade u selo Veljašnica. Naša tri bataljona su na sektoru Ribnik — Klošarovac. Do

borbe nije došla. Neprijateljska kolona koja se kretala od Raškova prodrila je u Sitnicu, Čadavicu i Orahovljane.⁶⁴ Samim tim prestaje mogućnost da neprijatelj sprečavamo opravku ceste u Klokotovu.

Uveče smo saopćili bataljonima da će se naša brigada osloboditi držanja položaja, sem onih prema Mliniću.

Dobio sam pismo od Čiča u kome mi javlja da je u Drvaru bio Stevo, Mirin otac, i rekao mu da je Jelica poginula. Jako mi je žao male Jelke. Bila je vrlo vrijedna i dobra djevojka. Njena smrt mnogo će potresti i očajostiti Miru.⁶⁵

21. februar

Zaboravio sam zabilježiti da nam je otišao drug Savo Radojević u 9. krajičku brigadu za rukovodioca politodjela. Rastali smo se kao dobri drugovi. Savo je mnogo učinio da se naša brigada politički podigne. Njegov odlazak neće se moći potpuno zamijeniti dolaskom drugog. Imao je dobar autoritet među svim borcima. Bio je stalno raspoložen i nasimjan. Otišao je iz brigade 19. II.

U toku dana koncentracija neprijatelja na cesti za Klokotovac. Naš 1. bataljon je sa jednim neutralnom nario nešto gubitaka neprijatelja koji je popravljao cestu. Prva četa 3. bataljona ubila je 1 i ranila 3 neprijateljskih vojnika iz sastava jedne patrola od 30 vojnika, koji su pokušali da pljačkaju u selu.

Izdali smo naredbu 2. i 3. bataljonu da krenu za selo Mednu i da se povežu sa štabom 7. brigade. Prvi i 3. bataljon ostaju na sektoru sela Ribnik.

Čitava brigada treba uskoro da se prebaci za selo Mednu i Pečku.

23. februar

Prešli sa štabom brigade u Mednu. Isto tako i 3. ba-

⁶⁴ 748. pješadijski puk 717. njemačke divizije kretao se iz Ključa preko sela Donje Raškovo i cestom Ključ-Čadavica. Ovaj puk stigao je 20. II u sela Sitnica, Čadavica i Sitjok. Vidi neprijateljska dokumenta objavljena u Zborniku IV/10, 243 i 252.

⁶⁵ Jelica Rujić poginula u borbi protiv Talijana na planini Subotevici, na položaju između Mazina i Gornjeg Logva; bila je sekretar SKOP-a u bataljonu.

taljon. Drug Hotić otišao u selo Orahovljane da u štabu 7. brigade vidi stanje fronta.⁶⁶

24. februar

Koncentracija neprijatelja u selu Orahovljani. Treći i 4. bataljon na položaju. Do borbe nije došlo, sem na desnom krilu 7. brigade.

Prvi bataljon u borbi u blizini Klokotovca ubio i ranio 10 neprijateljskih vojnika; zaplijenio 2 puškomitraljeza „araca“ i 700 metaka.

25. februar

U 3 sata održali sastanak sa štabom 7. brigade. Naša brigada će sama da odbrana pravca ka Mliniću.

⁶⁶ U toku ovih dana obavještajna i izviđačka služba nije uspjela da štabu brigade prikupi dovoljno podataka o neprijatelju. I iz dnevnika se vidi da smo tada malo znali o pokretima, jačini i namjerama neprijatelja. Bitna je da u svemu tome nismo mogli mnogo ni doznati, jer je tada neprijatelj vrlo prikupljanje i izriješno pregrupisanje svojih snaga u cilju izvođenja operacije „Weiss II“.

Situacija kod neprijatelja na sektoru 4. i 3. krajičke brigade bila je sljedeća:

a) 717. njemačka divizija (1/3) sam uzdatak u operaciji „Weiss II“ izšlo u napomeni br. 81, stigla je 22. februara u 13 časova u Mirkošić-Grad i produžila marš ka Jajcu.

b) Po već navedenom zapovijest komandanta njemačke trupa u Hrvatskoj, generala Löttera, od 22. februara 1943. godine za izvođenje operacije „Weiss II“ 388. njemačke divizije prikupila se na odmor od 18. do 21. februara na prostoru Sanski Most-selo Karadžić (uključivo). Sa ove prostorne divizije je trebalo da pođe preko Ključa, za 717. njemačkom divizionom, i do 23. februara da stigne na prostoru prikupljanja: selo Čadavica-selo Jevro, odakle je istog dana (23. februara) imala poći u napad na jugozapadu i otišati smjertno do linije Glamoč-selo Priluka (u Livanjskom polju) — Luvno (uključivo).

Pod komandom 388. njemačke divizije nalazila se 3. domobranska brdska brigada (Zbornik IV/10, 272 i 299).

Njemačka 388. divizija imala je borački sastav iz Slavonije (Država Hrvatska, a njemačke oficire i podoficire. Uj nekim našim dokumentima naziva se 388. legionarska divizija). Sastav divizije: dva pješadijska puka (389 i 391), — kasnije naravno 3701 od po tri bataljona, jedan artiljerijski puk (399) — kasnije naravno 3991 i ostali divizijski dijelovi (Zbornik IV/8, 39 i 242 i Zbornik IV/10, 263).

c) Raspored 388. njemačke divizije 23. februara bio je sljedeći: izviđački bataljon stigao je u selo Čadavica, 378. pješadijski puk

Ovog dana neprijatelj nije vršio pokret prema nama. Samo je izvidao prema Orahovljanima.⁹⁷
Narod u Mednoj neraspoloten prema nama.

26. februar

U 9 časova neprijatelj je razbio našu odbranu na cesti sjeverno od s. Štrbina i sa tenkovima prošao Štrbinu. Njegove radne grupe brzo popravljaju prekope na cesti i oko 15 časova neprijatelj stiče u visinu sela Pecke. Kod Pecke borbu prima 3. bataljon. Ubijeno oko 20 neprijateljskih vojnika. Kod nas 1 mrtav, 2 teže i 3 lakše ranjena.

27. februar

Naša brigada nalazi se na liniji južno od Pecke — šuma Osoje. Neprijatelj sa jakim snagama nadire u nekoliko pravaca: na selo Vrbjane, cestom prema Mliništu i prema Pljevkim Podovima (kod 7. brigade). U 16 časova probija naše linije tako se našli odlično drže. Nabacuje naše u šumu. U toku dana neprijatelj je imao dosta gubitaka. Kod nas 1 mrtav i 3 ranjena. Izgubili smo jedan puškomitraljez. Neprijatelj brzo popravija cestu. Jako mu se žuri za Glamoč.⁹⁸

na glavnomu prolazu je kroz Ključ; 368. njemački puk — selo Hamci i sjevernije Zbornik IV/10, 202.

⁹⁷ Dva deset petog februara izvođačka grupa 368. njemačke divizije zauzela je selo Mračaj. Sa ovom grupom vodio je borbu jedan bataljon 7. brigade i 25. februara uveče sadržao se na položajima u regionu sela Štrbina (tada ova sela nalaze se na cesti koja ide prema Mliništu) (Vidi Zbornik IV/10, 209 i 212).

⁹⁸ Jedna borbeno grupa njemačke 88. divizije „Princ Eugen“, kao njena kraljica lijevo kralo, nastupala je preko sela G. Ribnik ka kotu V. Kljeme (k. 1288), dok je desničarska kolona 368. njemačke divizije nastupala preko sela Vrbjani na jug ka selu Periški i dalje na jugozastak ka selu Palanci, da bi se najzad svila na cestu kod k. at. Mliništa. (Pravac selo D. Ribnik-selo Vrbjani krenuo je 2. bataljon 4. kraljičke brigade).

Iz neprijateljskih dokumenata dalje se vidi da je cijela 368. njemačka divizija nastupala na istom frontu duž ceste Čadavice—Mliništa—Glamoč, a od Mirkošaj—Grada, preko sela Trnovo, ka selu Pljevkim Podovi nastupala je 3. desničarska brodska brigada (Zbornik IV/10, 209, 301, 302 i 305 i Zbornik IV/11, 188 i 189).

U borbama protiv 368. njemačke divizije zajedno sa 4. kraljičkom brigadom učestvovalo je i 2. bataljon 7. kraljičke brigade.

28. februar

Neprijatelj ulazi u selo Vrbjane i šume Ovučaru i Candak. Borba se vodila čitav dan. Samo sa stanicu Mliništa neprijatelj je vršio tri jurila. Najzad je zauzima. Ne može se ocijeniti koliko je ovog dana imao gubitaka (oko 15 mrtvih), jer su u sumi slabiji pogodi. Naše snage povlače se u selo Mliništa na odmor. 2. bataljon na žel. st. Lisina. Mi smo imali 1 mrtvog i 2—4 ranjena.

1. mart

Neprijatelj i dalje nadire. U 12 časova sbacuje nas sa položaja južno od sela Mliništa, a u 16 časova klijuje na kotu V. Gradina, istočno od sela Hotkoveci. Kroz šumu prema selu Stokerovicima nema neprijateljskih kolona.

Ovog dana bataljoni su se slabo držali zbog stalne frontalne borbe i premorenosti. Gubitaka nismo imali.

U 24 časa napali smo neprijatelja u selu Hotkovicima sa 1. i 2. bataljonom. Svega je jedna četa (Prva) 3. bataljona izvršila zadatak i zaplijenila 3 „Barca“ i 750 metaka; poginulo je i ranjeno oko 20 neprijateljskih vojnika. Mi smo imali 1 mrtvog i 8 ranjenih. Akcija nije potpuno uspjela zbog neodlučnosti komandi, a i zbog premorenosti drugova.

2. mart

Na položajima smo južno od sela Stokerovci i sela Vaganj. Neprijatelj je prošao za Glamoč.⁹⁹ Ne pali sela. Na koti Ozren izgubili smo 2 puške i darbin. Čemarači nisu bili budni. Neprijatelj je izišao na kotu i izmendičio ih.

Uveče dobili naredbu za pokret u selo Tišovo. Neprijatelj je došao u selo Prekaju. Bataljoni su krenuli za Tišovo u toku noći.

⁹⁹ Interesantno je pomenuti da se ne slažu potpuno dnevni izvještaji belgijskog oficira sa vazu pri komandi njemačkih trupa u „Nevostnoj državi Hrvatskoj“ sa dnevnim izvještajima njemačkog štaba na vazu pri svojoj komandi u pogledu podataka o kretanju dnevnih zadetaka njemačke 88. divizije i 368. njemačke divizije. Ispredba da je tom neslaganju razlog što su prvi izvještaji detaljnije obrađivali ove podatke, uključujući podatke o najisturenijim jedinicama 368. njemačke divizije, dok su drugi (njemački) dnevni izvještaji donosili samo osnovne podatke. Kao primjer uporedi neprijateljske dokumenta u Zborniku IV/10, i to: 288 sa 288; 295 sa 295; 301 sa 302.

3. mart

Rijeljeno je da se brigada sa ranjenicima i komorom i sa 8. krajiškom brigadom prebaci u selo Osretke. No, u toku noći neprijatelj je prodro preko Ploča za Bos. Grahovo, te zbog nesigurnosti probacivanja kolone i ranjenika preko ceste Drvar — Grahovo, Štab korpusa donosi novu odluku: izvršiti pokret preko sela Penja i sela Nugalšice za Međugorje, odakle se prebaciti za Besanovušu.⁹⁹ Put je vrlo naporan i težak. Hladno je. Neispavano ljudstvo gubi vezu. Stišemo u Nugalšicu u 7 časova.

4. mart

U Nugalšici se brigada odmara do 10 časova, a zatim krećemo dalje. Prvi bataljon je na čelu kolone. On stiže u Međugorje u 14 časova. Nešto kasnije stišemo u Međugorje: komandant korpusa, komandant 5. divizije i ja. U međugorskim stajama nailazimo na seljake

⁹⁹ Putje dolaska 4. krajiške brigade i 2. bataljona 7. krajiške brigade u selima V. i M. Tičeva nalaziti su se Obštari koristeći KPJ za Besanovu krajinu, Štab Prvog bosanskog korpusa, Štab 5. krajiške divizije, korpusni i divizijski sanitet sa teškim ranjenicima 4, 8. i 10. krajiške brigade i dio omladine iz Drvara, većinom iz njegovih jugoistočnih sela, koja se povukla iza pred neprijatelja. Trećeg marta 1943. godine 5. krajiška brigada vodila je borbu sa dijelovima njemačke 88. divizije „Prince Eugen“, koji su nadirali iz pravca sela Prekaje ka Tičeva. Sa 4. brigadom bila je, koliko se sjećam, jedna četa 10. krajiške brigade.

Štab Prvog bosanskog korpusa izmijenio je odluku o pokretu pomenutih naših snaga, ranjenika i omladine ka selu Osretcima zbog toga što je put iz Tičeva do ceste Drvar—Bos. Grahovo dosta dug (oko 28 km) i težak, te je postojala opravdana bojazan da se naša predugačka kolona, sa teškim ranjenicima i nesavršenom omladinom, nađe 4. marta izjutra na otvorenom polju kod sela Besanovaca, gdje bi se, vjerovatno, našla u borbi sa jedinicama njemačke 88. divizije, čija je prethodnica 3. martašla u Bos. Grahovo.

U tim razlozima Štab Prvog bosanskog korpusa donio je novu odluku o pokretu iz Tičeva na jugoistok do sela Nugalšice (Južno od planine Šator), a odakle na sjever, preko Međugorja na planini Šatorj za selo Popovića i dalje na sjever za selo Besanovušu (sjeverno od željezničke pruge Svetica—Milina, 6 km istočno od ž. st. Potoci). Iako je put od sela Nugalšice, preko Međugorja do sela Popovića bio takođe vrlo težak i dug (štab Prvog bosanskog korpusa računao je da je bezbjedni za teške ranjenike i omladinu.

iz sela Popovića, koji nam kažu da su Nijemci danas stigli u selo.¹⁰¹ Oni su sa nešto stoke pobjegli iz sela. Ne znamo tačno koliko ima Nijemaca u Popovićima, niti znamo ima li ih u susjednim selima. Izlazim sa komandantom korpusa i komandantom divizije na jednu gošu čuku sa koje se vide Popovići i osmatramo selo. Za vrijeme našeg osmatranja dolazi jedan izviđački avion i spušta se nisko nad selom. Zaključujemo da je neprijatelj koji je došao u Popoviće spustio neku poštu, vjerovatno naredenje za dalji rad.

Poslije ovog osmatranja komandant Prvog bosanskog korpusa, drug Kosta Nad, odlučuje da zbog premorenosti ljudstva i nepoznavanja situacije u susjednim selima ne napadamo neprijatelja u Popovićima, nego da kolona zadržati selo sa njegovoj jugoistočnoj strani i da prođe između Popovića i sela Vaganja za selo Stekerovec.

Zbog velikog snijega bataljoni se sporo prikupljaju. Na jednoj je prtni sva komora i vojska. Smetaju seljaci sa stokom koji još stižu iz Popovića. Na čelu kolone nalazi se naša brigada. Prolaze 1, 2. i 4. bataljon. Formiranje i pokret brigadne kolone traje do 22 časa. Sporo se ide. Konji počnu. Velika je strmina i klizavica. Na stazi kroz šumu, jugoistočno od Popovića, mnogo je porušenih stabala, koja konji ne mogu da prelaze. Vidimo da teški ranjenici i komora ne mogu svuda da prođu pa ih vraćamo nazad i sa njima na 2. bataljon. O ovome izvještavamo Štab divizije. Štab brigade i tri bataljona nesmetano prolaze istočno od Popovića i u Stekerovec stišemo u rano jutro 5. marta. U Stekerovicima nije bilo neprijatelja.

¹⁰¹ U selo Popoviće stigla je 4. marta istočna grupa 88. divizije „Prince Eugen“ (Zbornik IV/11, 181 i 182). Međutim, nišom grupom da izvidim jedinice ove grupe. Jedna kolona istočne grupe njemačke 88. divizije kretala se kroz šumski masiv istočno od planine Klekovače od ž. st. Svetica na ž. st. Potoci i 3. marta izšla u rejon Veliki Vrh (k. 1285). Drugog marta je ova kolona stigla u rejon sela Poljice, a 3. marta dostigla linije M. Kik (k. 1217) — V. Kik (k. 1247) — selo Rora. Vjerovatno se i krajnja lijeva izviđačka grupa ove divizije, koja je 1. marta bila u selu Besanovaca, spojila sa glavninom istočne grupe nađže u rejonu sela Poljice—selo Rora (Zbornik IV/11, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 181 i 182).

5. mart

Oko 16 članova neprijatelj iz pravca sela Popovića napao je sa leđa našu kolonu koja je iz Međugorja kretala kroz Šatorsku šumu za selo Rove. Uslijed velikog snijega i spornog probijanja kroz besputnu šumu, kolona još nije bila potpuno formirana kad je neprijatelj napao. Nastala je velika pometnja. Grupe boraca, a naročito omladina, gube vezu sa glavninom kolone i po zatečenom snijegu probijaju se već kroz mraku noć ka selu Borima. Ipak, skoro svi borci izbijaju iz šume. Za omladinu još ne znamo kako je prošla.

Umor, velika hladnoća i slaba ishrana učinili su da ovakvo pređemo. Nije bilo ni potrebne budnosti. Bilo je grešaka kod štaba korpusa, divizije i kod nas. Trebalo je da forsramo pokret prošle noći.

Pored teškog naoružanja u šumi na Šatoru ostale su nam sve kuhinje i mnoge druge stvari. Ostao je i najveći broj konja, jer nisu mogli da gaze velik snijeg.⁹²

6. mart

Dolazimo u Bjeljevinu sa tri bataljona. Borci su umorni i sporo se išlo.

7. mart

Stičemo u selo Resarovaču, gdje po podne stiže i 2. bataljon i 2. bataljon 7. brigade.⁹³ Drugi i 3. bataljon polaze za selo Vrbljane da nastjeraju četnike, a 4. bataljon u selo Crkveno. Stalno nam pridolaze borci koji su

⁹² Na planini Šator sa noći 4. i 5. marta bile vrlo hladne. Vetro nisu imale pomagale da se ljudi zagrije jer su propadale u snijegu. Borci i omladina savijedala je hladnoću i veliki zamor, a ishrana je već danima bila nekvaliteta, pa su došli i manovre pojava halucinacije. Među drugovima iz štaba 4. krajiške brigade i ja doživjeli smo halucinacije u noći 4/3. mart, u pokretu sa selo Stekonovo. Vidjeli smo ispred nas ljepu kucu, grupe krava i sl. Još više halucinacije doživjeli su borci i starješine sljedeće noći sa vrijeme probijanja kroz Šator za selo Rove.

Neprijatelj u svojim izvještajima ne daje nikakve detalje o borbi na planini Šator (Zbornik IV/11, 189, 190, 193 i 198).

Na bojištu na planini Šator završila se neprijateljska ofanziva u bosanskoj krajini.

⁹³ Sa ovim bataljonima stigli su u Resarovaču Obilasi komitet KPS za Bosansku krajinu, Štab Prvog bosanskog korpusa i Štab 3. krajiške divizije.

se u vrijeme marta od Tičeva i borbe na Šatoru bili rasuli iz naših jedinica.

8. mart

U Vrbljanima nije bilo nikoga. Bataljoni se nešto odmaraju, mada sa odmor nisu dobri uslovi.

Moral boraca je prosječan. Lokiji je uslijed slabe ishrane.

Po naredenju štaba divizije naša brigada ostaje na terenu Ključ — Glamočka polje. U prvo vrijeme vršiću partizanske akcije. Drugi bataljon ide na glamočki sektor. Prvi mes je zadatak da obide Međugorje i da sahrani poginule drugove. Možda će netko naći materijala ostavljenog u Međugorju. Dalji zadatak ovog bataljona je izvođenje akcija i jačanje našeg uticaja u glamočkim selima, koji je oslabio zbog neprijateljske ofanzive.

Potrebno je hitno srediti brigadu. Izdvojiti sve ljudstvo nesposobno za borbu, jer ono samo stvara balast brigadi. Brigada treba inače da se popravi i politički uzdigne, jer je ovom ofanzivom, a naročito događajem na Šatoru popustila moralno-politička čvrstina. Sada je najpotrebniji politički rad. Vidjećemo uskoro šta je sa omladinom i materijalom.⁹⁴

9. mart

Na sastanku štaba brigade i politodjela donijeli smo zaključak da se obidu svi bataljoni, da se radom odradi i popravi stanje poslije Šatora. Treba srediti jedinice i popuniti upražnjena mjesta kod komandnog kadra.

10, 11. i 12. mart

Rad u 3. bataljonu. Održao sam sastanak sa komandama četa, vodnicima, političkim delegatima vodova i desetarima i jednu bataljonsku konferenciju.

Opšta zapažanja: popustio je moral, borbenost i disciplina. Negativnih momenata bilo je počev od 1.III. Pojavio se samovoljni odlazak boraca iz bataljona, no ne

⁹⁴ Drugi bataljon je na planini Šator dobro izvršio postavljenu zadaću. Sahranio je sve poginule borce i prikupio dosta naoružanja i interdenantske opreme. Štab 3. krajiške divizije u izvještaju štaba Prvog bosanskog korpusa od 10. marta 1943. godine piše da je već dio ranjenika, komore i konja spasen na Šatoru (Zbornik IV/11, 200).

ma se broj takvih slučajeva. Mnogi borci su otišli kućama, naročito iz Livnjskog polja. (Izgleda da će se jedan broj ovih boraca vratiti). Bataljonu nedostaje oko 80 pušaka, 4 puškomitraljeza i jedan teški mitraljez. Bataljon nije sposoban za veće akcije kao ni za dugi marš. Ima dosta slučajeva prehlade i smrzavanja nogu.

Pred štab bataljona, kao i pred sve odgovorne drugove postavio sam da svojim radom poprave stanje u bataljonu. Pitanje odgovornosti i samokritike oštro je postavljena. Svak će odgovarati za svoj nerad.

Slična slika stanja je i kod drugih bataljona.

IV.

U BOSANSKOJ KRAJINI U RANO PROLJEĆE 1943.

(12. III - 1. V 1943)

Poslije četvrtie neprijateljske ofanzive situacija u Bosanskoj krajini bila je veoma teška. Neprijateljske trupe svuda kuda su prošle ostavljale su pustol. Uslijed pljačke i uništenja osjetila se velika nestašica namirnica i nerodu je zaprijetila glad. Veoma teški ratni uslovi izazvali su pojavu raznih zaraznih bolesti, koje nisu mimoišle ni najne jedinice. Koristeći sve te teškoće i pozicije koje je stvorio u toku ofanzive (naročito osovjanjem ranije oslobođenih mjesta i gradova) njemački okupator zajedno sa ustaško-domobranskim i četničkim snagama, nastavio je sa ofanzivnim pritiskom u širanoj oblasti sa namjerom da konačno razbije partizanske snage i „partizikuje“ ovo područje.

U teškim uslovima snage Prvog bosanskog korpusa, iscrpljene dugotrajnim teškim borbama u toku ofanzive i brojno slabije (pored 3. krajiške brigade koja je ušla u sastav 1. proleterske divizije, sa glavnim operativnom grupom otišla je i 7. krajiška brigada, a 7. krajiška brigada je neposredno poslije ofanzive upućena u centralnu Bosnu), vodile su u rano proljeće 1943. teške borbe da bi osvojile planove neprijatelja, preotele inicijativu i ponovo odistile teritoriju od brojnih neprijateljskih garnizona i četničkih snaga koje su pokušavale da uspostave svoju kontrolu nad južnim dijelom oblasti spajanjem četničkih

odreda iz Kninske krajine sa četnicima iz rejonu Banjaluka—Mrkonjić-Grad.

Sredinom marta 4. krajiška brigada je na prostoru Mrkonjić-Grad—Ključ vodila borbe kako sa Nijemcima koji su nastojali da učvrste svoje garnizone u tim mjestima i kontrolu nad komunikacijama, tako i sa četnicima čija je aktivnost na toj teritoriji neposredno poslije ofanzive znatno ojačala. Posljednjih dana marta i početkom aprila po odluci štaba Prvog bosanskog korpusa, zajedno sa dijelovima Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa, 4. krajiška brigada učestvovala je u ofanzivnim dejstvima u Kninskoj krajini u kojima su Italijanima i četnicima nanosili značajni udarci. U toku sljedećih deset dana (6—16. aprila) 4. krajiška brigada vodila je borbe na terenu Bosanskog Petrovca sa njemačkim snagama koje su pokušavale da prođu ka Duvaru. Tađa je štab korpusa donio odluku da se 5. divizija prebaci u centralnu Bosnu. U međuvremenu je planiran napad na Glamoč i okolna neprijateljska uporišta. Krajem aprila 4. krajiška brigada izvede taj napad, ali bez uspjeha.

17—18. mart

Dalji rad u bataljonima na vojničkom i političkom učvršćivanju jedinica. Održane su konferencije u bataljonima zbog pojava pljačke i krađe. Strijeljan jedan borac iz 4. bataljona zbog bijedanja iz bataljona i jedan iz 1. bataljona.

Sesnaestog marta po naređenju štaba divizije brigada je sa svoja tri bataljona i 2 bataljonom 7. brigade imala da krene preko sela Čadavice, sela Orahovljana i sela Baraća ka Mrkonjić-Gradu da očisti ovaj teren od četnika, zauzme Mrkonjić-Grad i da se potom pripremi za dalji pokret preko rijeke Vrbasa.²⁴ Naš 2. bataljon treba

²⁴ Štab Prvog bosanskog korpusa izvještava 12. marta 1942. godine Vrhovni štab da će cijelu 3. krajišku diviziju prebaciti u centralnu Bosnu u cilju naloga učvršćenja u centralnoj Bosni, mobilizacije ljudstva i bolje ishrane. Dalji plan štaba korpusa bio je da se sa 3. krajiškom divizion preko rijeke Bosne u područje Bosni.

Poslije je 7. krajiška brigada bila ušla u sastav Operativne grupe Vrhovnog štaba, štab Prvog bosanskog korpusa odredio je da u sastav 3. krajiške divizije ode 2. krajiška brigada (Zbornik 19/11, 84).

da po bliženju glamočkog sektora dođe u sastav brigade u Mrkonjić-Grad. Obavještenja koja su dobijena iz štaba divizije govorila su o malim neprijateljskim snagama duž komunikacije Sitnica — Mrkonjić i u Mrkonjiću (oko 300 vojnika od kojih 40 Nijemaca).

17. mart

Bataljoni su pošli na zadatak: 1. i 4. bataljon sa Orahovljane i Čadavice, gdje su stigli uveče, razbili manje četničke grupe. Drugi bataljon 7. brigade došao je u Baraće progoneći manje četničke grupe. Treći bataljon u borbi sa četnicima u Baraćima imao jednog mrtvog i jednog ranjenog.

18. mart

U 3 časa stigla je u Čadavicu grupa Nijemaca, jačine 200 vojnika. Drugi bataljon 7. brigade koji je držao Čadavicu povukao se na kote. Neprijatelj je nastojao da prođe za Orahovljane. Ranjena su dva borca.

U toku dana stigla su manja pojačanja u Čadavicu. Drugi bataljon 7. brigade spašio je 3 kamiona na putu Sitnica — Čadavica.

Uveče je 4. bataljon iz sela Graca, odakle je protjerao 15—20 četnika, prešao u selo Podračinicu radi veze sa 3 bataljonom.

U 23 časa izvršen je napad na Čadavicu: 1. bataljon spašio je Iugarevu kuću, kao i nekoliko drugih. Ubijeno je i ranjeno oko 20 neprijateljskih vojnika, zaplijenjena 1 puška. Kod nas 2 mrtva i 6 ranjenih. Napad je slabo uspio zbog slabe saradnje našeg 1. bataljona i 2. bataljona 7. brigade.

19. mart

Treći bataljon je vodio borbu sa Nijemcima i četnicima u selu Podračinici. Bataljon je imao 1 mrtvog i 5 lakše ranjenih. Zaplijenito je 1 brzdski kazan, 1 sedlo, 150 metaka sa 5 šarbara. U 9 časova stiglo je neprijatelju pojačanje od 250 vojnika u selo Potačlo. Četvrti bataljon

Međutim, prebacivanje 3. krajiške divizije u centralnu Bosnu prišlo je do završetka, pa će divizija stići tamo tek u prvoj polovini maja 1942. godine.

je uspio da zbaci neprijatelja sa kota južno od Poteša, koji je tada otišao za Sjenokos.

U toku dana neprijatelj je stiglo pojačanje od oko 150 vojnika u Čadavica. Ova grupa je krenula za Strincu, preko šume, i kasnije napala 2. bataljon 7. brigade na Klokotovu.

U 16 časova neprijatelj jačine oko 150 vojnika krenuo je i 1. bataljon i ulao u Orahovljana. Ovom prilikom stab bataljona nije se držao vojnički. Bili su u selu bez ikakvog obezbjeđenja i straže. U tom nehatu nisu primijetili dolazak neprijateljske kolone od Čadavice preko polja. Prateći vod nije mogao da potovari svu municiju. Ispalo je 40 mina za bacač i 400 metaka. Stab bataljona zbog ovoga mora ići na odgovornost. U toku dana neprijatelj je stiglo još pojačanje iz Mrkonjca i Banjaluke. U svemu se računa da ima oko 1000 neprijateljskih vojnika.

Sudeći po jačini snaga koje su iz Mrkonjca-Grada bile vrlo brzo upućene protiv naše brigade, neprijatelj čvrsto drži ovaj grad i nerealno je da ga mi sada napadamo. O ovoj situaciji izvjestili smo Stab divizije.²⁶

20. mart

Uspostavljena je veza sa 3. bataljonom. Raspored bataljona izvršen je tako da se ljudstvo može odmoriti.

Poslali dopis 2. bataljonu da ostane još na glamočkom terenu, sa zadatkom da i dalje prikuplja borcu i mobilize nove za popunu brigade, kao i da ispita stanje u Glamoču.

21. i 22. mart

Bez promjene. U stabu normalan rad. Dolazio drag Materič²⁷ da nas običi. Slabiji je no ranije.

²⁶ Osarmanovog i 18. marta 4. krajiška brigada i 2. bataljon 7. brigade vodili su borbu protiv glavnine 141. pješačkog puka 714. njemačke divizije. Cijeli ovaj puk nalazio se na obezbjeđenju komunikacije Jajce-Srebrenica, a imao je glavnu snagu u Mrkonjca-Gradu. Nisam ustanovio da li se u ovom borbenom sastavu nekada nalazila Nezavisna Brana Hrvatska. Vidi Klobučak IV/11, 117, 246, 258 i 326.

²⁷ Materič lično postavljen je početkom marta 1943. godine za političkog komesara 3. krajiške divizije.

23. mart

Izviđanje Ključa. U Ključu do 200 vojnika. Dobro su se utvrdili.

Bio sam u 1. i 4. bataljonu. Bilo je nekoliko slušajeva pljačke (u 4. bataljonu 4 slušajeva). To je znak slabog političkog rada sa ljudima koji su skoro došli u vojsku, jer nam uglavnom oni prave ove greške.

Međutim, ishrana vojske je sasvim slaba. Mora se pristupiti реквизици koja negativno djeluje.

Pisao sam Čiču, majcima i Stavi Bajčiću. Javio im kuda je Mira otišla.

24. mart

Treći bataljon u akciji na Pecku i Jasenove Potoke uhvatio dva četnika. Jedan od njih kurir — strijeljan je. Četnika nije bilo u grupi.

Ostali smo od akcije na Ključ jer ne bismo imali koristi u odsutju na gubitke. Drugo, Ključ ne bismo mogli držati zbog jakih neprijateljskih snaga na liniji Mrkonjca-Grad—Čadavica.

Neprijatelj je popravio cestu Ključ—Čadavica.

25, 26 i 27. mart

Bez promjena na sektorima bataljona. Uveče došli naredbu za pokret brigade za Bos. Grahovo, s tim da 3. bataljon ostane u Pečkoj dok ga ne smijeni 9. krajiška brigada.

27—31. mart

Mart do Plavna. Put je dobro preden, sem što je 1. bataljon bez potrebe išao u selo Mračaj, kad se još nije smala situacija u Strnici. Na putu od Poljica do Plavna pratila nas je kiša. U Plavno stigli 31. uveče. Brigada prvi put dolazi na teren Dalmacije. Borci su raspoloženi.

Vile Plavna, na Crnim Potocima stoji stari znak trokrova, podignut 1839. godine. Plavno je veliko selo, uglavnom je partizansko, ali pod četim četničkim udarima. Seljaci dosta siromašni.

1. april

Prigotove 3. akcije. Sastanak sa Operativnim Stabom za sektor Zrmanja, koji ima pod komandom 1. ličku bri-

gađu i Lički partizanski odred. Četnici su južno od Plavnja dosta brojni (na liniji Knin—selo Žegar ima ih 1500), ali slabe borbenosti. Za ovaj kraj imaju „korpus“ i „brigade“ koje su malog brojnog sastava. Ovdje prvi put razlikovno su formirani četnički „korpus“

2—3. april

Vojno-politička priprema za akciju. Brigada je dobila zadatak da ličivira četnike u selima Radljevac i Oton. da učestvuje u napadu na selo Pašene i da obezbijedi akciju od pravca Knina. Ličani napadaju 1. brigadom na Pašene, a odredom prema Erveniku i Žegar. Deseta krajiška brigada napada Golubić.

4. i 5. april

Borbe su vođene oba dana. Četvrtog je 3 bataljon zauzeo Oton, 1. — Radljevac, a 4. je bio na zasjedi kod sela Zegrovića prema Kninu, i u toku dana odbio napad dviju neprijateljskih kolona iz Knina. Prva lička brigada i naš 2. bataljon nisu zauzeli Pašene zbog slabe veze bataljona, zakasnjeljenja u akciji i jakog neprijateljskog otpora.

Prvog su na 3. bataljon na Debešom brdu napali Talijani i četnici uz podršku avijacije i bataljonom se poslije kraće borbe morao povući. Četvrti bataljon se takođe povukao sa zasjede zbog jakog neprijateljskog pritiska i zbog našeg napuštanja Debešog brda. Prvi bataljon je imao manju borbu, a 2. je bio u rezervi.

Rezultat borbi koje je vodila naša brigada 4. i 5. aprila je sljedeći: poginulo je i ranjeno oko 130 neprijateljskih vojnika; zarobljeno 168 četnika; zaplijenjeno 5 puškominiraljaza „šola“, 131 puška, 12 300 metaka i 42 ručne bombe.

Brigada je imala 5 poginulih, 4 teže i 8 lakše ranjenih i 2 nestala borca. Urođeno je 8460 metaka i 7 ručnih bombi. Izgubljeno 7 pušaka.

Brigada je uspješno izvršila svoj zadatak. Borbenost i elan u borbi bili su na visini. Ipak, bilo je nedostataka koji su umanjili uspjeh akcije.

Drugi bataljon mogao je više da uspije i da se bolje poveže sa Ličanima da je na to obratilo dovoljno pažnje. Zbog slabe veze nije ni mogao znati situaciju i povukao

se sa pogrešnim obavještenjima o stanju na ostalim sektorima; 3. bataljon izvršivši zadatak prešao je u gonjenje neprijatelja, a zaboravio glavni zadatak — držanje Debešog brda. Zbog toga je neprijatelj uspio da isto brzo zauzme i da time onemogući dalju akciju na Pašene; 1. bataljon se nije dovoljno angažovao u vršenju samostalnih akcija prema Kninskom polju i nije dovoljno pomagao 4. bataljon.⁹⁸

6. april

Po naredbi štaba divizije brigada je krenula iz Plavnja i stigla u Drvar 7. IV u 14 časova. U Drvaru je izvršeno parenje i pranje rublja i odjeće čitave brigade.

9. april

Brigada je (bez 2. bataljona) stigla u sela Medeno Polje, Kolunić i Sokovac. Drugi bataljon je posao na glamoški sektor. Dohiivena su obavještenja da je u Bosanski Petrovac došlo oko 500 neprijateljskih vojnika. Uveče su bataljoni dobili zadatak da ispituju stanje u Bos. Petrovcu, potom osmatranja i zasjeda na cesti.

10. april

U zoru je krenula iz Bos. Petrovca za Vrtoče kolona od 600—700 neprijateljskih vojnika sa dosta kola i 3 haubece. Prvi bataljon, koji je trebalo da bude na zasjedi u Medenom polju, zakasnio je i kolona je prošla. Rokiran je uljevo 2. bataljon da i on bude na cesti. Nekto kasnije su iz Bos. Petrovca naišli 3 karatona vojske i greškom boraca (ranije otvaranje vatre) neprijatelju je uspjelo da se iskrci iz kamiona. Nastala je borba. Neprijatelj je počeo naglo da bježi za Bos. Petrovac. Ustanovili smo da ova neprijateljska jedinica pripada 741. puku, 114. lovačke divizije, koji je ovdje stigao sa zadatkom da obezbijedi komunikaciju Bravsko—Bosanski Petrovac—Vrtoče. Zasjeda nije dobro izvedena, te joj je i rezultat slab: 3. bataljon je zaplijenio 1 puškominiraljaza „šara“, 1 pištolj, 1200 metaka, a 1. bataljon 2 puške i 1 motocikl. Neprija-

⁹⁸ U vrijeme ove akcije lički i krajiški ličiviri Talijani su imali jak garnizon u Kninu i poznali su selima Pašene i Žegar iz sastava divizije „Sassari“. Podrobnije o pomenutoj akciji vidi Zbornik IV/12, 112 i Zbornik V/14, 38 i 37.

telj je imao 10—15 izbačenih iz stroja. Naši gubici: 2 mrtva i 1 teško ranjen (svi iz 1. bataljona).

Treći bataljon je poslije ove borbe otišao prema neprijatelju za Vrtoče. Na Metli u zasjedu bataljona upala je neprijateljska kolona jačine 130 vojnika. Razvila se žestoka borba. Neprijatelj je bio opkoljen. U dva maha stizala su mu pojačanja, prvi put dva, a zatim jedan kamion vojnika. Borba je trajala čitavo popodne. Najzad su, u sumrak, ostaci neprijatelja odstupali.

Rezultat akcije: ubijeno i ranjeno oko 100 neprijateljskih vojnika, a zarobljeno 18 — većinom Nijemaca; zaplijenjeno 7 „šaraca“, 1 teški minobacač, 1 laki minobacač, 25 pušaka i strojnice, 7 pištolja, 2000 metaka, 40 pari odijela i druge vojne opreme.

Naši gubici: 11 mrtvih i 9 ranjenih — većinom lakše. Poginuli su drug Savo Grabovac, politički komesar bataljona, i drug Vulić Pero, zamjenik političkog komesara čete. U ovoj borbi bataljon se odlično držao i zaslužio pohvalu.¹⁰⁰

11. april

U noći 10/11. aprila oko 300 neprijateljskih vojnika stiglo je u selo Bukovača. Izjutra je ovaj neprijatelj stigao u Kolunić, gdje ga je dočekao 4. bataljon i razbio. Uspjeh bi bio odličan da nije naše divizijske artiljerijske odjeljenje otvorilo vatru na naše borce. Nastala je zabuna. Neprijatelj je ovo iskoristio, pribrao se i jednom kolonom se probio do naših haubica i obje ih zaplijenio. Haubice su bile na Kalabrišnom Brdu. Četvrti bataljon je zaplijenio 18 konja sa opremom.

Treći bataljon vodio je borbu na Gradini i ubio 3 Nijemca.

Prvi bataljon je oborio jednomotorni njemački izviđački avion.

Zbog slabe veze sa 4. bataljonom i nejasne situacije na Kalabrišnom Brdu 1. bataljon je prebačen noću 11/12.IV u selo Zaglavica, a 3. bataljon je rekiran na Oštrelj da se spoji sa 4. bataljonom.

¹⁰⁰ Za ovu borbu stab Prvog bosanskog korpusa pohvalio je 11. aprila 1943. godine borbu i rukovodioca 3. bataljona. Zbornik IV/12, 60.

12. april

Sa štabom smo stigli u Bastase, u naselak Grubore. Treći i 4. bataljon su se povezali. Neprijatelj nije zahazio u šumu u pravcu Oštrelja.

Uveče sam bio kod Jovana;¹⁰¹ kod njega je sve dobro. Takođe i kod ujakovih. Volim što sam ih, poslije dužeg vremena, sve opet vidio.

13. april

Sa štabom prešli na Oštrelj. Dan bez borbe. Prvi bataljon u rezervi na Oštrelju.

14. april

U rano jutro nekoliko neprijateljskih kolona, jačine do 400 vojnika, krenule su iz Kolunića kroz šumu ka Oštrelju. Naš 3. bataljon, nemajući veze sa drugim jedinicama, povukao se bez borbe u Bastaški Do. Na vod 4. bataljona, koji se nalazio u šumi sjeveroistočno od Oštrelja, naišla je grupa Nijemaca i u borbi su poginuli vođnik i deseter.

Oko 13 časova neprijatelj je izbio na Oštrelj. Dočekao ga je 4. bataljon, koji se poslije kraće ali oštre borbe povukao. Neprijatelj je imao manje gubitke. Bombardovan je Oštrelj sa 6 aviona.

Na zasjedu 1. bataljona u blizini Oštrelja naišla je neprijateljska kolona, jačine 50 vojnika. Ubijeno je i ranjeno oko 15 neprijateljskih vojnika, zarobljen jedan vođač po narodnosti Čeh, zaplijenjene 4 puške. Mi smo imali dva lakše ranjena (komandir čete i zamjenik komandira čete). Neprijatelj je zadržan na Oštrelju.¹⁰²

16. april

Brigada je oslobođena zadnika da drži položaj prema Oštrelju. U 7 časova neprijatelj je sa tri aviona bombardovao.

¹⁰¹ Jovan Morača bio je tađa član Narodnog odbora za selo Zaglavica.

¹⁰² U vremenu od 16. do 15. aprila zaključno 4. brigada (bez 3. bataljona) vodila je borbe na sektoru Vrtoče—Kolunić—Oštrelj, kako je i u dnevniku zapisano, sa 741. pješadijskom pukom 114. lovačke (njemačke) divizije. U ovim borbama neprijatelj je obilno pomagala avijacija. Vidi Zbornik IV/12, 210, 213, 218 i 221.

dovao i mitraljirao naše jedinice u Krivodolu i na Sijemenu, ali bez rezultata. Javili 8. bataljonu da pređe u Malbašića kolibe. Ovaj dan sam iskoristio za čitanje „Osnova lenjinizma.“

17. i 18. april

Brigada je stigla na prostoriju sela Prekaja—selo Crni Vrh. Kupanje i pranje boraca.

U štabu divizije nam je rečeno da se brigada spremi za put preko Vrbasa. Održan sastanak u štabu brigade po pitanju organizovanja ovog pokreta.

19. april

Štab brigade stigao u selo Vaganj. Održali sastanak sa opštinskim narodnim odborom Vaganj po pitanju prikupljanja hrane za brigadu. Riješeno da odbor prikupi 3000 kilograma mesa i 13 metara žita.

20. april

Održao sam sastanak sa štabom 2. bataljona. Akcija koju je bataljon izveo na Koričnu i Vidimlje noću 13/16. aprila nije uspjela zbog slabog i nevojničkog držanja komandi četa. Neprijatelj je bio brojno slabiji. Nemanje međusobne veze, neodlučnost, raskomedenost na položajima, opšte nevojničko držanje — to je karakteristika ove akcije 2. bataljona. U akciji poginula 3 druga a 2 ranjena (poginuo zamjenik političkog komesara četa, a ranjen komandir čete).

Dobio sam utisak da se u ovom bataljonu slabo radi sa komandama četa i ne ukazuje im se pomoć. Jedan program rada neophodno je potreban.

21. april

Bataljoni su stigli u sela Vaganj, Šumnjake i Odiak. Štab divizije naredio izvođenje akcije na Koričnu i Glamoč.

22. april

Prvi bataljon otišao na Vaganj dol, na pl. Staretinu, a 2. u selo Isakovce. Javljeno bataljonima o pripremama za akciju i zakazan sastanak štabovima bataljona za 23-24 u 8 časova.

23. april

Održan sastanak sa štabovima bataljona o akciji na Glamoč, Koričnu i Vidimlje. Bataljonima su dati zadaci. Istaknut je politički i vojnički značaj zauzimanja grada.

24. april

U 4 časa izvršen je napad na Koričnu i Vidimlje. Napadi su uspjeli, naročito onaj na Koričnu, koja je likvidirana za 20 minuta. U toku dana neprijatelj je intervenisao iz Livna, ali je odbijen. Napad na grad, utvrđen za 23 časa, nije uspjedio jer je svaki bataljon očekivao ugovoreni znak jedne čete 3. bataljona koja je trebalo da uđe u grad bez borbe i da zapali vatru. Međutim, četa nije uspjela da se neopasno provuče u grad.

25. april

Ponovo je izdato naređenje za napad na grad. U 13 časova neprijatelj vrši jači pritisk iz Livna (300—400 vojnika) i uspijeva da ovlada Koričnom.

U 23 časa 3. i 4. bataljon napadaju grad. Borba je bila žestoka i silovita. Neprijatelj je bjekstvu napustio prve borbene linije i povukao se u tvrde zgrade u gradu. Trebalo je da 1. bataljon napadne grad sa svoje, jugoistočne strane. On to nije učinio, nego se povukao sa svojih položajnih položaja. Treći i 4. bataljon ušli su u oblasat grada, koji su u zoru počeli da tuču neposrednim gadanjem naša dva topa. Međutim, zbog neretkojedenja od Korične neprijatelj je u 8 časova stiglo pojačanje od nekoliko blindiranih kola i kamiona vojske pa su se 3. i 4. bataljon morali iz grada povući.

Rezultar akcije: neprijatelj je imao oko 26 mrtvih i nepoznat broj ranjenih; zaplijenili smo 4 puškomitraljeza, 18 pušaka, 21 000 metaka, 85 čeladi i šatorskih kila; 120 komada goveda, 624 komada sitne stoke, 28 konja i 2500 kg žita. Naši gubici su: 25 mrtvih, 12 teže i 44 lakše ranjenih. Izgubljen jedan puškomitraljez, a jedan oštećen. Utrudili 21 000 metaka.

Overt na akciju:

1) Potcijenili smo neprijateljske snage — i one u Glamoču i one u Livnu. Baa je štab naša odbrana na Koričnu.

2) Zbog nepravilno određeneog početka napada (kada četa uđe u grad bez borbe i to javi paljenjem vatre) akcija se nije izvela 24. aprila, kada su bili vrlo povoljni uslovi.

3) U napadu na grad 25. aprila 1. bataljon je napravio početničku grešku što nije učestvovao u napadu nego se čak povukao sa svojih polaznih položaja. Ovo je najvažniji nedostatak akcije, koja bi vjerovatno uspjela i grad bio otklon da je 1. bataljon izvršio zadatak kao Treći i Četvrti.

4) Imali smo veliki broj gubitaka zbog neaktivne boraca u napadu na gradove. Borci se ne znaju čuvati i ne koriste dovoljno zaklone. Nisu vješti da se klinovima probijaju u grad.

Ova akcija nije uspjela, iako je neprijatelj pretrpio ozbiljne gubitke.¹⁰²

28. april

U 7 časova izvršen pokret za selo Pribeľju.

¹⁰² U Glamoču se 24. aprila nalazila 7. bojna (bataljon) 8. stajaćeg odreda (brigade) Narodne Države Hrvatske, sa svojim štabom, 1. i 2. satom (četama) i odjeljenjem minobacača. 4. sat 7. bojne nalazio se na Korčini, a njen štab i 2. sat bili su u Livnu. U Glamoču se nalazio i jedan vod šandharma.

Oko podne 28. aprila naš 2. bataljon sa Korčini napali su iz pravca Livna štab i 2. sat 7. bojne i 2. sat 29. bojne istog 8. odreda. Ove neprijateljske jedinice su uspjele da potisnu sa Korčine naš 2. bataljon i u 20 časova stigli su u Glamoč. Tako je neprijateljski garnizon u Glamoču imao 23. aprila duplo više vojnika nego što ih je bilo 24. aprila.

Dvojesto šestog aprila oko 9 časova napadnutim garnizonom u Glamoču stigla je pomoć iz Livna od nekoliko oklopnih kola, a nešto kasnije, kada su se naši bataljoni već bili povukli iz grada, iz Livna su stigle i druge snage. U neprijateljskom izvještaju kaže se da su u Glamoč upućene „ve raspoložive snage iz Livna“, a kasnije da je u Glamoč „stigla i njemačka vojska“. Nisam mogao da utvrdim koje su neprijateljske jedinice stigle iz Livna u Glamoč u toku 28. aprila.

Iz izvještaja se vidi da je 4. krajiška brigada mogla doći iako nasred Glamoč 24. aprila, kada su neprijateljske snage u gradu bile manje, a njen 2. bataljon još je držao Korčinu.

O borbama u Glamoču i na Korčini vidi izvještaj štaba 8. krajiške divizije (Zbornik IV/32, 196) i izvještaj štaba 2. stajaćeg odreda (Zbornik IV/13, 294).

29. april

Stigli sa brigadom u Novo Selo, gdje smo se odmarali i 30. aprila.

30. april

Održali konferenciju sa štabovima bataljona na kojoj su se pretresale greške i nedostaci u akcijama u Dalmaciji, kod Bos. Petrova i u napadu na Glamoč. U svim tim akcijama štab 1. bataljona je pokazao najslabije rezultate, naročito komandant Ilija Beraš. On nije imao nikakve samoinicijative, niti je znao pravilno da vodi bataljon. Radi toga je smijenjen i postavljen za komandira. Ovom sastanku prisustvovali su komandant i politički komesar divizije.

1. maj

U 8 časova održali smo proslavu Prvog maja. Predao sam raport komandantj divizije i održao uvodnu riječ. Potom su govorili komandant divizije, politički komesar divizije i drug Milan. Proslava je protekla dobro. Pohvaljeni su najbolji borci iz bataljona. Poslije proslave izvršili smo pokret sa brigadom i uveče 1. maja stigli u Ljubu. Sa nama je štab divizije.

V

MANEVAR 5. UДАРNE DIVIZIJE U ISTOČNU BOSNU

G. V - 18. VIII 1943.

U vezi sa svojim planom prodiranja u istočne oblasti Jugoslavije (planirani prozor Glavne operativne grupe iz zapadne Bosne u Crnu Goru i Sandžak i dalje u Srbiju), Vrhovni štab je u aprilu 1943. izdao naređenje štaba Prvog bosanskog korpusa da dio svojih snaga uputi u istočnu Bosnu, u kojoj su, poslije odlaska 6. i Majevičke brigade, ostale slabije jedinice. Ubrzo zatim, 11. maja, Vrhovni štab je donio odluku o obrazovanju u istočnoj Bosni Drugog bosanskog korpusa u čiji je sastav ušla i 5. udarna divizija. S tim u vezi 4. krajiška brigada je početkom maja izvršila pokret u centralnu Bosnu.

Na dalja dejstva 5. udarne divizije uticala je situacija, nastala u drugoj polovini maja kod Glavne operativne grupe u Crnoj Gori i Sandžaku, protiv koje je otpočela velika okupatorska ofanziva (Peta ofanziva). Divizija je po naređenju Vrhovnog štaba imala da izvrši pokret na jug ka Glavnoj operativnoj grupi u cilju njenog rasterećenja. U prvoj polovini juna ona je izvršila manevar ka rijeci Bosni, odakle je, poslije neuspjelog pokušaja forsiranja, krenula ka željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar.

Kako je već sredinom juna Glavna operativna grupa izvršila preboj iz neprijateljskog okruća na planini Zelenjaci i odmah zatim nastavila ofanzivna dejstva na sjever kroz istočnu Bosnu, 3. divizija se zadržala do kraja

juna na terenu Sarajevo—Visoko—Kreševa, a potom forsirala Bosnu i spojila se sa jedinicama Glavne operativne grupe.

Do sredine juna divizija je učestvovala u borabama u istočnoj Bosni u rejonu Vareš—Glavac—gl. Orvan, kada je ponovo izvršila manevar preko rijeke Bosne na prostoriju Sarajevo—Visoko—Fočnica.

2. maj

U toku noći prešli Vrbas kod sela Doganovi. Prebacivanje preko rijeke izvedeno je vrlo sporo, uglavnom zbog slabog rada komore. U toku dana nastavili smo pokret i uveče stigli u sela Sokočina, Grdovo i Kokići.

Četvrti bataljon vodio je manju borbu kod sela Boškovi, u kojoj je imao jednog lakšeg ranjenog.

3. maj

Štab divizije i brigadna bolnica krenuli u 7 časova, pod zaštitom jednog bataljona, u selo Vitovlje. Neprijatelj je pokušao naći pokret sa kote pored Starih Kuća, jer smo zakasnilo da istu zauzmemo.

4. maj

U 5 časova izvršili pokret sa tri bataljona u sela Dnuluka.

Dnuluka leži od 4 do 8 km istočno od Jajca, broji desetak sela. Priroda je ovdje bogata. Već sada je sve listalo. Sela su opasana šumom sa juga i istoka. U njima žive muslimani, Hrvati i nešto Srba. Ovdje su već bile naše brigade u vrijeme naših napada na Jajce. Dobio sam utisak da se ljudi slabo interesuju za našu borbu. Postoje narodnoslobodilački odbori, ali se ne saopštavaju.

U Dnuluci smo izvršili prikupljanje hrane. Slabe se prikupilo na bazi dobrovoljnosti. Morali smo prebjći rekviziciji. Što je i naroda ugodnije, jer mu tako nešto može prigovoriti ustaška vlast iz Jajca. Skupljemo je oko 3500 kg žita i 200 kg svog voća.

6. maj

Izvršili smo pokret iz Dnuluka i u 16 časova stigli u Vitovlje, gdje se brigada smjestila.¹⁰²

Put od Vrhbasa ovamo je vrlo lijep. Predjeli se mnogo razlikuju od onih oko Glamčoa i Druvara. Ima više prirodnih raznovrsnosti — kuma, vode i livada. Upravo, sav je teren ispreplićen šumom crnogoricom. U ovim krajevima, istočno od Vrhbasa, narod je nacionalno izmiješan i drži se dosta ravnodušno. Najviše voli da nema nikakve vojske u blizini. Vitovlje i susjedna arpska sela bili su pod četničkim utjecajem. U njima je izdajnik Lazo Tešanović¹⁹⁹ pokušao da stvori četnike, ali u mu to spriječila naše brigade koje su operisale prema Skender-Vanku i Tešću.

Za vrijeme našeg marša od Glamčoa do Vitovlja brigadu je napustio veliki broj boraca, među njima nešto i starijih (svih skupa 128). Napuštanje brigade je uslijedilo zbog nedovoljne svijesti boraca da se bore na ma kom terenu. Ova pojava ospanja je u vezi i sa slabom ishranom na pređenom putu, jer su krajevi kroz koje smo prošli vrlo siromašni.

8. maj

Izvršen pokret brigade sjeverno od pl. Vlahić preko sela Koričana, na prostor gornjeg toka Vrbanje. Predjeli vrlo lijepi i šumoviti, ali i vrlo teški za pješaka — teren je jako ispreplićen.

Dobili smo zadatak da zajedno sa 1. krajiškom brigadom očistimo prostoriju između Koter-Varohi, Pribinča i Prnjavora od četnika Rade Radića.²⁰⁰ To je „četnički borjanski odred“ a Radić je komandant četničkih odreda sa centralnu Bosnu. Zajedno sa Tešanovićevim četnicima ima ih do 1200.

9. maj

Pokret je izvršen u dva osnovna pravca: 1. brigada prema selu Jošavki, a 4. brigada ka selu Čučavi. Put je trajao dva dana. Gijelog 9. maja padala je kiša sa snijegom. To je bio do sada jedan od najtežih marševa.

¹⁹⁹ Dolaskom u selo Vitovlje naša brigada se spojila sa 3. krajiškom brigadom, koja je krajem februara, u toku IV neprijateljske ofanzive, prešla na centralnu Bosnu.

²⁰⁰ Lazo Tešanović, četnički komandant, ubijen 1948. godine od organa narodne vlasti kao odmetnik.

²⁰¹ Rade Radić uhvaćen je kao odmetnik i osuđen na smrt na procesu Draži Mihailoviću.

Desetog maja uveče stigli sa 2. bataljonom u Mašlovare. Ovdje se nalazi rudnik uglja koji je uništila 1. proleterska divizija.

11. maj

Sa 2. bataljonom u 3 sata krenuli za selo Liplje. Ni tu ni u selu Pribinča nije bilo četnika. Jedan dio ih je otišao prema Jošavki. Prvi i 3. bataljon išli su preko sela Okuša, Borja planine i sela Buletića. U zaseoku Bijede četnici su postavili zasjedu, koja je razbijena. Imali smo 2 mrtva i 2 ranjena.

Jedanaestog maja u 5,30 časova 3. bataljon je napao četnike u selu Čučavi (oko 40 četnika). Poginula su 3 četnika, a 2 su uhvaćena. Zaplijenjeno je 6 pušaka, 1500 kg žita i magazin suvih hljiva. Zaplijenjena četnička arhiva i zastava. Kod nas jedan lakše ranjen.

Bataljoni 1. krajiške brigade nisu uspjeli u napadu na Jošavku: zakasnilo je lijevo krilo i četnici su se izvukli.

12. maj

Dan bez promjena. Uhvaćena veza sa bataljonima. Kraj u koji smo došli odlikuje se vrlo lijepom prirodom. Jedan od najljepših krajeva Bosne koji sam do sada vidio. Niska brda (do 850 m), sva pošumljena, a sela razasuta u zelenilu. Vrela i potoci na svakom koraku. U mjesecu maju ova priroda prevazilazi divljenje. Posmatrajući je čovjek zaboravi na rat i, upravo, začudi se da ona, tako lijepa, može da krije neprijatelja. Nikad ljepšeg kraja, a sumornijeg raspodjeljen! Sve nešto čovjeku nedostaje. Ne može se skrasiti na jednom mjestu. Možda i zbog navike na pokrete. Pročitao sam „Moj život“ Gorkoga. Šteta je što se nema još knjiga. U svakvoj prirodi često se sjećam starih dana i predratnog života. Ljepota periode primorava da mislim i o tome.

13. maj

Javljaју o prikupljanju četnika u okolnim selima. U borbi protiv 1. brigade učestvovali su i „reguljasi“. — Strahovito je o tom razmišljati. Za koga se bore ti reguljasi? Četnički vodi zaista su učinili svoje. Na Uzlomcu planini napali su naš karavan. Ne znam ishod.

14. maj

Dan bez borbe. Izdata naredba 2. i 3. bataljonu da napadnu sela Ukrnjicu i Kulaše i da se banda protjera. Iz Teslića kod Ukrnjice došla domobranska vojska u pomoć četnicima. Ne znamo joj snagu.

Jedna četa 2. bataljona otišla da očisti put u Uzlema, radi sigurnosti karavana.

15. maj

Prvi bataljon očistio selo Ukrnjicu od četnika, kojih je bilo do 150. Četnici su pobjegli. Zarobljena 3 četnika, koji su poslani kući; zaplijenjene 4 puške, 800 metaka, 2 konja i 1 hrdski kazan. Dvije satnije domobranske, koje su bile došle kod Ukrnjice, vratile su se prije ove borbe u Teslić. Poslije akcije bataljon se vratio u Čečava. Treći bataljon je ušao sa kraćom borbom u selo Kulaše. Četnički bataljon „Kralj Petar“ pobjegao je u Popoviće. Zaplijenjeno nešto hrane u četničkoj magazinu.

Ovog dana 1. brigada je vodila borbu sa Nijemcima, domobranima i četnicima i povukla se na liniju selo Snjegotina—Ladevac (k. 450).

Drugi bataljon je noću 14/15. maja poslao jednu patrolu u Pribinić, koja je pronašla četničku grupu u jednoj kući. Ubila 4 četnika i zaplijenila 2 puške.

16. maj

Treći bataljon je očistio selo Popoviće i Sumu Ljubić od četničke brigade „Kralj Petar“ i zaplijenio svu četničku arhivu. Ramio nekoliko četnika, ubio jednog. U Popovićima našao jedan vagon četničkog štapa.

Selo Kulaši, pa i druga sela prema Pranjavoru (osim Popovića) su dobra i naklonjena su narednoslobodilačkoj borbi.

Borba kod 1. brigade. Jedinice 1. brigade povukle su se pred sam Ladevac. Uslijed ove situacije 3. i 1. bataljon povukli su se na liniju K. Mramar — selo Klupe, a 1. brigada — selo Liplje—Uzlema.¹⁰²

¹⁰² O ovim borbama 4. krajiške brigade četnici su redovno izvijestavali svoje savršene. Od 12. maja četnici su zajedno sa 1. bojnom (bataljonom) 4. pokrajinskog puška 4. domobranske divizije na čelu prema 4. krajiškoj brigadi. Ove podatke sam našao u neprijateljskim dokumentima (Zbornik: IV/13, 186, 190, 217 i 313).

Dobili smo radio-vijesti. Likvidiran afrički front. Zarobljena sva fašistička vojska — oko 250 000 ljudi.

17. i 18. maj

Odmaranje jedinica. Neprijatelj nije bio aktivan na pravcu 1. brigad. Četnički ispadi u manjoj mjeri.

Odlučili smo da sve snage ponovo krenu u neprijateljsku posadinu, radi prikupljanja hrane: 1. brigada prema Snjegotini, a 4. brigada prema Čečavi i Popovićima.

19. maj

Drugi i 3. bataljon krenuli u 3 časa za Čečava.

Povezan sam na sastanak u štab divizije. Na ovom sastanku bili su drugovi Kosta i Slavko i komandanti 1. i 2. krajiške brigade. Izdate su nove direktive za pokret divizije u istočnu Bosnu da bismo olakšali dejstva našim divizionama, koje zajedno sa Vrhovnim Štabom, vode teške borbe u Crnoj Gori.

Formiran je Drugi bosanski korpus od 4, 10. i 12. krajiške divizije. Za komandanta korpusa postavljen je drug Slavko. Ja sam određen za komandanta 5. divizije. Za komandanta 4. brigade postavljen je drug Bude Zorić, dotadašnji komandant 2. bataljona naše brigade.

Zbog brzog pokreta naredeno je bataljonima da što brže obave prikupljanje hrane. U pokretu za Čečava banda je iz zasjede ubila jednog našeg kurira iz 2. bataljona.

20. i 21. maj

Zadržao sam se u štabu 4. brigade radi sastanka sa drugovima. Sastanak je održan u vezi sa pokretom.

Teško mi je bilo što odlazim iz brigade. Cjelokupno moje djelovanje bilo je povezano u radu sa drugovima u štabu i sa životom brigade.

22. maj

Dat raspored brigadama za pokret: 1. i 4. kroću pravcem selo Otuš — selo Blatnica, a 2. pravcem selo Šiprage — selo Novakovići — selo Pantići.

Sa 5. divizionom idu u istočnu Bosnu komandant Prvog bosanskog korpusa, drug Kosta, i članovi Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar, Vladimir Popović, Arso Jovanović i Rato Dugonjić.

24. maj

Brigade su stigle na liniju Blatnica—Pančić.

25. maj

Napravljen plan za prebacivanje divizije preko rijeke Bosne. Četvrti brigada treba da pređe rijeku preko gaza kod sela Begov Han; 2. brigada takođe preko gaza kod sela Topčić-Polja i 1. brigada na most kod sela Nemilke.

Ja sam otišao u 4. brigadu. Dogovorio sam se sa drugom Kostom da sa 4. brigadom pređem rijeku Bosnu.

26. maj

Izvršen pokret. Ne nailazimo na neprijatelja. U 16 časova spuštamo se u selo Željezno Polje i počinje kiša. Sve gora. Nadolaze potoci. Kiša pada neprestano. U 20 časova spuštamo se Bosni. Nevjerojatna pomrčina, voda, blato. Boreći se drže za ruke. Ne vide jedan drugoga.

U Topčić-Polja kažu nam njeftani da se znalo za naš dolazak. Digli su daske na mostu u Nemiljoj i Nemilku brani jedan oklopni voz. Preko gazova je nemoguće preći — rijeka je nadošla za 60—70 cm.

U 3 časa 27. maja vraćamo se u Željezno Polje. Vojška je potpuno pokisla i iscrpljena.

27. i 28. maj

Odmor jedinica u Željeznom Polju, Duglode i Orahovići. Ovo su muslimanska sela i dosta su dobra. Dobrovoljno nam prikupljaju hranu.

Nemamo podataka o neprijatelju. Neprijatelj, na protiv, o nama ima dobra obavještenja.¹⁶⁷

Po odluci komandanta Prvog bosanskog korpusa, a zbog nemogućnosti korišćenja gazova za prelaz Bosne, divizija se vraća na ranija prostorijska.

29. maj

Četvrti i 2. brigada izvršile pokret za Blatnica i Mladikovinu. U 11 časova počela je borba sa domobran-

¹⁶⁷ Neprijatelj je bio dobro obavješten o bosanskoj noćnoj brigadi u pomenatim selima. O tome svjedoče podaci iz dnevnog izvještaja komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj od 27. maja 1943. godine, gdje stoji: „Jede grupe komandosa u Orahovići, Duglode, Blatnici, Starini i Blatšćinama. U Blatšćinama, prema izvje-

škom bojnom koja je izšla iz Teslića, izgleda se namjerom da nas napadne kod Željeznog Polja. Neprijatelj je dosta brzo bio odbačen sa prvih položaja od jedinica 4. brigade. U međuvremenu 2. brigada se kretala prugom za Blatnica. Neprijatelj je primijetio kolonu i počeo je tući mimbacanima. Vlastitom nepažnjom i nevojničkim kretanjem 2. brigada je imala osjetne gubitke: poginuli zamjenik političkog komesara brigade, drugarica Dina i 5 drugova; teže ranjen komandant brigade, Durin Pređojević, i komandant 1. bataljona.

Borba se završila u 21 čas. Neprijatelj se zadržao na Jelovoj kosi. Kod 4. brigade poginuo jedan borac, 2 teže i 4 lakše ranjena. Neprijateljski gubici oko 15 mrtvih i ranjenik.¹⁶⁸

30. maj

Druga i 4. brigada stigle u Baletić i Pribinić. Četnika nije bilo.

Prva brigada kojoj je javljeno o borbi kod Blatnice pošla je preko sela Bjelobučja i Otašnja. Sa njom su bili drugovi iz Vrhovnog štaba i komandant Prvog bosanskog korpusa.

1. jun

Sve jedinice su stigle na liniju Lipiće—Pribinić—Čočava. Održan sastanak sa štabom korpusa i štabovima Vrhovnog štaba u vezi sa naredbom druga Tita o pokretu divizije prema Fojnici i Kalinoviku. Tražiće se od Vrhovnog štaba konkretnija uputstva o pokretu divizije.

Divizija je dosta promorena zbog težine puta do rijeke Bosne i ponovnog vraćanja na staru prostorijsku.¹⁶⁹

Maja 5. hrvatskog šandarmerskog puka, 2000 komandosa sa komesarom* (Zbornik IV/13, 262).

¹⁶⁸ Na polju 2. krajiške divizije u dolini Bosne na prostoru Željezno Polje, Duglode, Orahovića, neprijatelj je reagovao snagama 28. lovačkog puka 373. legionarske (njemačke) pješadijske divizije od Zenice ka Orahovići i od Zepča ka Željeznom Polju, a 1. bataljonom 2. lovačkog puka iz Teslića, preko V. Smolca (k. 2142) ka Blatnici. (Zbornik IV/13, 274 i 277 i Zbornik IV/14, 111).

¹⁶⁹ Ja sam u dnevniku nabijeležio da je 28. maja padala velika kiša. Međutim, dosta obilne kiše padale su i prethodnih dana. No, kako smo se primicalj rijeci, kiša je padala sve jače, a 28. maja od 16 časova počela je prava provala obilaka. Od sela

2. jun

U cilju odmora i prikupljanja hrane 4. brigada krenula za Vijačane, a 2. u Črčavu. Četvrta brigada je dobila još i zadatak da se poveže sa 5. krajiškom (kozarskom) brigadom koja je prešla iz Kozare preko Ključnica u centralnu Bosnu i vodila borbe sa neprijateljem kod Prnjavora.

3. jun

Peta brigada stigla u Popoviće.

4. jun

Dva bataljona 4. brigade vodili su susretnu borbu sa njemačkim bataljonom, koji se poslije borbe sa 8. kozarskom brigadom vraćao preko Vijačana za Kotor-Varoš. U šestoj borbi poginulo nam je 7, a ranjeno 8 drugova. Poginuo je drug Ante, politički komesar 2. bataljona, jedan od najboljih drugova u brigadi i pravi junak. Njegovu smrt žale svi drugovi u brigadi.¹¹⁹ Neprijatelj je imao dosta gubitaka, ali se broj ne zna. Kod drugih jedinica ništa novo.

5. jun

Ponovo je stiglo naređenje Vrhovnog Štaba (putem radiotelepe) da odmah i brzim maršem krene jača grupa na mostarsku prugu u cilju privratka naših snaga koje

Oruhovce, Duševci i Željeznog Mosta ntr stranicu ka rijeci Bosni od silne kiše nastajali su potoci po sesošim putevima, a mali prirodni potoci pretvorili su se u silne bujice, koje su valjale divlje i košenje. Kad se spustila noć, vrlo teško smo se spuštali rijeci. Sporo se išlo, dobar broj boraca ostao je bez obuče, stvarali su se plikovi po tabanima, a konji su postajali i tovari se često prevrtali. Kiša nis je gotovo bila ostanutika. Kada smo se spuštali sa rječke, vidjeli smo da od gasova nema ni porona i nije nam bilo drugog izlaza nego da se vratimo u selo od kojih smo se počeli spuštati ka rijeci. Ovog puta tobe vrijeme i noć nisu bili naši saveznici!

Posljedice ovog našeg marša ka Bosni bile su dosta velike: kada je 3. divizija pošla u pravcu Fočnice i Kalinovika, u susret Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog Štaba sa zadatkom da joj pomogne u proljebu preko Zelengore, 1. i 4. brigada ostavile su u centralnoj Bosni oko 140 boraca koji, zbog dobijenih plikova na nogama, nisu mogli da se kreću.

¹¹⁹ Ante Babavina, omladinac, obučaraci radnik, rođen 1922. godine u selu Zegare kod Bihaća. Proglašen je za narodnog heroja 1991. godine.

bi se iz Crne Gore probijale preko ove pruge. Štab Prvog bosanskog korpusa je odredio 1. i 4. brigadu kao momentano najposposobnije jedinice.¹²¹

Isdali smo naređenje 1. i 4. brigadi o pripremama za pokret. Da bi jedinice bile pokretljivije i lakše, ostavili smo 12. krajiškoj diviziji 2 protivokolska topa, 3 teška mitraljeza i 3 minobacača.

6. jun

Njemački laki bombarder zbog nevremena pao u blizini Štaba. Poginula su dva Nijemca.

7. jun

Izvršen pokret do Maslovara, a 4. brigada stigla u Liplje. U Maslovarima smo ostavili kod 12. krajiške brigade 140 ranjenih i bolesnih boraca — 90 iz 1. i 50 iz 4. brigade.

8. jun

Stigli do Šipraga. Brigade će u ovom sastavu moći brzo da maršuju.¹²²

9. jun

Iz Šipraga stigli u Vitovlje. Marš dosta dug. Doznali smo da u Vitovlje dolaze neprijateljske patrola iz Turbete.

¹²⁰ Štab Prvog bosanskog korpusa odlučio je da 2. krajiška brigada ne ide na ovaj zadatak zbog toga što je u njenim borbenim i marševima bila dosta iscrpljena, kao i zbog gubitaka u rukuvođenom kadru brigade 28. maja kod sela Blatnica.

Štab Prvog bosanskog korpusa zna je izvjesno da će u sastav 3. divizije, umjesto 1. krajiške brigade stići jedna pokretna udarna grupa iz sastava Drugog bosanskog korpusa kada 3. divizija dođe sa Bitovnju planina. Za formiranje ove Udarne grupe bataljona Štab Drugog bosanskog korpusa isdao je naređenje 11. juna Ilićevićima 4. i 10. divizije. Ova Udarna grupa bila je formirana od dva bataljona 6. krajiške brigade i jednog bataljona 9. krajiške brigade. Štab korpusa odredio je Štab Udarne grupe — komandanta i političkog komesara. Vidi naređenje Štaba Drugog bosanskog korpusa, o formiranju Udarne grupe, objavljeno u Zborniku IV/14, 22.

Štab 3. divizije je kasnije, u svojim dokumentima, nazivao ovu Udarnu grupu bataljona, bez stvarnih dokaza, kao 6. krajišku, a potom kao 11. krajišku brigadu.

¹²¹ Zajedno sa 3. divizijom pošli su svi članovi Vrhovnog Štaba.

10. jun

Tri neprijateljska izviđačka voda, svaki jačine 40 vojnika, krenuli su za Vitovlje. U 7 časova počela je borba koja je trajala do uveče, i bila jača na sektoru 1. brigade, gdje je neprijateljja stiglo pojačanje. Nale jedinice djelovale su dobro — vratile su obuhvat neprijatelja manjim dijelovima.

Rezultat akcije:

Zarobljena 22 neprijateljska vojnika (među njima jedan Nijemac); poginula 33 (među njima 3 njemačka oficira i podoficira); ranjeno oko 35. Zaplijenjena jedna mala radio-stanica — ispravna, 1 teški minobacač sa 30 mina, 1 puškomitraljez „Jarac“, 30 pušaka, 6 strojica, 6 pištolja, 5 tovarnih konja sa hranom i nešto sanitetskog materijala.

Naši gubici: kod 1. brigade 7 mrtvih i 6 ranjenih.¹¹²

Održali sastanak sa Štabovima brigada o našem zadatku, o karakteru toga zadatka, o maršu, vođenju brige o ljudima itd.¹¹⁴

12. jun

Iz Vitovlja krenuli preko Božikovaca i Komara za sela Vidričku i Skakavac. Neprijatelj je popravljao cestu Travnik—Jajce, južno od sela Božikovaca i kod Kaulice Gore, tako da smo morali likvidirati te smage. Na cesti je bilo oko 3 satnije neprijateljskih vojnika, a jedna grupa je išla od Jajca. Napravili smo rasporod za brzu likvidaciju neprijatelja, jer je i zemljište pogodovalo da se napad izvede prikriveno i brzo. Prva brigada napada između sela Brvanci i sela Božikovaca, a 4. na Božikovac. Borba je počela kod 4. brigade u 12 časova i ona je brzo likvidirala jednu neprijateljsku satniju. Prva brigada je vodila borbu sa neprijateljskim pojačanjima.

¹¹² Ova je borba vođena sa izviđačkim vodovima 384. pješadijskog puca 373. pješadijske divizije i 1. četa 323. pješadijskog puca iste divizije (Zbornik IV/14, 127, 161 i 184). Nijemci nisu da su imali 72 mrtva, 39 ranjenih i 14 nestalih, i u svojoj borbi izgubili sa petnaest svoje stvarne satnije.

¹¹³ 373. pješadijske divizije imala je uopćenito starješinski kadar, a vojnike iz Nemanske Države Hrvatske, koji su bili na polugodinskoj obuci u Njemačkoj. Od 21 zarobljenog vojnika u borbi 18. juna mi smo 16 pustili kućama, a 5 ih se javilo da će otići sa nama, a od 31 zarobljena u borbi 12. juna njih 28 smo pustili kućama, a 3 su se javila da ostanu sa nama (Zbornik IV/14, 80).

¹¹⁴ Prva krajiška brigada je u centralnoj Bosni bila salvetna epizodna pjevačica tifusa. Od sredine februara do sredine marta 1943. godine tifus je boleovao 78% cjelokupnog sastava brigade. Jednoredne mlađe i brigadni bolnici bila su 802 bolesna borca od kojih su više od polovine prebolavali pjevavi tifus. Zbog toga je korodacija boraca bila slaba i u juna mjesecu. Vid. izvještaj političkog komesara 3. krajiške divizije političkom komesaru Prvog bosanske korpusa, datovan u Zbornik IV/13, 83.

¹¹⁵ Međutim Hročić bio je tada načelnik štaba 18. krajiške divizije.

ma iz Jajca do kasno uveče. Uz to je teren kod 1. brigade bio slabiji. Bataljoni 4. brigade dobro su potukli neprijatelja.

Rezultat borbe: mrtvih 111, zarobljenih 53, ranjenih oko 70, zaplijenjeno: „Jaraca“ 9, pušaka 76, metaka 25 000 komada, bombi 62 komada, strojica 5, pištolja 14, darbina 2, čabadi 62, šatorskih krila 83, tovarnih konja 5, odjeće i obuće za 120 boraca, uništeni jedna luksuzna kola i jedan kamion.

Naši gubici: 1. brigada imala je 10 mrtvih i 8 ranjenih, 4. brigada i mrtvog i 3 ranjena.¹¹⁵

Akocija je imala moralno dejstvo, a mnogo nam je koristila u oružju i odjeći.

Desetog i 12. juna borbe smo vodili sa četama 384. pješadijskog puca 373. pješadijske divizije „Tigar“.

Prelazak Komara izvršen je bez teškoća tako da smo 13. juna u 6 časova bili u selu Skakavac.

Prva brigada teže izdržava marš. Fizički slabiji ljudi.¹¹⁶

13. jun

Odmor. Stigli smo u kraj Zijametskog partizanskog odreda, gdje radi drug Hročić.¹¹⁷ Odred je dosta dobar, ali neaktivan. U selima — srednje ekonomske stanje. Većinom muslimanski svijet.

¹¹⁶ U svojoj borbi 1. i 4. brigada sakobila su se sa dvije čete 3. bataljona 384. puca 373. pješadijske divizije i 1. četa 323. pješadijskog puca iste divizije (Zbornik IV/14, 127, 161 i 184). Nijemci nisu da su imali 72 mrtva, 39 ranjenih i 14 nestalih, i u svojoj borbi izgubili sa petnaest svoje stvarne satnije.

¹¹⁷ 373. pješadijske divizije imala je uopćenito starješinski kadar, a vojnike iz Nemanske Države Hrvatske, koji su bili na polugodinskoj obuci u Njemačkoj. Od 21 zarobljenog vojnika u borbi 18. juna mi smo 16 pustili kućama, a 5 ih se javilo da će otići sa nama, a od 31 zarobljena u borbi 12. juna njih 28 smo pustili kućama, a 3 su se javila da ostanu sa nama (Zbornik IV/14, 80).

¹¹⁸ Prva krajiška brigada je u centralnoj Bosni bila salvetna epizodna pjevačica tifusa. Od sredine februara do sredine marta 1943. godine tifus je boleovao 78% cjelokupnog sastava brigade. Jednoredne mlađe i brigadni bolnici bila su 802 bolesna borca od kojih su više od polovine prebolavali pjevavi tifus. Zbog toga je korodacija boraca bila slaba i u juna mjesecu. Vid. izvještaj političkog komesara 3. krajiške divizije političkom komesaru Prvog bosanske korpusa, datovan u Zbornik IV/13, 83.

¹¹⁹ Međutim Hročić bio je tada načelnik štaba 18. krajiške divizije.

14. jun

Izvršili pokret na prostoriju Kaštel (k. 1266) — prema Sjenjaku. Teren i priroda vrlo lijepi i privlačni — nepregledne tume.

15. jun

Sa brigadama stigli u Rastvo i Sebešić. Put dobar, ali slab zaradi zbog nepravilnosti u davanju odmora. Ovak kraj mnogo liči na Ottrelj i Smetriču. U selima žive Hrvati i muslimani — prilično su nezainteresovani za borbu. Narod je dosta siromašan.

16. jun

Odmor jedinica i stvaranje početnog plana rada brigada na prostoru Fojnica—Kreševa—Bitovnja planina. Dva bataljona 4. brigade krenuće preko Vranice i Bitovnje planine ka mostarskoj pruzi. Zadatak — izviđanje pruge i povezivanje sa Udarnom grupom bataljona koja treba da stigne na jugozapadne padine Bitovnje planine; jedan njen bataljon na zatvaranje ceste Fojnica—Kiseljak, a jedan bataljon kod Kreševa u rezervi. Dva bataljona 1. brigade od Kreševa ka selu Zabrdu i Kobiljoj Glavi, jedan na zatvaranje komunikacije Kreševa—Kiseljak, a jedan u rezervi.

Osnovni zadatak jedinica je prihvrat naših snaga na mostarskoj pruzi, sa jakim dejstvom na komunikaciju Fojnica—Kiseljak—Kobilja Glava u cilju odvlačenja pažnje neprijatelja sa mostarske pruge.

Poslali smo druga Ratka sa 20 drugova da uhvati vezu sa Vrhovnim štabom. Krenuo je danas u 17 časova.¹²⁸

¹²⁸ Štab 5. divizije nije tada imao radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Razumljivo je da je to predstavljalo za štab divizije veliku teškoću, jer bi u protivnom mogao doleteti bolje i efikasnije da organizuje i izvrši prihvrat naših snaga iz Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba koje bi bile upućene na prelaz mostarske pruge. Zbog nemanja radio-veze sa Vrhovnim štabom, poslali smo Ratka Martinovića, načelnika štaba divizije da uspostavi vezu sa Vrhovnim štabom ili sa nekom od jedinica iz sastava Glavne operativne grupe i da ih izvjesti o mjestu i rasporedu 5. divizije.

Ratko Martinović je polao preko planina Vranice, Bitovnje i Ivan-ovca prema Trnovu. Razumljivo smo da će u rejonu Trnava naći neku jedinicu iz sastava Glavne operativne grupe. Me-

17. jun

Bataljoni 4. brigade ušli su bez borbe u Fojnicu i Kreševa. U oba ova gradića bilo nekoliko šandarma, koji su pobjegli. Bataljoni 1. brigade zakasnilo su na svom maršu, naročito lijeva kolona, koja nije shvatila zadatak da što prije stigne na cestu Kiseljak—Kreševa i prema Kobiljoj Glavi. Ova kolona zadržala su tri tenka na cesti Fojnica—Kiseljak, pa su je prešli tek uveče.

Štab divizije stigao u Fojnicu u 16 časova. Neki nam građani kažu da se ovdje znalo za naš dolazak u Sebešić. Fojnica je lijep gradić.

U Fojnici je nađeno 2000 kg žita, 70 pari obuće i dosta pisaneog materijala.

U Kreševa je nađeno oko 2000 kg žita, nešto obuće i dr.

18. jun

Neprijatelj je manjim snagama počeo iz Kiseljaka za Kreševa. Poslije kratke borbe vratio se nazad.

Naše jedinice ovoga dana nisu bile aktivne, a zbog pokreta lijeve kolone ka glavini, ništa se ozbiljnije nije moglo produžiti. Propušten je jedan dan brzih pokreta i iznenađenja.

19. jun

Sa štabom stigli u selo Lipe. Prva brigada je izvršila raspored jedinica po predviđenom planu. Borba se vodila kod 1. bataljona na sektoru Kiseljak. Neprijatelj je u oštroj borbi odbijen. Poginulo je 15 neprijateljskih vojnika. Kod nas 2 mrtva i 2 teže ranjena. Na ostalim sektorima bez borbe. U Kiseljak je stiglo pojačanje — do 300 vojnika.

20. jun

Danas je aktivnost neprijatelja mnogo veća. Napada od Kiseljaka ka Fojnici, a prema Kreševu od Kiseljaka, sela Homolja i sela Zabrda. Snage neprijatelja oko 2 bojne. Borba je vođena čitav dan, najokrija na desnom

kraku, tako je Glavna operativna grupa, poslije uspješnog proboja preko Sutjaska i Zelengore, uspjela svoje dejstvo na sjever, u istočnu Bosnu, i 18. juna sa svojom prvom jedinicom tabila na gl. Jahariva, načelnik štaba 5. divizije stigao je Vrhovni štab tok u rejonu Ključnja.

krilu kod 3. bataljona 1. brigade. Neprijatelj je uspio da prodre od Homolja i Zabrđa do pred Kreševa. Kod Fojnice potisnuo je 3. bataljon 4. brigade ka selu Otigošću. Dobru djelatnost pokazao je 1. bataljon 1. brigade zasjedama na cesti Kiseljak—Kreševa, gdje je neprijatelj odbijen.

Rezultati borbe: oko 150 mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika; ubijeno 30 konja. Kod nas 7 ranjenih.

Borba je mogla biti mnogo uspješnija da je bila veća aktivnost 4. bataljona 1. brigade kod sela Bukve, koji je mogao bočno tući neprijatelja. Bataljon nije računao na tako jako angažovanje neprijatelja na našem desnom krilu.

21. jun

Neprijatelj skoro bez borbe nastupa Kreševa. Zbog nabacivanja jedinica 1. brigade u neprijateljsku potažnu borbu su sa fronta prihvatili samo 1. i 3. bataljon 4. brigade i uglavnom se povlačili bez kontakta sa neprijateljem. Neprijatelj je izbio na liniju Otigošće—Lipa—Kreševa i vjerovatno ulao i u Fojnicu.

Istog dana 1. bataljon 1. brigade vodio je borbu sa neprijateljem na cesti Kiseljak—Kobilja Glava. Naši su dočekali neprijatelja iz zasjede. Rezultat borbe: poginulo i ranjeno oko 45 vojnika, ubijeno 14 konja.

U zasjedi na cesti Kiseljak—Visoko uništen je 1 luksuzni automobil i ubijen sofer. U noći 20/21. juna spaljene su tri čuprije na cesti Kiseljak—Visoko i jedna čuprija na cesti Kiseljak—Kobilja Glava.

Ovog dana došla je Udarina grupa bataljona Drugog bosanskog korpusa u selo Stajković (južne padine Bitovnje planine).¹²⁹

¹²⁹ Punoću skraćem padnja da je Štab 5. divizije u svojim dokumentima pogrešno nazivao ovu Udarinu grupu bataljona, u početku kao 8. krajiška brigada, a kasnije kao 11. krajiška brigada. To nam i ja čisto u rasponu dnevnik. Pošto je to bila i svoja greška, ja sam sada izvršio korekciju u ovom pregledu ratnog dnevnika. Molim da ovo čitalac ima u vidu.

¹³⁰ U borbaru 20. i 21. juna Nijemci su angažovali sljedeće snage: 3. bataljon 284. pješadijskog puka i 3. bataljon 379. pješadijskog puka (oba iz regiona Kiseljaka), 1. bataljon 279. pješadijskog puka i 373. poljski čoparski bataljon iz regiona sela Ili; Plava. (279. pješadijski puk je iz sastava 369. pješadijske divizije, a

22. jun

Neprijatelj brzo nagađna zauzete pozicije i povlači se ka Kiseljaku i Kobiljoj Glavi. Naši nisu koristili ovu priliku da prate neprijatelja.¹³⁰

Prebačeno su sve snage 4. brigade na sektor Kreševa, a Udarina grupa bataljona došla je na Bitovnju planinu.

23. i 24. jun

Nije bilo borbi. Patrola 3. bataljona 1. brigade dočekala je na cesti kod Kobilje Glave jedan motocikl i ubila jednog oficira i motociklistu. Zaplijenila strojniju, pušku i pištolj.

Saznali smo 24. juna preko radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ da se glavnina naših snaga koje su vodile borbe u Crnoj Gori i na Sutjesci prebacila preko Jahorine u istočnu Bosnu. Razmotrivši da je naš boravak na ovom sektoru, sa ranije dobivenim zadatkom, bez koristi po ove naše jedinice, odlučili smo da čitavu diviziju prebacimo preko pruge Sarajevo—Zenica u istočnu Bosnu. Data su naređenja štabovima brigada za pokret u tom pravcu.

25. jun

Izvršen pokret divizije na sektor Fojnice. U Fojnici održali priredbu koja je slabo posjećena. Grad bez ikakvog političkog rada i nedovoljno zainteresovan za događaje.

26. jun

Premjestili štab divizije u selo Nadbare. Održali sastanak sa štabovima brigada o planu za prelaz ceste Kiseljak—Busovača i o mjestima gdje jedinice treba da dođu po prelasku ove ceste.

druge dvije jedinice su iz sastava 378. pješadijske divizije. Ova jedinica sa naše snage narvali su „Fojnica“. Štab 378. divizije nalazio se 26. juna u Kiseljaku. Štab ove divizije preporučio je mogućnost prihacivanja naših snaga iz istočne Bosne ka Fojnici i Kreševa. Pomerili neprijateljski bataljoni su se mogli povući 22. juna sa Han-Ploče i sa komunikacija Kiseljak—Busovača. (Izborni. IV/14, 95, 100, 106 i 107).

U 19 časova izvršeni smo od Staba 4. brigade o neprijateljskoj bojni koja je zakoračila na cesti u selima Orahovo i Bilalovac. Zbog ovoga odlučili smo pokret preko ceste, jer ni Stabovi ni jedinice nisu bili upoznati sa terenom. Izdali smo naredbu i upute.

27. jun

Osmatranje ceste. Neprijatelj je oticao za Busovaču. Cesta je bez osiguranja. Normalan promet na cesti. Jedinice će izvršiti pokret u prvi mah.

Prelazak ceste Kiseljak—Busovača izvršen je bez borbe.

Svaka brigada imala je svoj pravac da dođe u selo Sebinje i njegovu neposrednu okolinu. Na, nepoznavanjem terena, sa slabim vodičima i nedovoljnim staranjem štabova sve tri kolone krenule su istim putem za selo Sebinje. To je usporilo mark.

28. jun

U Sebinje smo stigli u 6 časova. Raspored brigada oko samoga sela. Po dolasku smo prikupili podatke o neprijatelju u Kakanju i željezničkim stanicama između Visokog i Lašve, te o mostovima i gasovima na rijeci Bosni. U 15 časova izdali smo naredbu štabovima brigada za napad na neprijateljska uporišta od željezničke stanice Lašva do željezničke stanice Porječani zaključno.

Četvrti brigada imala je zadatak da pređe rijeku Bosnu na mostu kod sela Graba, da poruši ovaj most i most kod Porječana i da razruši prugu na što više mjesta.

Prva brigada da likvidira neprijatelja u Čatićima, Doboju i Kakanju, da poruši mostove na rijeci i rudnik Kakanj.

Udarina grupa bataljona da zauzme i poruši željezničku stanicu Jehovinu i Modrinje, da poruši prugu od Jehovine ka Kakanju i da se prebaci na desnu obalu Bosne.

Izvršenje zadatka trebalo je da počne 28. u 23 časa. Svaka brigada dobila je dovoljan broj vodiča.

Istog dana 3. bataljon 1. brigade iz zasjede na cesti prema Kiseljaku dočekao je neprijatelja i ubio 10 (među njima jednog oficira) i zarobio jednog vojnika, uništio

2 motocikla, 1 luksuzni automobil i 1 kamion. Zaplijenio nešto oružja i opreme.

Naši gubici 1 mrtav i 3 ranjena.

29. jun

Napad na prugu i mostove počeo je 28.VI između 23 i 24 časa. Sve jedinice dejstvovala su prodorno i disciplinovano i potpuno su izvršile zadatak. Četvrti brigada je, prešla mostove bez otpora. Udarina grupa je dosta brzo likvidirala neprijatelja na stanicama, dok se kod 1. brigade neprijatelj duže držao u jednoj kući u Kakanju, i kod željezničkog mosta u Doboju, gdje se branio iz tri betonska bunkera.

Rezultat akcije:

Uništeno: sva postrojenja rudnika Kakanj (poslije Trbovlja najveći rudnik uglja u zemlji) sa električnom centralom i transformatorom kojim je pojačavana struja iz Zenice za Kakanj i Brezu, 3 gasovna mosta na pruzi, 3 drvena i 1 betonski most na Bosni, gasovni propust na pruzi dužine 10 m, 6 željezničkih stanica — Jehovina, Modrinje, Kakanj, Čatići, Dobrinje i Porječani; 4 željezničke kompozicije (4 lokomotive sa 80 vagona); onespobijena pruga u dužini od 36 km. Desetine vagona sa ugljen sruvani su sa porušenog mosta u Kakanju u rijeku Bosnu.

Zarobljeno oko 130 neprijateljskih vojnika i 4 oficira, poginuo 21 neprijateljski vojnik.

Zaplijenjeno: 105 puška, 1 teški mitraljez, 5 puškomitraljeza, oko 94 000 metaka, 250 bombi, 3 strojnice, 6 pištolja, 1 vagon dinamita i veća količina kapičli i štapina; 1 vagon šećera, 23 000 kg brašna, 500 kg pasulja, 300 kg slanine, 1 vagon stoke, 3000 litara nejtina i oko 1 000 000 kuna; dosta odjeće i obuće i nešto sanitetskog materijala. Od zaplijenjenih namirnica i robe izdijeljeno je radnicima rudnika i narodu iz okoline preko 4 vagona.

Naši gubici u ovoj akciji su 2 mrtva, 2 teže i 7 lakše ranjenih.

Narod i rudarski radnici dobro su nas dočekali. Na ulicama se vidjelo međusobno čestitanje zbog našeg do-

laška. Narod je bio iscrpljen uslijed slabe ishrane. Dvo-
bom hrane i robe politički smo mnogo dobili.

Uveče je u Kaknju održan veliki zbor. Na zboru su
govorili drugovi Ivo Lola Ribar, Vlado Popović i Ilija
Materić. Zbor je vrlo dobro uspio. Poslije zбора kulturna
ekipa divizije dala je priredbu, koja je vrlo dobro po-
sjećena.

Istog dana neprijatelj je krenuo iz Visokog u prav-
cu Kaknja u jačini 400 vojnika, 2 blindirana voza i dva
tenka. Borba je trajala čitav dan. Neprijatelj je odbijen
uz gubitke. Naši gubici: 1 mrtav i 1 ranjen iz aviona.

Naši gubici čitavog dana na čitavoj liniji su 3 mrtva,
8 lakše i 3 teže ranjena.¹²¹

30. jun

Udarna grupa bataljona odbila je napad neprijatelja
iz Lašve ka Jehovini.

Dva bataljona 1. brigade ušla su u Kr. Sutjesku.
Zandarmi i nešto milicije pobjegli. Ubijena 3 zandarma,
zaplijenjene 3 puške i nešto sanitetskog materijala.

Četvrti brigada na maršu ka selu Prhovu našla je
na neprijateljsku kolonu, koju je razbila. Zaplijenjeno
3000 metaka i nešto opreme. Kod nas poginuo jedan
borac.

Neprijateljska avijacija sa 10 bombardera i 3 izvi-
đača čitav dan tukla je sela oko Kaknja, naročito ona

¹²¹ Zauzimanje rudnika Kakanj i onesposobljavanje niza željezničkih stanica i pruge između Lašve i Visokog izvršilo je pariku kod vojnih i civilnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i kod njihovih gospodara — Nijemaca, jer je 5. divizija presjekla i razorila najvažniju prugu u Bosni i našla se u centru rudiškog bazena Bosne. Zbog toga se Nijemci većina brzo raspravili. Pod komandom 7. 555. divizije upućene su 28. juna protiv 5. divizije jedinice 4. hrvatske lovačke brigade, 2 oklopna voza i 2 tenka, 2 opatne čete pilotirajućeg parka „Brandenburg“ i neke druge snage. Grupe od 8 do 16 aviona od 28. juna i sljedećih dana bombardovale su i mitraljirale naše položaje i kolone u pokretu (Zbornik IV/14, 281 i Zbornik IV/15, 281, 243, 245). U dokumentu br. 245 (Zbornik IV/15) Zandarmerski starišina u Zenici dan je detaljan izvještaj o tome šta je sa 5. divizija učinila i razorila na željezničkoj pruzi između Lašve i Visokog. Rezirto, tamo stoji da su uništena dva voza i, osim njih, još 158 željezničkih vagona. Dakle, više nego što je 5. divizije čelo u svom izvještaju Vrhovnom štabu (Zbornik IV/15, 13).

kroz koja se vršila evakuacija namirnica. Naši borci i in-
tendantura, nenaviknuti na teža bombardovanja, nisu
obratile dovoljno pažnje na maskiranje i prikrivenost u
pokretu i na mjestu. Tako nam je neprijatelj ovoga dana
zadao avijacijom osjetne gubitke: 8 mrtvih i 20 ranje-
nih; ubijena je oko 25 konja.

1. jul

U noći između 30. juna i 1. jula 4. brigada je izvr-
šila napad na neprijatelja u rudniku Brezi i na željez-
ničku stanicu Dobravine. Stanica Dobravina zauzeta i
spaljena. Rudnik nije uzet, jer je neprijatelj dobio iste
noći pojačanje vozom iz Sarajeva. Do ovoga je došlo
greškom jednog bataljona koji nije stigao da na vrijeme
izvrši napad na željezničku stanicu Podlugove. Razoreno
je 400 metara željezničke pruge.

Neprijateljska gubici su bili osjetni — ubijen je i
1 potpukovnik. Naši gubici: 3 mrtva, 7 lakše i 3 teže ra-
njena.¹²²

Sa dvije satnije neprijatelj je krenuo iz Lašve i
Zenice. Jedinice Udarne grupe odbile su neprijatelja i
natjerale ga u bjekstvo. Ubijena 2, a ranjeno 5 neprijat-
eljskih vojnika. Naši bez gubitaka.

2. jul

Tri neprijateljske čete krenule su iz Vareša ka selu
Borovici. Jedinice 1. brigade su dočekale neprijatelja na
bliskom odstojanju i bočno i brzo ga odbile. Ubijena i
ranjena oko 50 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno 45
mitraljskih kutija sa municijom, nekoliko pušaka, 1 au-
tomatska puška, 1 šmajser, 1 mali bacač, te nešto čehadi
i šatorskih krila. Naši gubici: 3 mrtva i 5 ranjenih.

Nekoliko neprijateljskih četa pokušale je da zasoku-
ri 4. brigadu kod sela Kračiča i Lješnice (k. 1248). Naše
jedinice su otvorile čestoku paljbu. Borba je trajala od
10,30 do 17,30 časova. Neprijatelj je bio razbijen i odba-
čen. Rezultat akcije: zarobljeno 40 domobrana i 1 Nije-
mac. Mrtvih i ranjenih oko 80, od kojih i njemački odi-

¹²² Brezu su branile domobranske jedinice, najvjerovatnije
u sastavu 4. hrvatske lovačke brigade. Njima je iz Vareša stigla
pomoć jačine jedne njemačke čete sa troja oklopna kola. (Zbornik
IV/14, 280 i IV/15, 171 i 249).

dir. Zaplijenjeno: 1 teški mitraljez „maksim“, 1 „šarac“, 1 laki minobacač sa 40 mina, 50 pušaka, 1 teški minobacač sa 40 mina, dvoogled, 4 strojnice i druge opreme i municije. Naši gubici: 4 ranjena od kojih teže zamjenik komandanta 2. bataljona, drug Tica.¹²⁰

3. jul

Jedinice 4. brigade prešle su noću 2/3.VII varešku prugu kod sela Poljanice. Pri prelasku brigada je razrušila 50 metara kolosjeka. U selu Budobolja naišla na 150 naručanih ljudi mjesne milicije, koja je brigadu dobro primila.

U 3 časa pošli su drugovi Vlado, Lola, Rato i Ilija u Vrhovni štab. Prati ih 3. bataljon 1. krajiške brigade. Kroz mjesec dana boravka u našoj divizionj drugovi iz Vrhovnog Štaba su mnogo pomogli u vojno-političkom vođenju divizionje. Njihovo znanje i iskustvo mnogo nam je koristilo u svakom pogledu.

Drug Ilija je otišao da primi direktive za rad naše divizionje. Po njemu sam Miri poslao pismo. Javljam joj se poslije pet mjeseca rastanka.

Po podne je stigla divizionjska bolnica i intendantura u selo Borovičke Njive. Očutili smo da intendanturu smanjimo dajući borcima da nose dio namirnica. Zbog nedostatka konja i ljudi ogromne su teškoće oko transportovanja bolnice.

Štab divizionje kreće zajedno sa 1. brigadom, jer teren kojim prolazimo nije siguran.

U toku daljeg pokreta 4. brigada je 3.VII pred veče zauzela selo Okruglica. 150 četnika povuklo se bez veče borbe. Jedan četnik poginuo i jedan zarobljen. Brigada je u Okruglici oslobodila 13 proletera.

Drugog jula Udarna grupa bataljona razbila je dvije neprijateljske satnije koje su pošle od Zemica. Istog dana

vođena je borba na lijevoj obali Borne. Neprijatelj je protjeran prema Busovači. Rezultat: 38 mrtvih (2 oficira) zaplijenjeno 5000 metaka, 10 pušaka i druge opreme. Naši gubici: 4 teže i 4 lakše ranjena.

Trećeg jula Udarna grupa bataljona pošla je ka Vranduku i Bijelom Vodama. Nije mogla tamo da prođe jer ju je nadkritijevala jedna neprijateljska bojna. Vođena je borba bez većih rezultata. Udarna grupa bataljona se povukla ka selu Vukanovići.

5. jul

Dva bataljona 1. brigade vodila su borbu kod Han-Kopališta sa dvije neprijateljske čete. Neprijateljski gubici — nepoznati. Naši su imali 4 mrtva i 6 lakše ranjenih. U ovoj borbi neprijatelj je izmenadio naše bataljone.

Divizionjska bolnica pod zaštitom 1. brigade stigla je pred selo Kokošinjac.

Četvrti brigada ovog dana je vodila borbu sa četničkim grupama u selu Hradići. Četnici su imali 7 mrtvih, a 7 ih je zarobljeno. Zaplijenjeno je 7 pušaka.

6. jul

Prva brigada je razbila miliciju u Kokošinjcu. Naš 1 ranjen. Istog dana je razbila jednu neprijateljsku četu na Zvijezdi planini (na k. Zvijezda 1290).

7. jul

Prva brigada stigla sa divizionskom bolnicom u selo Zubeta. Tu je uhvaćena veza sa njenim 4. bataljonom. Sela oko Zubeta su muslimanska. Četnici su ih popalili još 1941. godine, kada su i napuštena. U 13 časova počela borba sa neprijateljem, koji je nadirao preko sela Brgula i Zvijezde planine. Borba je vođena čitav dan i do kasno u noć. Rezultat: ubijeno oko 15 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno nešto opreme. Naši gubici 2 mrtva i 9 ranjenih.

Četvrti brigada je gođila četničke grupe. Od četnika nam poginuo vodnik i bolničar.

Prva brigada je vodila borbu od Han-Kopališta do Zubeta sa jedinicama njemačke SS divizionje „Princ Eugen“.¹²¹

¹²⁰ Od 2. do 8. jula 1. krajiška brigada je bila u svakodnevnj borbi sa jedinicama njemačke 7. SS divizionje „Princ Eugen“, koje

8. jul

Manja borba na Zvijezdi planini, odakle su se našli povukli.

Iz Vrhovnog štaba došao drug Ilija. Ostajemo na ovom sektoru.

Za Miru je doznao da se nalazi u Majevičkoj brigadi.

Udarna grupa bataljona u kretanju prema nama vodila je borbu blizu Očevlja sa jedinicama „Princ Eugen“ divizionje. Janjski bataljon bio je izmarnen na ručku, te je od minobacačke vatre imao 19 ranjenih i jednog mrtvog. Druga dva bataljona su odbili neprijatelja kod šume Jasala i nanijeli mu izvrsne gubitke. Zaplijenjena 4 konja sa 40 granata od topa 37 mm.¹²²

Po izvještaju štaba 4. brigade neprijatelj je došao iz Sarajeva do željezničke stanice Ivančiči i sela Karaule. Neprijateljske snage nisu poznate.

Na ovom sektoru, sem sopstvenim izviđanjem, ne možemo dobiti obavještenja o neprijatelju. Seljaci su detički orijentisani, prema nama natvoreni i većinom se od nas sklanjaju. Isхранa jedinica očišćana.

su imale svoju bazu u Varešu. Nijemci su sedjeli preko planine Zvijezde ka Olovu. Njih je izdašno pomagala avijacija sa aerodroma u Bačevcu. Avioni su neprestano nadlijetali i kontrolisali cijelu zonu rasporeda 5. krajiške divizionje i otvarali vatru i na najrastrojniju grupu naših boraca. Naravno je bila osjetljiva divizionjska bolnica, koju smo preko otkrivenog nemišta morali da probačemo isključivo noću.

Iz njemačkih dokumenata ne vidi se jačina jedinica njemačke 53. divizionje „Princ Eugen“ koje su došle iz Vareša, preko planine Zvijezde ka Olovu. Pomniji borbeni skupine „Peterson“ vjerovatno da je tu bio jedan odn pekađijski puk (Zbornik IV/18, 171, 178, 177, 185 i 184).

¹²² U cilju razvijanja borbenih dejstava na što širaj prostoru i razvlačenja neprijateljskih snaga, štab 5. krajiške divizionje poslao sastimanja Kalnja, kao je zadatak Udarne grupi bataljona da što duže ostane na zemskom sektoru, istočno od rijeke Bosne. Međutim, kako se iz dnevnika vidi, Udarne grupa bataljona dosta se brzo spojila sa glavnom divizionjskom bolnicom u Varešu.

U dnevniku sam neposredno da pabilježim da se štabu Udarne grupe javio 2. jula Milarad Novosel, bivši komandant partizanskog odreda „Zvijezda“ sa svojih 30 marširanih ljudi, koji je do toga vremena održavao kontakt sa četnicima na zemskom sektoru. Novosel i njegovi ljudi hrabro su se borili u sastavu 5. krajiške divizionje, a nešto kasnije štab divizionje postavio je Novosela sa komandantom Visoko-bojničkog partizanog odreda, o čemu govorim u dnevniku.

9. jul

Neprijatelj iz Ivančiča i Karaule krenuo je ka Nišićima. Dva bataljona 4. brigade, postavljeni u odbranu južno od sela Nišići, otvorili su vatru oko 12 časova. Neprijatelj je bio izmarnen i zbunjen. Uspjeha bi bio dobar da je 1. bataljon udario neprijatelja u bok sa lijevog krila. Zbog magle i nesporazuma ovaj bataljon je tukao naše strelce iz 2. bataljona, baš u momentu kada su neprijateljski vojnici bili spremni na predaju. Neprijatelj se pribrao i postavio bolju odbranu. Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i ranjenih; zaplijenjeno 40 mina sa teški bocae i 7000 metaka. Zarobljeni neprijateljski vođnik izjavio da je na prostor Srednje—Ivančiči stigla 7. pukovništva (puk) 4. hrvatske lovačke brigade i ima zaatak da izbije ka Olovu i da se poveče sa divizionjom „Princ Eugen“.

Ma smo u ovoj borbi imali 2 mrtva i jednog ranjenog borca.

Uveče je održan sastanak sa štabovima brigada na kome je odlučeno: 1. brigada sa tri bataljona preći će noću 9/10.VII na sektor Okruglica—Čamerno da bočno dejstvuje na neprijatelja i da poruči prugu Srednje—Ivančiči; 4. brigada postaviće se na prostoriu sela Gornji Bakčići—Sudići, takođe bočno u odnosu na neprijateljski 7. pekađijski puk; Udarne grupa bataljona u rejonu sela Krivajeviči, u cilju zadržetva sa 4. brigadom i zaštite od pravca Zvijezde planine.

Poslali izveštaj Vrhovnom Štabu.¹²³

10. jul

Prešli sa štabom divizionje u selo Prgolevo. Bolnica sa tri bataljona u selo Medojevčiči. Dan bez borbe. Stigla nam je radio-stanica iz Vrhovnog štaba sa radio-telegrafistom, čime smo dobili radio-vezu sa Vrhovnim štabom.¹²⁴

¹²² U izvještajima od 8. i 9. jula 1943. štab 5. krajiške divizionje detaljno je obavijestio Vrhovni štab o borbenim akcijama koje je divizionjska vodila u vremenu od 2. do 9. jula 1943. (Zbornik IV/18, 42 i 47).

¹²³ Od kabe je 5. krajiška divizionja formirana tek sada je dobila ovo značajno sredstvo veze. Svi smo se u štabu divizionje obrađevali radio-stanici kao jednom zaista velikom i krupnom

Došao Pero da od nas uzme municije za 7. krajišku brigadu. Dugo smo razgovarali o borbama u Crnoj Gori, na Sutjesci i Zelengori za vrijeme V neprijateljske ofanzive u kojima je učestvovala i njegova brigada.¹²²

II. jnl

Prva brigada nije došla u dodir sa četnicima u Cernemu, jer su se isti povukli bez borbe. Jedan njen bataljon iskodao je oko 200 metara pruge Ljubina—Srednje.

dotaknu. Četnici smo postali sigurniji i samopouzdaniji, jer smo znali da ćemo od Vrhovnog štaba blagovremeno dobiti naredbe, a naš rad. Međutim, naša radost bila je kratkog vijeka. Kao za naredbu, radio-stanica se već poslije dva dana pokvarila! Svi napori radio-telegrafista da je vrati u život ostali su bezuspješni. Istina, on nije bio radio-tehničar, pa se nije usudio da radio-stanicu detaljnije pregleda, ali je stalno nešto radio oko nje, pokušavajući da je osposobi.

Ovaj brzi prekid tek uspostavljenog radio-veza sa Vrhovnim štabom usklijedio je u vrijeme kada više nismo mogli da klijemo kuzine do Vrhovnog štaba, jer je neprijatelj 10. jula zauzeo Olovo i uspjelio svoja dejstva na Kladaču, u čijoj se okolini tada nalazio Vrhovni štab. Ova situacija, tj. prekid kuzinike i radio-veza sa Vrhovnim štabom, kao što će se vidjeti i iz dnevnika, uticala je na dalji rad i odluke štaba 8. krajiške divizije, koje nisu bile u skladu sa namjerama Vrhovnog štaba.

¹²² Moj brat Pero bio je politički komesar jednog bataljona 7. krajiške brigade, koja se tada nalazila na području Olova i sa nama održavala veze. Kako je naš štab 10. jula isjuvra došao u Prgočevo, na svega 4 km južno od Olova, Pero je koristio tu blizinu da se vidimo poslije našeg dužeg sastanka iz Bosanskog kraljeva i da od nas dobije potrebne municije za svoj bataljon. Sa svoja 2 kuzina i 3 tovara municije Pero je pošao u brigadu 11. jula isjuvra. U blizini Olova nabasao je na Nijemce iz 25. divizioneta i jedva se tu izvukao. Zatim je pokušao da u pravcu sjeveroistočno naobide njemačke jedinice i da se nagdje oko Ošpjevskih Lusa i sjevernije poručio sa svojom brigadom, ali je i tamo našao na neprijatelje. Pošto nije imao ljudi, vratio se nama poslije dva dana i ostao kod nas sve do 8. avgusta, kada je otišao u svoju brigadu, koja je noću 3/4. avgusta prešla mostarsku prugu sjeverno od Korčula.

¹²³ Gubitci 2. bojne bili su u ovoj borbi još i veći. Faveličev general Frobenka pako u ovoj borbi između ostalog: „poslije dvosatne borbe izjura je bila razbijena i odmetnuta sa nasosli Rakovog Noga. Vlada od pola bojne je zarobljeno i razoručeno, veći broj ranjeno i poginulo. Od nasuzivanja izpušteno je 329 pušaka, 8 strojopuškala (5), mitraljez — M. M., 2 bacača i 4 stroj-bice“ (Dnevnik IV/13, 266 i 267).

Četvrti brigada u dvočasovnoj borbi, između 2 i 4 časa isjuvra razbila je 2. bojnu (bataljon) 7. pješadijskog puka u Rakovoj Nozi. Rezultat: zarobljeno 270 domobrana (1 ljekar i 5 podoficira), poginulo i ranjeno oko 100 vojnika. Zaplijenjeno 240 pušaka, 2 teška bacača, 2 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, 15.000 metaka i druge spremne.¹²³ Naših gubitaka nije bilo. Ovo je jedna od najuspješnijih akcija ove brigade. Svi zarobljeni domobranci su pušteni.

Zarobljeni ljekar izjavio na saslušanju da su Nijemci angažovali protiv partizana u istočnoj Bosni sljedeće snage: dvije divizije na prostoriji Vlasenica—Zvornik—Tuzla; diviziju „Princ Eugen“ na pravcu Vareš—Olovo—Kladanj; 7. pješadijski puk na pravcu Sarajevo—Olovo. Neprijatelj raspolaže sa rezervama u Sarajevu, ali njihovu jačinu on ne zna. Neke motorizovane trupe nalaze se na cesti Sarajevo—Sokolac.¹²⁴

Dvije čete Udarne grupe bataljona vodile su borbu sa dijelovima divizije „Princ Eugen“, koji su iz Olova nađirali u pravcu juga. U borbi smo imali 2 mrtva i 3 ranjena borca.

Radio-depešom javljali se Vrhovnom štabu, ali njegov radio-telegrafista nije bio na prijemu.

S obzirom na situaciju, odlučili smo da pređemo sa bolnicom, 4. brigadom i Udarnom grupom bataljona na Ozren planinu, gdje bi sačekali naredenje Vrhovnog štaba.

U noći 11/12. izvršili smo pokret i na Ozren stigli u 10 časova. Neprijatelj je primjetio naš pokret i tukao jednu našu kolonu u selu Homar minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Neprijatelj vrši priokupljanje na liniji Srednje—Nišići.

Naša radio-stanica prestala da radi. Rekao sam radio-telegrafisti da je pokušao osposobiti, jer nam je veza sa Vrhovnim štabom sada neobično važna. Međutim, radio-telegrafista nije uspio da pronađe kvar.

¹²⁴ U istočnoj Bosni Nijemci su tada angažovali cijelu 369. pješadijsku diviziju, glavni 25. divizije „Princ Eugen“ i dosta brojne Faveličeve snage (8. lovački puk, Tuzlanski odred, 1. stajali odred, 18. pješadijski puk, 7. pješadijski puk i neke druge jedinice). Vidi Dnevnik IV/13, 171, 266 i 269.

13. jul

Odmor na Ozrenu. Ispitivanje neprijatelja koji se pomjeralo iz Ivančića ka Nilićima. Dan bez borbe. U 17 časova uložena veza sa patrolom 1. brigade. Prva brigada bila se sva prebacila preko pruge Ljubina—Ivančići, pa se morala vratiti nazad.

U toku noći između 13. i 14. prebacili smo sve naše jedinice preko pruge Ljubina—Srednje i razmjestili ih u rejon sela Ljeskoviće—selo Čemerno.

14. jul

U 10 časova održali sastanak sa štabovima brigada o situaciji kod naše divizije. S obzirom na neprijateljske snage u našoj okolini i na njihovu aktivnost prema našoj diviziji, jer se nalaze blizu Sarajeva i važnih rudnika, na vjerovatno napuštanje istočne Bosne od strane proleterskih divizija i Vrhovnog štaba, zatim na nepokretnost divizije zbog velikih bolnica — odlučeno je da divizija pređe rijeku Bosnu i da djeluje na sektoru Konjic—Visoko—Busovača. Bavljenje na prostoru Zvijezda planina—Ozren—Olovo bilo je i do sada veoma otežano zbog sasvim loše ishrane jedinica i bolnica.¹²¹

15. jul

Primakli se varelčkoj pruzi. Brigade polaze na prugu u tri pravca: Prva — južno od željezničke stanice Dobravine, Četvrta — na ovu stanicu, Udarna grupa bataljona — na željezničku stanicu Pajtev Han. Dat zadatak da se pruga što više poruši.

Noću 15/16. izvršeno prebacivanje divizije preko pruge. Borbe nije bilo, sem što je jedna jedinica iz Udarne grupe bataljona pripuzala na blindirani voz. Voz se vratio u Vareš. Na dužini od 10 km željeznička pruga je porušena na više mjesta (svaka oko 3 km). Srušen jedan drveni most na pruzi dužine 10 metara i 4 drvena mosta na cesti. Razrušena cesta na nekoliko mjesta i posječena 30 telefonskih stubova.

16. jul

Odmor jedinica na prostoru šuma Margita, Gaj i Kapa (k. 836). Nismo imali kontakta sa neprijateljem, sem što

su 6 neprijateljskih aviona intenzivno bombardovali jedinice 1. brigade koje su se nalazile na Kapi. Tu su nam poginula 2, a ranjena 2 borca.¹²²

Izdali smo naredbu za prebacivanje brigada preko rijeke Bosne. Praveći prelaza: 4. brigada i Udarna grupa bataljona prelaze rijeku preko gazova između željezničkih stanica Dobrinje i Porječana, a 1. brigada na gazove između Visokog i Podlugova. Nismo imali podataka o neprijateljskim snagama u Visokom.

16/17. jul

Izvršen prelaz preko pruge i rijeke sa uspjehom. Svi gazovi su bili dobri. Rezultat: razrušeno oko 3 km pruge i nekoliko propusta; 1. brigada napala Podlugove, zarobila 32 domobrana, jednog oficira i 2 podoficira; zaplijenila 30 pušaka 3000 metaka i druge opreme. Ubijeno 32 ustaše. Zapaljena stanica i razoreni željeznički uređaji. Kod nas jedan borac lako ranjen.

¹²¹ Četrnaestog jula u divizijskoj i brigadnim bolnicama imali smo 25 ranjenika na nosilima i preko 200 ostalih ranjenika i bolničnika, od kojih je dobar broj takođe bio nepokretan, te su im bili obezbjeđeni košulji. Za prevoženje ranjenika na nosilima i za neposredna zaštitu bolničkih odjeljaka imali smo znatne snage — najmanje tri bataljona.

Ovakvo veliko bolničko masno sa umanjilo borbeni sposobnost divizije, otežalo izvođenje pokreta i manevara, a zbog intenzivnosti borbi i pokreta liječenje i njega ranjenika i bolničnika bili su dosta slabii. (Izrazno stanje bolnica izovo sem ih izvještaja štaba divizije štabu Prvog bosanskog korpusa — Zbornik IV/18, 1138.

¹²² Na sjeveračkih dionostih izvještaja vidi se da je neprijatelj brzo i jako pokretan i aktivnost 3. korpijske divizije dok se ona nalazila na prostoru Vareš—planina Ozren (sjeverno od Sarajeva) — Breza # angažovane protiv nje znatne snage njemačke 88 divizije „Prime Lager“, oječi 2. domobranski prelađijski park i zračna avijacija. U svojim izvještajima neprijatelj često naziva 3. diviziju proleterskom.

Prilikom bavljenja 3. divizije na prostoru Čemerno Nijemci su pojačali odbranu rudnika Breza sa glavninom 3. 88 proleterskog divizionu, a usmjerili 3. domobranski prelađijski park takođe ka Brezi. Kada smo prešli prugu Vareš—Breza, Nijemci su otkrivali naš marš na Breza (Zbornik IV/18, 198, 200 i 203).

BORBE 3. UDARNE DIVIZIJE U CENTRALNOJ BOSNI

(17. VII - 1. X 1943)

Poslije prelaska Vrhovnog štaba sa dijelovima Glavne operativne grupe u centralnu i zapadnu Bosnu situacija se u ovim oblastima razvijala veoma povoljno po narodno-oslobodilački pokret. Brojne snage NOVJ ubrzo su uništile ili razbile mnoge neprijateljske garnizone i oslobodile najveći dio tih oblasti. Tada je uslijedila kapitulacija Italije, što je još povoljnije uticalo na razvoj operativnih operacija NOV. Dok je Vrhovni štab svoje glavne napore usmjerio prema Daljnici u cilju razorušavanja italijanske okupacione armije, dole su jedinice u Bosni izvodile uspješna operativna dejstva sve do oktobra.

Za štavno to vrijeme 3. udarna divizija djelovala je na prostoru Sarajevo—Travnik—Prozor. Glavninom snaga vršila je pritisak na komunikacije u dolini rijeke Bosne, nanoseći ozbiljne udarce neprijateljskim jedinicama i sprečavajući saobraćaj. Pored niza uspješnih borbi i, naročito, mnogobrojnih uspješno izvedenih diverzija na željezničkoj pruzi, najuspješnija akcija divizije bila je napad na aerodrom u Rajlovcu. Pored toga dijelovi divizije učestvovali su u uspješnom napadu na dobro utvrđeni neprijateljski garnizon u Bugojnu.

U ovom periodu divizija se odmorila i oporavila od teških borbi i marševa iz prve polovine 1943, prebrodila posljedice epidemije tifusa, koja je u proljeće masovno

zahvatila sve njene jedinice, i poposila se novim ljudstvom. Tada je u svrhu distizije, poslije razformiranja Udarne grupe bataljona, ušla 10. krajiška brigada.

17. jul

Odmor jedinica. Na sektoru Busovača—Visoko ostaje jedan bataljon 4. brigade, a na sektoru Visoko—Kobilja Glava jedan bataljon 1. brigade. Zadatak im je partizansko djelovanje. Ostavljamo na ovom sektoru Milorada Novosela, bivšeg komandanta partizanskog odreda „Zvijezda“, sa 22 njegova borca da u svrhu Visoko formira partizanski odred. Dali mu uputstva za rad.

Istog dana stigla je u Sebinje četa partizanskog odreda Travnik, koju smo povezali sa bataljonom 4. brigade. Noću 17/18. prešli cestu Kobilja Glava—Busovača. Cesta je pređena u tri kolone. Oko prelaza porušili mostove i telefonske stubove.

Brigadama su dati sljedeći zadaci: 1. brigada djeluje partizanski na sektoru Visoko—Kobilja Glava—Sarajevo—Ivan-sedlo; 4. brigada na sektoru Kiseljak—Busovača—Kakanj i ka Travniku, a Udarne grupa bataljona na komunikacije Ivan-sedlo—Konjic—Prozor.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Štab divizije dao je detaljne zadatke brigadama za dejstvo na neprijateljske komunikacije i njegove transporte u velikom broju Konjic—Sarajevo—Kakanj—Travnik—Prozor nešto kasnije, u svojoj naredbi od 23. jula, kojeg je dana ponovo uspostavio radio-veza sa Vrhovnim štabom. Tada je od Vrhovnog štaba dobio direktivu da divizija ostane na ovom sektoru. Glavnik IV/18, 128.

Posredno dejstvo 3. krajiške divizije na važne neprijateljske komunikacije u neposrednoj blizini Sarajeva, a naročito njeno dejstvo na željezničke pruge i puteve Sarajevo—Ladva i Sarajevo—Konjic teško je pala Nijemcima i njihovim slugama ustaškama. Njemački prvi produžinači mjere da osiguraju ove komunikacije i da odbace od njih 3. diviziju. Komanda njemačke 58. divizije „Princ Eugen“ prebacuje 18. jula protivpartizanski divizion samobodne artiljerije iz Breze u Visoko i Kiseljak. 20. jula upućuje na obezbjeđenje željezničke pruge Sarajevo—Ivan-sedlo 1. eskadron licaškog bataljona, četu pionirskog bataljona i Štabnu kovačku četu. 23. jula prebacuje u Kiseljak ojačani 2. bataljon 1. poljskijeskog puka, a 1. bataljon istog puka u rajon Tinja—Blatci (sve navedene jedinice pripadale su ovoj diviziji). Već 18. jula komanda ove njemačke divizije piše u svom dnevnom izvještaju da će raspoloživim snagama napasti 3. diviziju (Zbornik IV/18 209, 210, 212, 213, 215, 254 i 265).

18. jul

Odmor jedinica. Uveče održali zbor u Fojnici i govorili o potrebi mobilizacije u Narodnooslobodilačku vojsku i stvaranju narodne vlasti.

Jedna četa 1. brigade dočekala je na cesti Kiseljak-Sarajeva, kod Han-Ploča, kolonu od 20 kamiona. Neprijatelj je u panici bježao. Poginuo jedan njemački major i 2 niša oficira. Zapaljeno 6 kamiona i jedan luksuzni automobil. Zaplijenjeno: 1 puškomitraljez, 2 strojnice, 1 pištolj i nešto odjeće. Ranjeno oko 20 neprijateljskih vojnika.

Druga četa 1. brigade razrušila je drveni most na cesti Visoko-Kiseljak i iz zasjede sačevala blindirani automobil. Ubijena 4 neprijateljska vojnika, zaplijenjen pištolj i 2 puške. Automobil se vratio u Visoko. U obe akcije mi bez gubitaka.

Noću 18/19. dva bataljona 1. brigade napali su Kiseljak. Neprijateljska posada povukla se bez borbe u Šumu. U Kiseljaku našeno nešto hrane i odjeće. Našli su se povukli zbog dolaska neprijateljskih tenkova.

19. jul

Iski bataljoni 1. brigade postavili su zasjedu sa obje strane rijeke Lapanice, u blizini Kobilje Glave. Neprijatelj

Meduzim, a običnom na način dejstva naših brigada - rađanje baljevančkih pruga i obješkata na njima i na pristicima, napadi iz zasjeda na neprijateljske baljevančke i putne transporte i na njegove jedinice u pokretu, bez upućivanja u frontalne borbe - mi smo iznemogućili neprijatelja da raspoloživim snagama postigne bilo kakve ozbiljnije rezultate u borbama protiv naših jedinica. Naše brigade, sada oslobodene neprekidnih i težih ranjenja, imale su potpunu slobodu u izboru načina dejstva i u izboru objekata za napad na velikom manevarskom prostoru i ovi i tak potporučnik komunikacija, tako da je intenzivna stalno bila na našoj strani.

3. krajička divizija ostala je na poručenju prostoru i sa istim zadacima do septembra 1941. (sa izuzetkom ulaska jedne brigade u borbu sa oslobodjenom Bugojnom), tj. nešto više od mjesec i po dana i sa iznimnim našim borbenim dejstvima postigla je izvanredne rezultate (ove rezultate zabilježila sam na stranicama ratnog dnevnika). Takođe je divizija izvorno učinila na stvaranju narodnooslobodilačkog pokreta u ovim krajevima, na širenju i jačanju bratstva i jedinstva među hrvatskim, srpskim i muslimanskim žiteljima, pomagala u stvaranju narodne vlasti, u sklanjanju ljetine od okupatora i demaršima italijana itd.

iz pravca Sarajeva jačine oko dvije čete Nijemaca sa 3 kamiona i 3 motocikla, napao na naše snage. Zastoka borba trajala je jedan i po sat. Našli su potukli neprijatelja, a ostatke protjerali preko Kobilje Glave. Odmah je stigla neprijateljska avijacija, tukla je okolne visove, ali bez rezultata.

Načelnik borbe: poginula 84 Nijemca, zarobljena 4, veći ih je broj ranjen. Zaplijenjeno: 2 protivtenkovska topa 47 mm sa 6 granata, 4 „fara“, 42 puške, 6 strojnice, 5 pištolja, 40 pari čizama i cipela, nešto sanitetskog materijala i druge opreme. Oboren jedan neprijateljski avion, dok su dva oštećena. Mi smo imali jednog mrtvog i dva ranjena.¹²⁹

Devetnaestog jula radio-stanica „Slobodna Jugoslavija“ javila je da naša divizija odmah krene na sektor sjeverozapadno od Kladrja, tj. tamo gdje je drug Dija Materić došao u Vrhovni štab.

Razmotrili smo ovo naređenje Vrhovnog štaba i došli do zaključka da je momentalni pokret divizije nastrag, preko rijeke Bosne, teško izvodljiv, osobito zbog velike bolnice i da nam Vrhovni štab ne bi izdao ovakvo naređenje da zna gdje se sada nalazimo.

Odmah smo uputili kurira štabu 1. bosanskog korpusa i izvjestili ga o ovom naređenju Vrhovnog štaba, o situaciji kod nas i gdje se divizija nalazi i molili da nam Vrhovni štab ili štab korpusa dađe zadatak. Tražili smo da nam zadatak upute radio-vezom, jer smo radio-stanicu u međuvremenu popravili.¹³⁰

¹²⁹ Zbog interesantnosti navedim kako je komanda njemačke 55. divizije „Princ Eugen“ „Objavila“ ovaj pozor svoje jedinice: „Jutro od Han Ploča u dolini Lapanice, 19 km jugo-ist. Kiseljak dovedeni su dijelovi 7. odjone lovacke bene po jednoj agentici u klopi (podvukao M. M.) sa su uništili. Dolina Lapanice i visovi sa obe strane južno Han Ploča bombardirani zrakoplovima“. — Nikakva boba ih nije dovela — sami su upali među naše bataljone.

Nijemci priznaju da su u ovoj borbi imali 47 mrtvih, od toga 3 starješine, 3 ranjenih, i nešto starješina. Vidi neprijateljska dokumenta u Zborniku IV/15, 213 i 215.

¹³⁰ Kad god nisamo bili u pokretu, naš radio-telegrafista je pogledao radio-stanica i pokušavao da na njoj pronađe kvaz. No, tek kad smo stigli u Fojnicu, uspjeli su on i sažetih štaba divizije da na njoj posada i otklone neki kratki spoj. Ali i

23. jul

U toku noći 22/23. jedan bataljon 4. brigade poružio je željezničku prugu između Lašve i Kakanja na više mjesta.

Bataljon 4. brigade držao je rasjedu na cesti Kliseljak—Visoko. Našlo je 11 kamiona i 3 tenka. Borba je kratko trajala. Neprijatelj je imao izvjesne gubitke. Zbog tenkova nađi su se povukli. Nisu imali gubitaka.

Neprijatelj je krenuo iz tri pravca na jedinice 1. brigade (sastav: Nijemci i domobranci) i to od Kiseljaka, Kobilje Glave i Tarčina. Brigada je u borbi od 5 časova zadržala dvije kolone, dok je razbila kolonu sa pravca Kobilje Glave. Neprijatelj je imao gubitaka; zaplijenjena je 1 strojnica, 2 puške i 1500 metaka. Mi bez gubitaka. Neprijateljska avijacija bila je aktivna za čitavo vrijeme ove borbe.

Noću 23/24. 2. bataljon 1. brigade napao je neprijatelja koji je zarodio na položaju Čubrena (k. 1097). Borba je bila žilava i vodena je do 6 sati izjutra. Neprijatelj je bio nadmoćniji. Poginulo je i ranjeno dosta neprijateljskih vojnika. Mi smo imali 5 mrtvih i 15 ranjenih. 24. jula izjutra neprijatelj je predao sa 8 tenkova i 20 kamiona vojske u Kraljevo.¹²⁴

Dvadeset trećeg jula uspostavili smo radio-vezu sa Vrhovnim štabom i primili dvije depeše. U jednoj depeši Vrhovni štab nam naređuje da ostanemo na ovom sektoru

pošlje toga mogli smo samo da primamo depeše, a ne i da ih odašljemo. Tek smo nešto kasnije doveli radio-stanicu u igrano stanje.

Dvadesetog jula u štab divizije, koji se nalazio u selu Bakovićima kod Puznice, javio se drug Mujo Kovačević. Njega je Vrhovni štab poslao na načelnika obavještajnog centra nalet Mab. On nas je sa dvojicom boraca tražio na prostoriju južno od planine Zvijezde i tako je doznao da su parizani porušili željezničku prugu kod Brezo, a kod je same stigao, rekao su mu seljaci da smo porušili željezničku prugu kod Visokog i tako nas je tim tragom našao. Drug Mujo nam nije znao reći zbog čega Vrhovni štab traži da divizija dođe kod Klisjina.

*** Komanda njemačke divizije „Prinz Eugen“ dala je vrlo kratke podatke o borbama svojih jedinica na pravcu Kraljevo. Bile su općenit opis naših jedinica i jako neodgovorno podršku svojim trupama. Pise da su sa vrijeme ovih borbi imali 2 mrtva, 38 ranjenih i 2 nestala. (Zbornik IV/15, 230, 232, 237).

sa zadaškom dejstva na neprijateljske transporte i komunikacije. U drugoj depeši Vrhovni štab nam najopširnije zamjera što smo bez obavještenja i odobrenja otišli sa prostorijske planina Zvijezda—Olovo—planina Ozren.¹²⁵ 26. jul

U toku noći 26/27. 4. brigada je izvršila napad na željezničku prugu između željezničkih stanica Kaonika, Busovača i Modrinje i izvršila napad na Busovaču. Napad nije u potpunosti uspio, jer su prugu štitiła 4 blindirana voza, a 1 tenk željezničku stanicu Busovača. Željeznička stanica Modrinje je spaljena, a u Lašvi je spaljena barmarmerijska stanica. U Busovači je spaljena šumska uprava, državni magazin, jedna drvena čuprija i svi bunkeri i zaplijenjene 3 puške i 2 signalna pištolja. U Busovači je nađeno nešto namirnica, a narodu je razdijeljeno 250 kg žita. Željeznička pruga je porušena na više mjesta. Nisu utvrđeni neprijateljski gubici u Busovači. Na željezničkoj stanici Modrinje zarobljeno 12 domobrana, koji su odmah pušteni; zaplijenjeno 12 pušaka i 1 puškomitraljez. U ovoj akciji 4. brigada nije imala gubitaka.¹²⁶

*** Početkom septembra 1942. pozvali smo politički komesar divizije i je u Vrhovni štab u Jajce. Tada smo drugu Titu podnijeli izvještaj o diviziji. Drug Tito je bio vrlo zadovoljan rezultatima borbi naše divizije i njenim radom na terenu. Zatim nas je pozvao na ručak. Za vrijeme ručka drug Tito i drug Aleksandar Harčović-Marke pitali su nas zbog čega smo otišli sa Zvijezde i Ozrena. Jo nam im ukratko iznio načelo. Očito zadovoljan našim postignutim uspjesima i željeo se sa drugom Markom na ručak nalet „velikog manevra“, drug Tito mi je rekao da smo tada ipak pogriješili, jer nismo dobili odobrenje za pokret ka Fočnici i Kraljevo.

Štavišim pitao drugu Titu da li se oni misle da pođu tada sa 5. divizijom na centralnu Bosnu, ali sam dobro uticao da je postojala takva mogućnost.

Poslije ručka k nama su došli drugovi Đuro Pucar Stari, Osman Kovačevići, Veljo Stojnić, Čara Babović i Pavle Ilić. Drug Tito se sa nama fotografisao ispod namog vodopada Hliva. To je bilo prvo moje fotografisanje sa drugom Titom, a boravak kod njega jedna od najdražih mojih uspomena iz narodnooslobodilačkog rata.

*** U ovom napadu 4. brigadije brigade Ministarstva unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske primilo je 27. jula sljedeću depešu iz Sarajeva: „Noćas napadnuta željeznička pruga od Jajnice do Modrinje i Busovača, bi razorena na četiri mjesta između Lašve i Jajnice. Prema Kakanju pruga razorena na tri

Iste noći jedan bataljon 1. brigade izvršio je napad na željezničku stanicu Raščelica (na pruzi Sarajevo—Korčulje). Neprijatelj je uporno branio stanicu, kojoj su došla i pojačanja. Pokidana je pruga na dužini 50 metara i srušen željeznički most, na koji je kasnije naleteo teretni voz. Neprijateljski gubici nepoznati. Mi bez gubitaka.

Neprijatelj se povukao iz Kreševa i napustio cio prostor do Kiseljaka.

U bojničkom sreću izabrani su odbornici i formirani narodnoslobodilački odbori u selima: Dragatići, Živići, Majdan, Vladići, Vukelići, Bistrica, Bakovići i Okušiće. U Kreševu formirana Komanda mjesta, a u okolnim selima narodnoslobodilački odbori (Lipa, Crnić, Vrljak i dr.).

Noću 28/29. jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona izvršio je napad na željezničku stanicu Lisičići (između Konjica i Ostroica). Neprijateljska posada pobjegla sa stanice. Spaljena je stanica i 3 teretna vagona. Razoreno 600 metara pruge i stanični uređaji. Porušena telefonska linija na dužini od 2 km. Zaplijenjen 1 vagon vođa. Bataljon je izvršio zadatak bez gubitaka.

Bataljon 4. brigade je rušio prugu između Kaonika i Lašva. Voz nije nailazio.

Jedna četa 4. brigade dočekala je na zasjedi kod Busovače 7 kamiona. Zasjeda nije dobro postavljena, pa su kamioni umakli.

30. jul

Druga zasjeda 4. brigade dočekala je kod Busovače 2 kamiona SS trupa. Ubijeno je 13 osesovaca, zaplijenjeno 2 puškomitraljeza, 3 pištolja sa municijom, a kamioni su spaljeni.

Mjesta Busovača po partizanima sa svih strana opkoljena. Partizani napadaju besciljno vatra i strojnica (ti, mitraljezima, prin. M. M.). Pruga između Busovače i Viteza prekinuta, a isto tako i brzolisno-brodske voze između Zenice i Modrišća. Vlak koji je jutros krešuo vraćen prema Vitezu. Sa Viteškim vozom prekinuta i radi toga ne zna se što se zbiva" (Zbornik IV/11, 269).

Poslije ovog napada na Busovaču Nijemci su u ruci posjeli posadu. (Zbornik IV/13, 134).

31. jul

Dobili smo depešu od Vrhovnog štaba da će jedinice 1. proleterske divizije preći mostarsku prugu. Radi njihovog prihvata smo pomjerili 1. brigadu na liniju Kobilja Glava — selo Pirin — planina Bitovnja, a Udarnu grupu bataljona na sektor prema Konjicu.

Noću između 31. jula i 1. avgusta jedan bataljon 4. brigade porušio je na više mjesta željezničku prugu između Kaonika i Viteza, a drugi njen bataljon je razorio i uništio željezničke stanice Dobrinju i Perječane i razorio željezničku prugu na više mjesta. Neposredno pred napad na ove stanice, otvorena je mitralješka vatra i vatra iz automata na neprijateljski transportni voz. Zarobljen je jedan legionar koji je ispao iz voza.

U obe ove akcije naši bataljoni nisu imali gubitaka.

Iste noći jedinice Udarne grupe bataljona izvršile su napad na željezničku stanicu Bradina. Neprijatelj se povukao u obližnji tunel i iz njega branio prilaz stanicu. Razrušene su sve skretnice i oko 200 metara željezničke pruge. Poginula 4 neprijateljska vojnika. Mi smo imali 3 mrtva i 2 ranjena.¹²⁹

3. avgust

Noću 3/4. 3. i 7. krajiška brigada, pod komandom štaba 1. proleterske divizije, prešle su mostarsku prugu između Ivan-sedla i Konjica. Naši bataljoni nisu dovoljno pomogli njihov prihvata, jer nismo znali kada će i gdje da prelaze prugu. Obe brigade uspješno su prešle prugu i razorile je na više mjesta.

Iste noći dva bataljona 4. brigade i Travnički partizanski odred izvršili su napad na Gornji Vakuf. U gradu se nalazila jedna bojna 13. pješadijske pukovnije. Borba je bila ostra, trajala je do 5 časova izjutra. Bilo je sve likvidirano sem škole i bunkera oko nje. Našli su

¹²⁹ U svojim dnevnim izvještajima Nijemci ističu naše pojačane napade u ovom vremenskom periodu na putne transporte i na željezničku prugu Brad-Sarajevo-Mostar. Ljeto su sa svakom anancijom i kaže se: „Ovi su napadi uspjeli nedostatka snaga na vrhu vojske“. O borbanu i diverzijauna jedinica 3. divizije u vrijeme od 20. jula do 4. avgusta vidi neprijateljske dokumente, izvještaja u Zborniku IV/13, 238, 239, 240, 241, 248, 249, 250 i Zborniku IV/14, 121, 122, 123, 124 i 211.

se iz grada povukli zbog slabih zasjeda na cestama prema Bugojnu i Prozoru, otkuda je bila upućena pomoć nadpudnotom garnizonu u Gornjem Vakufu.

Rezultat borbe: neprijatelj je imao dosta gubitaka (poginulo je njemački poručnik i 6 njemačkih vojnika); zarobljeno je 57 domobrana, među kojima 1 ljekar, 1 oficir i 3 vodnika; zaplijenjeno je 47 pušaka, 2 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, 31 000 metaka, 2 sanduka njemačkih bombi i druge ratne opreme. Izgorjela štala sa 14 konja i slagalište hrane. Mi smo imali 4 lakše ranjena (3 od sopstvene borbe).

Zasjeda prema Prozoru je spalila 2 kamiona. Od zarobljenih domobrana 22 su se javila u našu vojsku, ostali su pušteni.¹⁴²

6. avgust

Izjutra smo javili Vrhovnom štabu o dolasku 3. i 7. krajiške brigade 1. proleterske divizije. Sa štabom divizije smo uspostavili vezu.

Osnovani su narodnoslobodilački odbori za Fojnicu i Kreševu, kao i odbor Antifascističkog fronta žena za Fojnicu. U Fojnici i Kreševu kulturna ekipa naše divizije dala je dobar program.

Neprijatelj je napustio Gornji Vakuf u koji je utao jedan bataljon 4. brigade.

7. 8. i 9. avgust

Neprijateljske snage na našem sektoru su dosta male i defanzivne. Zbog toga smo uputili 1. brigadu na visoki sektor.

Po podacima Obavještajnog centra 4. brigade u Rajlovcu se nalazi 400 domobrana, sa nešto Nijemaca. U Visokom — 500 legionara i domobrana, na željezničkim stanicama između Sarajeva i Visokog posade jačine od 80 do 160 domobrana.

U planu je napad na Rajlovac i na dvije željezničke stanice, a eventualno i na Visoko. Četvrta brigada ostaje

¹⁴² Naš napad na G. Vakuf detaljno je opisan u svom izvještaju komandant 3. bojne (bataljona) 13. pješačkog puka. Kaže da je njegov bataljon u ovoj borbi imao 3 poginula, a da su zarobljena 2 oficira, 2 podoficira i 88 domobrana (Izbornik IV/14, 142).

na starom sektoru sa jačim aktiviranjem sa komunikacije Travnik—Bugosvača, a po mogućnosti da zauzme Bugosvaču (posada oko 300 vojnika i 3 topa).

9. avgust

Noću 9/10.VIII 1. brigada je izvršila pokret na sektor Visoko—Podlugovi. Ovu neprijatelj koristi i upada u Kreševu sa 3 tenka i 2 motocikla, ali se istog dana vraća u Kiseljak.

10. avgust

Otišao sam u Štab 1. proleterske divizije, koji se nalazio u blizini Gornjeg Vakufa. Razgovarao sam sa drugovima o sadejstvu između jedinica naših divizija ukoliko oni budu još ostali na sadašnjoj prostoriji. Vratio sam se u svoj štab 13. avgusta. Sa mnom je došao drug Raja Nedeljković, koji je naredbom Vrhovnog štaba postavljen za zamjenika političkog komesara 1. krajiške brigade.

Prilikom prikupljanja hrane u nekim selima južno od Visokog, na ekonomu 1. brigade izvršila je napad manje ustaške grupe. Ubijen komandant ustaške milicije sa srez Visoko, Uzeir Durmić, i njegov zamjenik, organizatori pokolja u selima Malešići i Semizovac. Čim je čuo za pogibiju ovih koljača, nared je bio odustavljen i dobrovoljno je donosio hranu borcima.

Noću 10-11. avgusta 1. brigada sa 3 bataljona je napala aerodrom Račevac, a jednom četom željezničku stanicu Podlugove. Pokret 4. Rajlovcu i napad na aerodrom izveden je vrlo brzo i odlučno. Napad na aerodrom je počeo tačno u 22 časa. Aerodrom — branili Nijemci. Na lijevoj obali rijeke Miljacke nalazilo se oko 500 domobrana, koje su naši bataljoni zadržali, jer — je cilj napada bio isključivo hangari i avioni. Bori su — brzom saletu zauzeli aerodrom, ali nisu mogli prije hangara, jer su ih branili Nijemci iz bunkera jakim mitraljeskom vatrom. Bori su popalili sve avione na aerodromu koji su po grupama bili razmješteni na velikom prostoru.

Zasjeda na željezničkoj pruzi prema Sarajevu razrušila je 30 metara pruge i tu je iskočio iz šina blindirani voz, koji je bio upućen iz Sarajeva u pomoć Rajlovcu.

Četa, koja je napala željezničku stanicu Podlugove, potpuno je izvršila zadatak. I ovdje je kod gručanog mosta na pruzi iskočio iz šina blindirani voz koji je bio poslan iz Visokog u pomoć Rajlovcu.

Rezultati akcije:

Na aerodromu Rajlovec je zapaljeno 39 aviona, od kojih jedan transportni, a 5 aviona je oštećeno mitralješkom vatrom. Neprijatelj je imao oko 60 poginulih i ranjenih.

U Podlugovima zapaljena željeznička stanica i 5 drugih drvenih zgrada, oštećeno 6 lokomotiva i oko 70 vagona, željeznička pruga razrušena na nekoliko mjesta i srušen jedan most. Zarobljeno 13 domobrana; zaplijenjeno 13 pušaka, 2 strojnice i 7 bombi, po jedan vagon šećera, brašna, ulja, odjeće i pola vagona obuće. Veći dio namirnica je razdijeljen masodu.

U ovoj borbi brigada je imala 4 poginula i 8 lakše ranjenih.¹⁴¹

Noću 10/11.VIII 4. bataljon 4. brigade razrušio je prugu između Porječana i Dobrinje na nekoliko mjesta.

11. avgust

Noću 11/12. Prva brigada se prebacila na sektor prema Kneševu. Na cesti kod Kobilje Glave je razbila manje

¹⁴⁰ O napadu 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovec nijemci su izvjestili lakomski i ne pominju svoje gubitke: "wallański konzul u Sarajevu u ovom pismu obavio se podoprijetelj Nijemcima za ovaj njihov krupan poraz (Zbornik IV/18. 142, 144 i 211). Međutim, iako je njemačka posada na aerodromu otvorila iz rovova i bunkera žestoku vatru na naše avione, u reflektorima i paljenjem stogova sijena obavijestila je protiv aviorazara i paljenjem hitne pomoći iz Sarajeva. Ona nije mogla da spasi avione, jer su naši ljudi dajderogvali četo i odlučno.

Ustaški general Pacak navodi u knjizi o relaciji 2. gorskog odreda da je na aerodromu uništeno 5 njemačkih i 17 ustaških aviona. Oni podatak nije tačan, jer su naši ljudi potpuno uništili sve neprijateljske avione, koji su u modi gorjeli kao velike trjetanje bakljinje.

Po odlučnosti, snježnosti i brzini izvođenja ove akcije, dalje s obzirom na mjesto u kojem se izvela i na postignute rezultate, ona spada među najvažnije borbe jedinica 1. divizije u toku narodnooslobodilačkog rata.

Vrhovni komandant drug Tito je 11. avgusta preko radio-stanice "Slobodna Jugoslavija" izrazio zahvalnost starješinama i borcima 1. krajiške brigade za njihovo junaštvo i podržavanje u izvršavanju ovog herojskog zadatka.

neprijateljske grupe. Tom prilikom lakše je ranjen zamjenik komandanta 1. brigade, drug Borko Arsenić.

Oko 400 neprijateljskih vojnika iz Busovače napali su bataljon 4. brigade kod sela Kupreža. Naši su se povukli ne prihvatajući borbu. Uveče se neprijatelj vratio u Busovaču.

Noću 11/12. avgusta Udarne grupa bataljona izvršila je napad na mostarsku prugu kod sela Gvošča-Klan (između Ostroča i Lisčića). Jedan bataljon je ušao da sruši nešto pruge, dok su druga dva bataljona bili sprejedeni od blindiranih vozova. Pruga se branila i stalne posade. Neprijateljski gubici nepoznati. Mi smo imali 4 lakše ranjena. Pruga Mostar—Sarajevo dobro je osigurana.¹⁴²

Po naredbi Vrhovnog štaba treba da vratimo bataljone Udarne grupe u sastav njihovih brigada.

12. avgust

Pri povratku sa željezničke stanice Dobrinje kod sela Sebinja napala je grupa od 200 četnika 4. bataljon 4. brigade. Četnici su razbijeni sa gubicima 6 mrtvih i 4 ranjena.¹⁴³

Noću 12/13. dva bataljona 4. brigade pošla su da likvidiraju neprijatelja u selu Rankovići (6 km južno od Travnička, na putu Travnik—Gornji Vakuf). Neprijatelj dan ranije napustio selo. Naši su u selu sakupili 1300 kg žita.

14. avgust

Donijeli smo odluku da 1. brigada ponovo krene na višinski sektor. U planu je napad na Brezu. Udarne grupe

¹⁴¹ Zbog loše vojno-političke situacije u Italiji, a da bi imali barem nešto svojih jedinica u italijanskim garnizonima u Hercegovini, njemačka komanda je još krajem jula isvela tarzo neke jedinice SS divizije „Prince Eugen“ iz Ljubuškom i Mostaru natanje se po jedan bataljon njegov 2. pješačkog puka. U toku prve polovine mjeseca avgusta prebačene su u Marogovinu i ka Dubrovniku i Gradci još neke njema jedinice. U tom periodu Nijemci su bolje osigurali željezničku prugu Sarajevo—Mostar. Ovim postavljanjem jedinica SS divizije „Prince Eugen“ komandacije i garnizona od Busovače i Ljubve od Sarajeva preuzela je 200. njemačka divizija. Štab ove divizije stigao je u Sarajevo 2. avgusta (Zbornik IV/18. 122, 130, 150 i 153).

¹⁴² Ovo je bio Konički četnički odred, koji se poslije ovog poraza odmah vratio na „svoj teren“ istočno od Zenice.

pa bataljona prešla na sektor Gornji Vakuf radi zatvaranja pravca prema Prozoru.¹⁴⁴

16. avgust

Održao sastanak sa štabom Visoko-bojničkog partizanskog odreda. Od 17. jula, kada je odred imao 22 borca, narastao je do sada na 110 boraca.

Noću 16/17. tri bataljona 4. brigade su izvršili napad na Busovaču i srušili željezničku prugu između Kaonika i Lašve. Busovaču branilo oko 500 dobro naoružanih legionara. Jedan bataljon nije dobro uveden u borbu — frontalno je napao i našao na bunkere, tako da se odmah povukao. Drugi bataljon je uspio da brzo likvidira neprijateljske bunke na koti Carica. Uslijed slabog dejstva drugih bataljona i ovaj se bataljon u zoru povukao. Isti bataljon je pošao u zasjedu na cestu prema Kiseljaku i dočekao neprijateljsku kolonu sa mnogo konja, koja je marševala prema Busovači. Zasjeda je efikasno otvorila vatru i nanijela neprijatelju velike gubitke. Ovoj koloni je stigla u pomoć iz pravca Kiseljaka motorizovana kolona sa 6 tenkova. Borba se završila u 17,30 časova, kada su se naši borci povukli.

Rezultat akcije: ubijeno i ranjeno oko 50 neprijateljskih vojnika, od kojih 4 oficira, zarobljeno 6; ubijeno oko 50 konja; zaplijenjeno: 1 teški bacač sa 69 mina, 1 „Jarac“, 9 pušaka, 800 metaka, 3 dvočleba, 2 strojnice, 1 telefon. Mi smo imali 2 mrtva i 13 ranjenih.

Plijen je mogao biti mnogo veći, ali se nije mogao prikupiti zbog dejstva neprijateljskih tenkova.

Između željezničkih stanica Kaonika i Lašve oštećeno oko 3 km pruge.¹⁴⁵

Noću 19/20. dva bataljona 4. brigade su razrušila nekoliko stotina metara željezničke pruge između Han-Kumpanije i Han-Bile (pruga Travnik—Lašva). U Vite-

¹⁴⁴ Štab divizije odlučio je od ove odluke, jer su ubrzo uslijedile borbe divizije kod Prozora i napad na neprijateljski garnizon u Bugojnu.

¹⁴⁵ Jedinice 4. brigade dočekale su na svojoj zasjedi 1. divizion 200. artiljerijskog puka 300. njemačke divizije, a u pomoć mu je stigao iz pravca Kiseljaka izviđački bataljon iste divizije. Komanda 200. njemačke divizije kada da je u ovoj borbi imala 6 mrtvih i 13 ranjenih vojnika i 40 konja ubijenih (Zbornik IV/16, 123).

na uništili opštinsku arhivu i zaplijenili 400 kg zita, 600 kg brašna i 70 kg šećera.¹⁴⁶

19. avgust

U štabu male divizije u Sebešiću održali smo sastanak sa načelnikom štaba 1. proleterske divizije, drugom Vasom, o napadu na Bugojno i Prozor. Riješili da napad na Bugojno izvrše 3. i 4. krajiška brigada, a jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona da zauzme električnu centralu u selu Vesela i da drži zasjedu na cesti prema Klapresu. Napad na Prozor izvršioće 1. krajiška brigada, jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona i Ramski partizanski odred.

22. avgust

Borba na Bugojno. Četvrta brigada je dobro izvršila zadatak. Jedan njen bataljon ušao je u grad bez borbe. On je u mnogome omogućio zauzimanje bunkera i prodor u grad drugu dva bataljona. Neprijatelj se zaborikadirao u 3 veće zgrade.

Iz Prozora je neprijatelj pokušao prodor na Makljen sa 8 tenkova i 200 vojnika. Bio je brzo odbijen od 3. bataljona 1. brigade. Od artiljerijske vatre bataljon je imao 4 mrtva i 1 ranjenog.

23. avgust

Ponovni pokušaj neprijateljskog prodora na Makljen, podržan sa tenkovima i artiljerijom, osuđen je od strane 4. bataljona iz sastava Udarne grupe bataljona uz gubitke od 17 mrtvih i 3 ranjena. Od artiljerijske vatre mi smo imali 3 ranjena.

25. avgust

U 0.1 čas završila se borba u Bugojnu. Palo je posljednje uporište ustaša — zgrada opštine. Dio ustaša je

¹⁴⁶ U neprijateljskom dokumentu, koji je objavljen u Zborniku IV/17, 187, stoji da su naši bataljoni u akciji noću 19. avgusta prekinuli prugu na 19 kilometra i zapalili opštinsku zgradu u Vitezu.

O akcijama 3. divizije u ovomu od 11. jula do 20. avgusta štab 3. divizije podnio je izvještaj Vrhovnom štabu i štabu Prvog bosanskog korpusa (Zbornik IV/18, 70).

uspjelo da se noću probije iz grada, a kasnije da ode u Travnik.

Rezultat borbe (kod 4. brigade i 1. bataljona iz sastava Udarne grupe bataljona): poginulo je 78, a zarobljeno 48 neprijateljskih vojnika; zaplijenjeno 6 puškomitraljeza, 74 puške, 25 000 metaka, 340 bombi, 4 pištolja i druge vojne opreme.

Mi smo imali 6 mrtvih i 13 ranjenih. Najviše gubitaka imali zbog nepažnje i slabog čuvanja boraca u vrijeme blokade neprijatelja u 2—3 veće grupe.¹⁴⁷

Vrhovni komandant, drug Tito, pohvalio je 3. i 4. krajišku brigadu za pokazanu poštovanost u borbama za oslobodjenje Bugojna.

Jedna četa iz sastava Udarne grupe bataljona nanijela je iz napada na cesti Busovača—Kiseljak jednoj neprijateljskoj koloni gubitke od 15 mrtvih, 5 ranjenih i 3 zarobljena. Zaplijenjeno 3 puške. Mi smo imali jednog ranjenog.

30. august

Noću 29/30, tri bataljona 1. brigade, dva bataljona iz Udarne grupe bataljona i Travnički partizanski odred napali su željezničku prugu između Bile i Busovače. Uništili su jedan most dužine 11 metara, spalili željezničku stanicu Vitez i razrušili prugu oko stanica. Napadi na ostale stanice nisu potpuno uspjeli.

Rezultat: Poginulo 20, zarobljeno 56 vojnika i 1 satnik (kapetan); zaplijenjeno: 1 puškomitraljez, 3 mitra-

ljeza, 20 pušaka, 12 000 metaka i 5 tovarnih konja. Mi smo imali 1 mrtvog i 7 ranjenih.¹⁴⁸

1—6. septembar

Politički komesar i ja pozvani smo u Vrhovni štab u Jajce i podnijeli drugu Titu izvještaj o diviziji. Drug Tito se složio da pojačamo 1. i 4. brigadu sa dva bataljona iz sastava Udarne grupe bataljona i od boraca iz Travničkog i Viševsko-fojničkog partizanskog odreda. Drug Tito nam je rekao da ćemo dobiti još jednu brigadu.

Drug Tito nas je pitao zbog čega smo 15. jula otišli iz istočne Bosne, iz šireg rejona Oliva i planine Zvijezde, ka Fočnic i Kreslevu. Pošto smo mu iznijeli razloge rekao je da taj naš manevar nismo dovoljno procuili i da je trebalo da dobijemo odobrenje od Vrhovnog štaba.

Drug Tito se mnogo interesovao o akcijama divizije u julu i avgustu mjesecu, a naročito o napadu 1. krajiške brigade na Hajlovec i o situaciji u Sarajevu i na teritoriji na kojoj smo se nalazili. Drug Tito je bio zadovoljan borbama i radom naše divizije.

U ovom vremenu smo izvršili smjenu 1. proleterske brigade na položajima prema Turbetu i Travniku. Nju je smijenila 1. krajiška brigada. Brigadi smo dali zadatak da bude aktivna na komunikaciji Turbe—Travnik i Travnik—Vitez.

Četvrtoj brigadi smo dali zadatak da djeluje na komunikaciji Vitez—Busovača—Kiseljak.

Rasformirali smo Udarne grupu bataljona. Drugi njen bataljon je ušao u 4. brigadu, a 3 u 1. brigadu. — Nije bilo negotovanja kod boraca ovih bataljona.

Za 1. i 4. brigadu smo dobili iz Travničkog partizanskog odreda 90 boraca, a Viševsko-fojničkog odreda uzeli smo 30 boraca, većinom radnika i đaka, koji su se u toku avgusta našim partijskim kanalima prebacili iz Sarajeva do ovog odreda. Iz Viševsko-fojničkog odreda po-

¹⁴⁷ Prema izvještaju komandanta zagrebačkog krajiškog puškog ipak se tada nalazio u Travniku, rezultat ovog našeg napada bio je sljedeći: — poginulo je 4 dobroobrasla i 8 ranjeno, a 123 nestalo. Prilikom ovog napada partizani su spalili željez. postaju Vitez, porušili oko 2 km pruge, uništili i uništili nekoliko željez. pruga. Jedan ciklopi vlak naišao na ristu i manje oštećen. Oko Viteza vrši se popravak željez. pruge i brzoizlaze vozova (Zbornik IV/12, 169).

¹⁴⁸ Neprijateljski garnizon u Bugojnu imao je 500 odgođenih ustaša i jedna četa ustaške policije. Grad je bio dobro utvrđen bio je opasan mnogobrojnim drvenim-odraslim buskerima, a najveće naprade bile su priposebno iznad odbrana.

Treću krajišku brigadu je napadalo grad sa sjevera, između rijeke Vrljice i puta Bugojno—Kupres, a 4. krajiška brigada sa juga. Za vrijeme napada na Bugojno uli čto štabova 1. i 2. divizije nalazili su se u selu Kalin, 6 km sjeveroistočno od grada (Zbornik IV/12, 83, 82, 118, 201, 203, 211 i 284).

Zbog jakog neprijateljskog garnizona 1. krajiška brigada nije napadala Prozor. Tada su se u Prozoru nalazile sljedeće jedinice njemačke 58. divizije „Princ Eugen“ 2 bataljon 1. pješačkog pušk. četa, jedna tenkovska četa i pješačka četa sa većom za namjerenje (Zbornik IV/12, 132, 145, 148 i 159).

vukli smo druga Milorada Novosela i poslali ga u 1. brigadu. Za komandanta ovog odreda postavili smo iskusnog starog komandira, a za političkog komesara druga Lazu Radčevića.

Na teritorije Gornjeg Vakufa, Bugojna, Donjeg Vakufa, i Zvijezda vršimo dobrovoljnu mobilizaciju za diviziju. Održavamo političke konferencije po selima, upoznajemo narod sa rezultatima naše borbe, a kulturna ekipa naše divizije često održava kulturne priredbe u oslobođenim gradovima i selima.

U svim našim komandama intenzivno se radi na pisanju prijedloga za nove činove starješina, koji se uvode u našu vojsku. Ovaj zadatak je bitan i oko njega imamo dosta posla. Ja sam dobio čin potpukovnika.

7. septembar

Napad neprijatelja iz Turbeta odbio je 1. bataljon 1. brigade uz gubitke 5 mrtvih i 3 ranjena. Mi smo imali 1 mrtvog i 1 ranjenog. Noću 7/8. jedna četa 1. brigade digla je dinamičom putnički voz zapadno od Travnika. Uništena lokomotiva i nekoliko vagona.¹⁴⁹

8. septembar

Dva bataljona 4. brigade, koji su imali da napadnu Busovaču, odustali su od napada zbog jake odbrane ovog mjesta. Od artiljerijske vatre poginuo nam je komandir čete, a dva borca su ranjena.

Iste noći jedan bataljon 4. brigade razrušio je prugu između Bile i Doza na više mjesta.

9. septembar

Noću 9/10. dva bataljona 4. brigade su razrušili željezničku prugu Lašva—Modrinje na nekoliko mjesta i dočekali na zasjedi vojnički voz. Voz je iz zasjede umešao, ali se sudario sa teretnim vozom. Od sudara i naše vatre bilo je oko 20 mrtvih i oko 45 ranjenih neprijateljskih vojnika. Obje lokomotive uništene i dosta va-

¹⁴⁹ Ovu našu diviziju kao i o pokretu 4. krajičke brigade ka Busovači neprijatelj je zabilježio u svom izvještaju (Zbornik IV/17, 188).

gona. U Modrinju zapaljeno 15 vagona. Mi nismo imali gubitaka.¹⁵⁰

Poslali smo Drugom bosanskom udarnom korpusu 1 teški bacač, 4 teška mitraljeza i 20 puškomitraljeza sa municijom.

12. septembar

Jača neprijateljska patrola iz Travnika u nasilnom izviđanju odbijena uz 3 mrtva.

15. septembar

Noću 15/16.IX 1. brigada je izvršila napad na Turbe i demonstrativni napad na Travnik, a jedan bataljon 4. brigade rušio je prugu kod Bile. Zbog dobre odbrane i dejstva blindiranog voza, napad na Turbe nije uspio, ali su naše jedinice nisu dobro radile (propustile su blindirani voz iz Travnika). Demonstrativni napad na Travnik imao je uspjeha, a bataljon 4. brigade nezmetano je rušio željezničku prugu i TT linije.

Rezultat akcije: poginulo 12, a ranjena 3 neprijateljska vojnika; zarobljeno 17 domobrana, 1 oficir i 3 podoficira; zaplijenjeno: 2 puškomitraljeza, 30 pušaka, ručni bacač sa 34 mine, 5000 metaka i 40 bombi. Razrušeno 1,5 km željezničke pruge i 2,5 km TT linija.

Mi smo u ovoj borbi imali 8 ranjenih boraca od kojih 2 teže.¹⁵¹

¹⁵⁰ Evo šta neprijatelj piše o ovoj akciji bataljona 4. krajičke brigade: „Prilikom napada naša partizana na želj. postaju Modrinje i prilikom sudara vozova između Modrinje i Kuknja noću 10.11. o. m. do sada ustanovljeno su sljedeći gubici: 6 mrtvih, 22 teško i 26 lako ranjenih, od toga 4 željezničara mrtva, 3 lako i 9 teško ranjenih“ (Zbornik IV/17, 188). U drugom izvještaju (Zbornik IV/17, 188) kaže se da su u ovom sudaru vozova uništene obje lokomotive i putnički vagoni i da su partizani porušili prugu na 20 mjesta. Promet je bio uspostavljen 13. septembra.

Detaljnije o borbama 3. divizije u vremenu od 20. avgusta do 8. septembra vidi u izvještajima Štaba divizije Vrhovnog Štaba (Zbornik IV/17, 7 i 17).

¹⁵¹ Prema izvještaju Zagrebačke komičke pukovnije rezultat našeg napada ove noći bili su sljedeći: kod Travnika spaljena dva busikosa; porušeno 800 metara željezničke pruge 2 km zapadno od želj. stanice Bile i uništena 3 propusta na pruzi između Travnika i Turbeta porušena pruga i TT linije; gubici: 3 legionara mrtvih i 8 ranjenih, 4 domobrana ranjena, zarobljen kapitan Matičnik Budolj, 3 podoficira i 18 domobrana, svi sa oružjem (Zbornik IV/17, 225).

17. septembar

U noći 17/18. manje jedinice 1. brigade vršile su pre-pade na odaje Turbe—Travnik. Neprijateljski gubici nepoznati. Predale nam se 12 domobrana, 1 oficir i 1 ljekar¹²²

19. i 20. septembar

Manji dijelovi 1. brigade vršili su izvidanja i prepa-de na odaje Turbe—Travnik.

22. septembar

Drugi bataljon 1. brigade digao je u vazduh blindirani voz na pruzi između Travnika i Turbeta. Akcija je odlično uspjela.

Rezultat: Poginulo i ranjeno oko 20 legionara i 20 Talijana, zarobljeno 8 legionara, a oslobođeno 30 Talijana; zaplijenjeno: 2 teška mitraljeza, 2 „Sarca“, 4 strojni-ce, 3 pištolja, 8000 metaka, 50 gas-maski, 8 granata na top 47 mm.

Zbog brzog dolaska tenkova iz Travnika ostao nam je dio opreme. U akciji smo imali 3 ranjena, a od artilje-rijske vatre 3 mrtva.

Talijane smo zadržali u jedinicama.¹²³

24. septembar

Poslali smo dva bataljona 4. brigade, da od posade u blizini (kod Sarajeva) izvuku minobacačku šetu od 7 minobacača, koja je po obavještenjima bila voljna da pređe na našu stranu.

Kod Fojnice, na putu za Kiseljak, neprijateljska ko-lona je izvršila napad na jedan od ovih bataljona. U bor-bi od 2 sata neprijatelj je protjeran uz gubitke od 6 mrt-vih i 12 ranjenih. Mi smo imali 3 ranjena (1 teže).

¹²² Iza.

¹²³ Ova uspjela diverzija izvedena je 22. septembra oko 8 časova jutro, 2,5 km zapadno od Travnika. Poginuli i zarobljeni legionari pripadali su 1. pučku 389. njemačke divizije, čiji su dije-lovi bili u Travniku (Zbornik IV/18, 180).

Poslije kapitulacije Italije neke njemačke divizije u Jugosla-viji dobile su naredak da razvrstaju talijanske formacije u našoj zoni, u čemu su — zbog brze akcije naših jedinica — postigle vrlo male uspjehe. Pomenutih 180 Talijana bili su obuhvaćeni na radove na utvrđivanju Turbeta.

27. septembar

U noći 27/28. dvije čete 1. bataljona 1. brigade izvršile su miniranje pruge u blizini stanice Bila. U vazduhu je dignut putnički voz koji je u dva vagona prevozio na odmor njemačke oficire i podoficire. Od eksplozije su ta dva vagona potpuno uništena, a mašina je umakla.

Rezultat: poginulo oko 40, među njima 7 oficira i 15 gestapovaca; zaplijenjene 3 puške, 5 pištolja i 1 stroj-nica. Ostalo je sve uništeno od eksplozije.

Mi smo imali jednog lakše ranjenog.¹²⁴

U septembru nam se javilo oko 300 boraca sa terena Zijameta, Gornjeg i Donjeg Vukufa i Bugojna. Ovom popunom i popunom iz Travničkog i Visoko-fojničkog partizanskog odreda i uklapanjem dva bataljona iz sa-stava Udarne grupe bataljona dobro smo ojačali 1. i 4. brigadu. Svaka brigada sada broji preko 1100 boraca.¹²⁵

Osamnaestog septembra mi je došla Mira. Njenom sam se dolasku mnogo obradovao. Poslije V ofanzive bila

¹²⁴ Podaci o uništenju ovoga voza nalaz se u neprijatelj-skim izvještajima (vidi Zbornik IV/17, 225 i Zbornik IV/18, 180).

Borce 3. divizije u vremenu od 2. do 20. septembra sabli-jeđeno su u izvedu operativnog divizion 3. divizije za mjesec septembar (Zbornik IV/17, 149).

Ja sam pretpostio da zaobiljetim u šovinizam da smo u toku septembra održali nekoliko diverzantskih kurseva, na kojima su se diverzanti 1. i 4. brigade obučili u rukovanju električnim ma-šinama i sredstvima za rušenje vozova i za postavljanje protiv-tenkovskih mina. Na drugim kratkim kursovima boeci i starije-šine učili su da rukuju protivtenkovskim puškama. Ova sredstva i naučavanje dobili smo tada kao pomoć od zapadnih saveznika, a instruktori na kursovima bila su dva engleska oficira, koje nam je poslao Vrhovski štab.

¹²⁵ Za nekima od ovih boraca imali smo i telkoča, jer su željeli da ostanu u svojim odredima, a neki boeci iz bivših bata-ljona 4. krajiške brigade, koji su svojevremeno upućeni u sastav divizije kao Udarna grupa bataljona, željeli su da se vrate u Bosansku krajinu. Tako nam je ostalo u Krajinu 24 borca, a nešto se boraca vratilo u Travnik, odnosno Visoko-fojnički odred. Sada se više ne sjećam da li smo ih uspjeli vratiti u diviziju. Detaljnije o popuni 3. divizije može se vidjeti u izvještaju Štaba divizije Vrhovnom Štabu (Zbornik IV/17, 62).

je u istočnoj Bosni i u Sremu. Pitala mi je mnogo o Sremcima. Vrlo su dobri borci i organizatori rada po selima. Kod njih se osjećala kao kod kuće. Mira je bila sa mnom tri dana. Ništa se nije izmijenilo. Vrijedna je i veći svoj posao. Mnogo žali malog Nikolu.¹⁵⁸ Zajedno smo pisali Seku i Stevi.

Kasnije je Mira navraćala poslom u Bugojno i Donji Vakuf, pa smo se i tada vidjeli. I Pero je došao k nama sa Kupresa i sve troje smo bili zajedno.

VII

MANEVAR 5. UДАРNE DIVIZIJE U SANDŽAKU

(I. X - 3. XII 1943)

Prethodna dana oktobra Vrhovni štab je usvojio svoju odluku o upućivanju 5. divizije u Sandžak. Ta odluka je bila u duhu njegove koncepcije o postepenom ojačavanju snaga Narodnooslobodilačke vojske na granicama prema Srbiji u cilju podrške njenih partizanskih jedinica i prodora, krunijih formacija NOV na tle Srbije. Ovaj svoj zadatak 5. divizija imala je da izvršava u sadejstvu sa snagama 2. udarnog korpusa koji je dejstvovao na terenu Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka.

Poslije izvršenih priprema, divizija je 9. oktobra počela pokret. Vođeni zaput manje borbe, 20. oktobra je stigla u rejon Foče. U Sandžaku divizija vodi ofanzivne akcije, prvenstveno protiv četnika u dolinama Lima i Uvca i prema Vilegradu, dejstvujući u duhu općih direktivna koje prima od Vrhovnog štaba putem radio-depeša. U tim borbama njene jedinice su varžile znatne četničke snage i oslobodile Rudu, Vilegrad, Priboj i druga mjesta.

Krajem oktobra divizija je stavljena pod pripremnu komandu štaba Drugog udarnog korpusa. U toku novembra njene jedinice zajedno sa djelovima korpusa vode borbe sa njemačkim i bugarskim snagama, među kojima se po šestini osobito ističu borbe u zbiljstu komunikacije

¹⁵⁸ Nikola Bajki, brat moje drugarice, imao je 13 godina kada je postao borac 1. lične udarne brigade. Poginuo je prilikom napada brigade na talijansko-četnički garnizon u selu Padena, kod Knina, 4. aprila 1943, u vrijeme kada sam ja sa 4. krajičkom brigadom napadao četnike na Debelom brdu, selu Otava i Badljeva, u neposrednoj blizini Padena. No, tek kasnije sam doznao da je mali Nikola poginuo u ovoj borbi.

Sjenica—Prijepolje. To su bile borbe sa njemačkim jedinicama koje su se pripremale za izvođenje ofanzivne operacije „Kupčičić“ protiv snaga 5. divizije i dijelova 2. korpusa u Sandžaku.

1—4. oktobar

Politički komesar divizije i ja bili smo u Vrhovnom štabu u Jajcu. Drug Tito nas je upoznao sa novim zadatkom naše divizije; idemo u Sandžak da zajedno sa Drugim udarnim korpusom, koji se već nalazio u Crnoj Gori i Sandžaku, proširimo slobodnu teritoriju u pravcu Nove Varoši, Zlatibora i Ulica, da tamo pomognemo stvaranje i jačanje narodne vlasti i vršimo mobilizaciju za našu vojsku.

Drug Tito nam je rekao da u sastav divizije dobijamo 18. krajišku udarnu brigadu, koja će nam uskoro stići u Bugojno. Takođe nam je rekao da izvršimo sve pripreme za škori pokret divizije.

U Jajcu smo prisustvovali otvaranju Doma kulture.

Vidio sam drugove Starog (Bura Pucara), Osmara, Slavka Rodića i druge krajišnike.

3. oktobar

Ispad neprijatelja iz Turbeta (dvije čete i 3 tenka) odbijen uz gubitke od desetak mrtvih i ranjenih.

Jedna četa 4. brigade napala je iz zasjede na putu Prozor—Rama 4 kamiona sa vojskom. Jedan kamion se sruvao u rijeku Ramu i uništen. Poginulo je i ranjeno 30 legionara. Mi smo imali 2 mrtva. Izvlačenje materijala je onemogućeno zbog ogorčene odbrane neprijatelja i dolaskom dva tenka iz Rame.

Put dva bataljona 4. brigade na Iliđu nije urodio plodom. Zakazana veza sa minobacačkom četom, ugovorena za 27.IX, nije realizovana zbog slabog obavještanja, a kasnije ugovorena veza za 30.IX onemogućena je uslijed dolaska neprijateljskog pešačnja u Iliđu i razorutanja minobacačke čete. Svega je 14 legionara iz ove čete prešlo sa oružjem na našu stranu.

U međuvremenu diverzantske grupe ovih bataljona uništile su jednu lokomotivu u blizini Podlugova, a između Hadžića i Blabaja dignut je u zrak vojni voz. Lokomotiva je oštećena, a vagoni su uništeni. U trima vagonima bili su njemački vojnici. Jedna zasjeda je kod Kobilje Glave dočekala neprijateljski autobus koji je prevozio 10 domobrana i 3 ustaše. Domobrani su zarobljeni, a autobus spaljen.¹²⁷

Petog oktobra diverzantska grupa ovih bataljona kod Hadžića digla je u zrak teretni voz. Spaljeno je 12 vagona. Ubijeno 11 vojnika. Spaljen je vagon đuvana i druge robe.

Ovog dana iz Sarajeva izšlo 30 naših simpatizera, a iz Raglova jedan meteorolog. Od njih je 13 ostalo u Vloško-fojničkom odred, a meteorolog je upućen Vrhovnom štabu.

7 oktobar

Otišao sam u Vrhovni štab da utanačim dan našeg polaska ka Sandžaku. Sa nama idu tri druga koji su došli iz Sovjetskog Saveza i padobranima se spustili na slobodnu teritoriju. Drug Tito mi je rekao da ih moramo dobro čuvati kako im se na putu ne bi šta desilo i da ih po dolasku u Sandžak uputimo u štab drugog udarnog korpusa.¹²⁸

Uveče je smijenjena 1. brigada sa položaja kod Travnička i Turbeta, a 10. krajiška je stigla u Bugojno.¹²⁹

¹²⁷ O akcijama ovih bataljona 4. krajiške brigade vidi izvještaj štaba 5. divizije Vrhovnom štabu i neprijateljska dokumenta ČZbornik IV/18, 44, 177, 179.

¹²⁸ Kada sam 7. oktobra bio kod drugo Tito, upoznao me je sa jednim od ove trojice. Bio je to Šerija Viktor, Bugarin, koji je uz pomoć naših jedinica trebalo da se probaci u Bugarsku. Drugu dvojicu upoznao sam ajutradom u Bugojno. Kada je 5. divizija stigla u Čajniče, upućili smo ih kod Pijevanja jednoj brigadi Drugog udarnog korpusa.

¹²⁹ Deseta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada imala je tada 800 boraca, naručanih sa 500 pušaka, 5 teških mitraljeza, 19 puškomitraljeza, 2 laka minobacača. Brigada je imala 30 jahača i 80 tovarnih konja.

7. i 8. oktobar

Održali smo sastanak sa štabovima brigada u vezi sa našim pokretom ka mostarskoj pruzi.

9. oktobar

U toku ovog dana izvršili smo marš u rejon Gornjeg Vakufa. Ovaj marš nisu dobro izvršile divizijska intendantura i bolnica, zbog zastajanja seoskih kola sa kojima su prevođene rezerve hrane.

10. oktobar

Prva brigada je izvršila marš do sela Šcipe i Kute, a 10. brigada do sela Here. I ovaj marš je bio slab zbog glomazne komore kod bolnice, pa je njena kolona često zastajkivala. Četvrta brigada se nalazila u Fojnici.

11. oktobar

Odmor jedinica. Priprema za prelaz željezničke pruge. Dohili smo neke podatke koji se međusobno nisu poklapali. Porvali smo Ramski partizanski odred da nam na pruzi prihvati ranjenike.

Poslali naredbu štabu 4. brigade da noću 13/14.X pređu željezničku prugu na odsjeku Pazarić—Ivan-sedlo. Ako mogu da zauzmu Pazarić.

12. oktobar

Prva i 10. brigada stigle u sela Stojkoviće, Bulatoviće i Hasanoviće. Ovaj je marš bio dug i težak. Teren isprešijan. Uglavnom dobro se putevala.

Uveče smo održali sastanak sa komandantima. 1. i 10. brigade i komandantom Ramskog partizanskog odreda i dali im zadatak za pešak puta i željezničke pruge: 1. brigada jednim bataljonom napada željezničku stanicu Bradinu, 10. brigada napada Lukaš most i Podorašac, a prema Konjcu daje zasjedu. Tri bataljona 1. brigade u prethodnici i zaštitnici na pravcu pokreta od Podorašca do sela Džepi. Ramski odred primiče teške ranjenike kod Bradine, Lukaš-mosta i Podorašca.

13. oktobar

U noći 13/14. prešli smo željezničku prugu. Lukaš-most nismo zauzeli — branio ga je oklopni voz. Zauzeli

Bradinu i Podorašac. Četvrta brigada nije uspjela da zauzme Pazarić.

Rezultat prelaza:

Porušena 3 prepusta od 8 do 10 m i oko 300 metara pruge, uništene dvije lokomotive; zarobljeno 19 vojnika; zaplijenjeno: teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 18 pušaka, 2 sanduka mina za bacač, 16 000 metaka, 7 bicikla.¹⁰⁰

Mi smo imali 2 mrtva, 2 nestala i 10 ranjenih, od kojih 5 teže. Teže ranjenike su prihvatili borci Ramskog partizanskog odreda.

14. oktobar

Isprtra smo sa 1. i 10. brigadom stigli u rejon sela Džepi i Vrdošje. Ovaj je marš bio dobar, naročito preko pruge. U Džepima ubijen jedan zlikovac.

Četvrta brigada na Igmansu ubila 5, a zarobila 19 četnika; zaplijenila 10 pušaka.

15. oktobar

Prva brigada je krenula pravcem sela Dubočani — sela Bjelanići—Kalinovik, a štab divizije sa 10. brigadom pravcem selo Umaljane—Trnovo. Uveče smo stigli u Umaljane. U kratkoj borbi sa ustaškom milicijom ubijen jedan milicionar. Milicija potjerala u krševu. Zaplijeno 3 kuće zlikovaca.

Marš je bio dosta naporan — teže je kolona zastajkivala.

16. oktobar

Sa 10. brigadom smo stigli u sela Turovi i Godinje. Četvrta brigada je došla nešto sjevernije od Trnovo. Četvrtoj brigadi dali smo zadatak da 19.X uveče stigne u rejon sela Jabuke (11 km sjeverozapadno od Usikolline).

Do ovog vremena ni jedan od novih boraca nije ostao iza svoje jedinice. Siguran sam da ni u sljedećim marševima neće biti nikakvog ostanja.

¹⁰⁰ Željezničke stanice Bradina i Podorašac branila je 1. bojna (bataljon) 2. gorke puškarnije. Dio podataka o našem prelazu željezničke pruge nalazi se u neprijateljskom izvještaju koji je objavljen u Zborniku 17/18, 187.

Ustaška milicija iz Umoljana, Bjelimića, Trnova i okolnih sela oko Trnova dočekivala je, ubijala ili odvodila Nijemcima ranjena, bolesne i druge naše drugove koji su pošlije V neprijateljske ofanzive ovuda prolazili za Bosansku krajinu i Dalmaciju.

17. oktobar

Stigli smo sa 10 brigadom u sela Varoš i Kolakovice. Manje grupe četnika pobjegle u pravcu Jabuke.

Stigli smo na teren Jahorinskog partizanskog odreda. Međutim, njegov se uticaj ovdje ne osjeća. Izgleda da je odred slabo organizovan.

18. oktobar

Imali smo odmor zbog pranja veša i uspostavljanja veze sa 1. brigadom, koja danas treba da stigne u Kalinovik.

Vrhovni štab nam naređuje da što prije stignemo u Pijevlja da pomognemo ofanzivne operacije Drugog udarnog korpusa. Tražili smo njihovo mišljenje da, zbog dužeg puta, ne idemo na Gorakde, kuda smo ranije bili orijentisani.

Prva brigada u Bjelimićima i okolnim selima zaplijenila 40 putaka od ustaške milicije i strijeljala nekoliko zlikovaca.

Dobili smo odgovor od Vrhovnog štaba da za Pijevlja krenemo kuda možemo da je brže.

Naredili brigadama pokret za Foču.

19. oktobar

Sa 10. brigadom stigli ispred Foče u 18 časova, ali tu smo doznali da u Foči nema mosta preko Drine. Morali smo da izvršimo pokret za Brod gdje smo rijeku prešli preko ličanog mosta noću u 2 časa. U Foču smo stigli u 3 časa.

20. oktobar

Foča, nekada sjedište Vrhovnog štaba, sada je pušta varoš. Porušena je i sagorela. Svuda se vide talijanska utvrđenja. U Foči i okolini nema muslimanskog življa — poklali su ga četnici. Sva muslimanska sela u fočanskom srezu su popaljena.

U Foči smo se zadržali do 14 časova. Do toga vremena prošle su kroz Foču, u pravcu Čajniča, 1. i 4. brigada.

21. oktobar

Dobili smo depesu od Vrhovnog štaba da odmah krenemo na sektor Gorakde—Rogatica—Vilegrad, radi razbijanja jatih četničkih snaga.

U odgovoru Vrhovnom štabu predložio sam da diviziju ne vraćamo nazad preko Drine, nego da iz Čajniča krenemo u Rudo i Vilegrad, tamo ćemo primorati četnike da povuku dio svojih snaga iz Rogatice i Gorakda na istok, prema Srbiji.

Do odgovora Vrhovnog štaba na ovaj naš prijedlog zadržali smo 4. i 10. brigadu u rejonu sela Slatine, na pola puta od Foče do Čajniča. Prva brigada je već bila stigla u Čajniče.

Vrhovni štab je usvojio naš prijedlog, te smo odmah naredili pokret za Čajniče i okolna sela.

Drugove Kostu, Milana i Marka poslali smo sa bataljonom 4. brigade u pravcu Pijevlja, Rastanak za nama bio je težak. Sa bataljonom je pošao drug Milan Trnakić, koji je dobio zadatak da ove drugove preda prvoj našoj komandi iz sastava snaga Drugog udarnog korpusa, koju bode našao u rejonu Pijevlja.

22. oktobar

Sve su brigade stigle oko Čajniča. U Čajniču ista slika kao i u Foči: paljevine, ruševine i pustola. Četnici su i ovdje sve popalili. U gradu je ostalo nešto malo svijeta, koji je svakoj vlasti pokoran, a uglavnom su četnički orijentisani. Od muslimana — ni dva čovjeka.

Od Vrhovnog štaba dobili smo zadatak da napadnemo i zauzmemo Rudo, Vilegrad i Priboj, — granične krajeve Bosne, Srbije i Sandžaka, da razbijemo četnike i učvrstimo našu vlast.

Brigadama smo izdali naredbu za pokret na prostoru sela Dubac, selo Miljetkovići, selo Zaborak.

23. oktobar

Stigli sa brigadama na pomenuta prostorijsa. Četnici

zvuda bježe ispred nas. I ovdje su muslimanska sela spaljena.

24. oktobar

Dobili smo izvjesne podatke o Višegradu, Rudom i Priboju: navodno se četnici koncentrisali kod Priboja, radi operacija protiv naših jedinica u Sandžaku; u Priboju 2000 Talijana, pripadnika divizije „Venecija“, koja je sa glavninom jedinica prešla na našu stranu, dok garnizon u Priboju to nije učinio. Dobro su utvrđeni, a četnici im naređuju da se bore protiv nas.

Izdali smo naredbu brigadama za operaciju: 1. brigada na Višegrad i prema Vardistu, 4. na Rudo i preko Uvca za Priboj, 10 — dijelom snaga preko Rudog ka Priboju, a manjim snagama lijevom obalom rijeke Lima ka Priboju.

Treba da se povećamo sa 2. proleterском divizionom u cilju sadejstva, zbog čega smo tražili direktnu radiovezu sa njenim štabom.

Brigadama su data detaljna uputstva o karakteru operacije i o postupku na terenu.

25. oktobar

Izvršili smo pokret. Prva i 4. brigada pređe su Lim bez većeg otpora. Rudo je branilo 400 četnika. Nekoliko ih je ubijeno. Drugi bataljon 4. brigade poslan na selo Ravance gdje se nalazio štab Dražinog četničkog korpusa. Bataljon je protjerao četnike ka Bijelom Brdu. U daljnjem šikšenju — u noći 25/26. štab bataljona nije vodio računa o borbenom rasporedu bataljona, te je štaba kolona sa komorom upala u četničku nasjeđu. Zarobljen nam je 21 drug, većinom iz komore i izgubljena 2 „Jarca“.

26. oktobar

Četvrta brigada je izbila u selo Bjelutine, gdje je razbila četničku Zlatiborsku brigadu.

Prva brigada noću 26-og ušla u Višegrad, zarobila 25 četnika; zaplijenila 3 puškomitraljeza i druge opreme.

U Dobrunu je zarobila 25 četnika, 200 Talijana i nekoliko vagona municije i namirnica.

27. oktobar

Deseta brigada razbila četničku Pribojsku brigadu i zaplijenila četnički magazin hrane u selu Batkovićima.

Pa naređenju Vrhovnog štaba stavljeni smo privremeno pod komanda štaba Drugog udarnog korpusa.¹⁶² Rezultat trodnevnih borbi:

a) oslobodili smo Rudo, Višegrad, Dobrun i Bijelo Brdo i ova teritorija očištili od četnika;

b) četnički gubici: poginulo 85, a zarobljeno 97, zaplijenjeno 6 puškomitraljeza, 2 bacača mina, 90 pušaka, protivokolska puška, 30 000 jugoslovenskih pušanih metaka i 20 000 metaka za engleske strojnice;

c) zarobili 200 Talijana i zaplijenili nekoliko vagona talijanske municije (puščane, minobacačke, artiljerijske) i namirnica, oko 1000 pari vojne obuće i odijela, 10 kamiona i 200 goveda.

Naši gubici: 3 mrtva i 5 ranjenih, a četnici su nam zarobili 21 bacač i odmah strijeljali. Od nasruhanja izgubili 2 puškomitraljeza, teški bacač i protivoklopnu pušku.

29. oktobar

Jedinice 4. i 10. brigade zauzele Priboj, a jedinice 2. proleterске brigade Man. Banju (5 km južno od Priboja). Četnici su izgleda na vrijeme uočili pokret 2. proleterске brigade preko sela Banje ka Crnom vrhu, te su brzo napustili Priboj u pravcu Crnog vrha i odstupili na istok, preko rijeke Uvca.

U Priboju su nađeni talijanski magazini hrane, municije i nešto odjeće i obuće.

O svim operacijama redovno smo izvještavali Vrhovni štab.

30. oktobar

Sastao sam se sa štabom 2. proleterске brigade.¹⁶³ Upoznali se o međusobnoj situaciji.

¹⁶² Prvi naš izvještaj o oslobodaњу Rudog i o daljnjim borbama u pravcu Priboja poslali smo štabu Drugog udarnog korpusa 27. oktobra (Zbornik 148, 51).

¹⁶³ Glavnina 2. proleterске divizije tada se nalazila na sektoru Priboj—Nova Varoš—Prijepeča.

Organizovali smo evakuaciju namirnica kamionima za Pljevlja.

Jedna njemačka izviđačka kolona (29 kamiona i 2 borna kola) sukobila se između Vardišta i Dobruna sa jednom četom 1. brigade. Ubijen 1 i ranjen 1 Nijemac. Naš 1 borac poginuo. Nijemci se vratili za Vardište.

Poslali smo 10. brigadu prema Donjoj i Gornjoj Jablanici da razbije četnike na prostoriji selo Semegnjevo, selo Jablanica, selo Dobrosselica. Sadejstvovaše joj 2. proleteraska brigada na pravcu selo Banja—Dobrosselica.

Danas je 2. dalmatinska brigada zauzela Novu Varoš. Bugari i Nijemci drže prevoj Sargan sa isturenim dijelovima u Vardištu i Mokroj Gori, a na Zlatiboru Čajetinu i Palisad. Nije nam poznata jačina njihovih snaga.

Zapažanja o borbama:

1) U operacijama na sektoru Rudo—Višegrad—Priboj naši borci pokazali su veliku izdržljivost i borbenost.

2) Sigurnih podataka o neprijatelju nismo imali, ali i oni podaci do kojih smo došli nisu korišćeni, naročito se nije obratila pažnja na važnost sela Bavanaca, u kojem je bio štab četničkog korpusa, a izgleda i Draža Mihailović. Štab 4. brigade poslao je tamo svega jedan bataljon i to sa komandom, koji je zbog nebudnosti pretrpio ozbiljne gubitke.

3) Slaba veza sa 1. brigadom doprinijela je zakasnjanju u izvođenju dejstava kod 4. brigade.

4) Pri ulasku u Rudo i Priboj pokazalo se da su neki naši borci još uvijek slabo disciplinovani i da štabovi ne preduzimaju blagovremeno mjere u pogledu održavanja reda i discipline u gradovima.

5) Narod nas je relativno dobro dočekao, s obzirom na dugovremenu četničku vlast i njihov uticaj u ovim krajevima. Aktivnim političkim radom brzo bi se stvorili uslovi za aktiviranje naroda za našu borbu i za mobilizaciju boraca u naše jedinice.

3. novembar

U vremenu od 20.X—3.XI vršena je evakuacija zaplijenjene municije i namirnica iz Dobruna i Priboja.

Materijal je prevožen kamionima u Pljevlja, gdje je bilo sjedište Štaba Drugog udarnog korpusa.

Prva brigada je izvela dvije manje akcije na četničke grupe i razbila ih.

Deseta brigada je zauzela Jablanicu i Dobrosselicu. Četvrta brigada nalazila se u Rudom i Priboju i bila angažovana na evakuaciji zaplijenjene municije i namirnica.

U Višegrad stigla Majevička brigada 17. istočno-bosanske udarne divizije, te je oslobodila 1. brigadu držanja posade u gradu.

VIII

PETA UDARNA DIVIZIJA ZA VRIJEME NJEMAČKIH OPERACIJA „KUGELBLIC“ I „SNESTURM“

(4. XI 1943. — 16. I 1944.)

Na velike pobjede koje je izvojevala Narodnooslobodilačka vojska u vrijeme kapitulacije Italije, njemačke okupacione trupe, znatno ojačane i reorganizovane, reagirale su počev od jeseni 1943. nizom ofanzivnih operacija na najugroženijim pravcima i regionima jugoslovenskog ratišta. Za Nijemce su u to vrijeme brojne snage Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni (Treći udarni korpus sa zračnim snagama), Sandžaku i Crnoj Gori (Drugi udarni korpus i 5. udarna divizija) i prostrana oslobođena teritorija koje su kontrolisale, predstavljale opasnost ne samo za preostale pozicije u tim oblastima već i za njihove pozicije u Srbiji. Zbog toga su oni u toku decembra angažovali svoje brojne snage za izvođenje ofanzivnih operacija u Sandžaku i istočnoj Bosni, sa ciljem da razbiju snage NOV ši da ih bez potpuna iz graničnih regiona prema Srbiji.

U toku prve neprijateljske ofanzivne operacije, od 4. do 16. decembra, 5. udarna divizija se, poslije prodora njemačkih snaga u Sandžak, našla sama na pravcu glavnog udara tih snaga. Vodeći zadržavajuću odbranu, ona se poručila na sjeverozapad u istočnu Bosnu pravcem Prijepolje—Priboj—Višegrad—pl. Duvatak. Tu je stupila u kontakt sa dijelovima Trećeg udarnog korpusa.

Međutim, u tome dijelu istočne Bosne već je bila u jeku nova ofanzivna operacija njemačkih snaga. Nijemci su pokušavali da okruže i razbiju 5. udarnu diviziju i dijelove Trećeg udarnog korpusa. Vodeći teške borbe u ovom planinarskom kraju po sniž i dubokom snijegu, 5. divizija je krajem decembra otpočela svoj manevar na jug i širi region Foča.

4. novembar

Deseta brigada je izvršila napad na bugarski garnizon u Palisadu čija je jačina bila oko 500 vojnika. Postojali su dobri uslovi da napad uspije, jer su Bugari bili iznenađeni. Međutim, zbog slabog sadržajstva između bataljona napad nije dao očekivane rezultate. Bugari su se prebrali i, vidjevši da napad nije organizovan, odmah stupili u protivnapad.

Rezultat: izbačeno iz stroja oko 20 Bugara. Mi smo imali 3 mrtva i 11 ranjenih.

Formirali smo Limski partizanski odred, koji treba da se popunjava sa terena između Rudog, Ustiprača i Cajniča. Za odred smo dali iz naše divizije 14 vojnih i političkih rukovodilaca. Uslova za njegovo jačanje ima dosta, samo je ljudstvo dugo bilo pod četničkim uticajem, pa sa njim treba intenzivno raditi.

5. novembar

Na frontu nije bilo promjena. Radilo se na evakuaciji magazina iz Priboja, na organizovanju narodnooslobodilačkih odbora po selima; održali smo brojne konferencije. U vojsku se dobrovoljno javilo oko 150 boraca.

Limski partizanski odred broji oko 300 boraca.

Izvoštavali smo Vrhovni štab o jačini neprijatelja na sektoru Šargan—Ušice—Cajetina, o saradnji četnika i okupatora i o njihovom teroru. Jednoj grupi četničkih kvislinga sa ovoga terena održali smo javno suđenje u Rudom. Narod je masovno dolazio na suđenje i dobro prihvatio presudu.

Proslavili smo 7. novembar u svim jedinicama na lijep način. Uputili smo pozdravne telegrame Vrhovnom štabu, štabu Drugog korpusa i borcima 2. proletarske divizije. Štab divizije uputio je borcima naše divizije i pohvalnu naredbu za borce koji su se istakli u posljednjim

borbama. Štab divizije nagradio je ručnim satom zastavnika Vujnovića Dušana, vođu minerskog odjeljenja 1. krajiške brigade i boreca Radanović Iliju, puškomitraljezaca 2. čete, 3. bataljona 4. krajiške brigade.

Narod je svuda dobro učestvovao u proslavi i donosio borcima hrana.

U sastav naše divizije štab drugog korpusa je poslao jednu talijansku brigadu divizije „Venecija“, jačine oko 600 boraca. Dobro su nasoručani, ali slabo borbeni. Poslali smo ih na sektor 1. brigade.

10. novembar

Dva bataljona 1. brigade napali su dvije njemačke čete u Mokroj Gori. Napad je dobro pripremljen, ali slabo izvršen, zbog nevojniškog držanja rasjede na Šarganju. Nijemci su, naime, hještali iz Mokre Gore sa kamionima u pratnji 2 tenka. Naša rasjeda se uplaskala tenkova i odmakla svoje položaje od ceste koju je već bila zarušila. Na taj način data je mogućnost Nijemcima da pobjegnu u pravcu Ušica.

Rezultat: poginulo 10, a zarobljena 4 Nijemca (među njima jedan oficir); zaplijenjeno nekoliko pušaka, 1 strojica, 2 puškolja, neko municije i namirnica.

Mi smo imali 3 mrtva i 7 ranjenih (1 teže).

Narod u Mokroj Gori vrlo dobro je dočekao naše borce.

Prva brigada je ostavila oba bataljona na Šarganju. Uslijed vojničkih nedostataka u izvođenju akcija kod Ravnanca, na Palisadu i Mokroj Gori, napisali smo naredbu štabovima brigada da povedu računa o greškama svojih oficira. Šta nam ove akcije nisu uspjele, krivicu snose starješine, a ne borci.

Zbog slabog komandovanja bataljonom kod Ravnanca smijenili smo komandanta bataljona.

13. novembar

Dvije čete 10. brigade upale su noću 12/13. u štab četničke Zlatiborske brigade u selu Šljivovici. Ubijena 4 četnika, zaplijenjena 3 puškomitraljeza, 4 puške i 5000 metaka.

U ofanzivnim operacijama 2. proleterske divizije došla je do blizu Sjenice. Međutim, Nijemci su brzo reago-

vati i doveli jače snage iz Novog Pazara za odbranu Sjenice i za odbacivanje naših jedinica ka Prijepolju. U borbama 12. i 13. novembra Nijemci su brzo izbili cestom od Sjenice prema Prijepolju, do sela Kačeva, gdje su razbili jedan sandžački bataljon i talijansku brigadu.

14. novembar

Štab 2. proleterske divizije izdao je 14. naredbu za protivnapad na neprijateljske snage koje su se grupisale duž komunikacije Kačeva—Sjenica.

U ovom protivnapadu, koji je izvršen noću 14/15. učestvovala su 2. dalmatinska brigada sa jednim bataljonom 2. proleterske brigade i jednim talijanskim bataljonom brigade „Taurinense“ kočnim napadom od pravca sela Miševići prema Velikoj Paudurici — na komunikaciju Sjenica—Kačeva; dva bataljona 2. proleterske i dva talijanska bataljona brigade „Taurinense“ dobili su zadatak da napadnu Sjenicu sa sjevera; 3. sandžačka brigada, dva bataljona 4. krajiške brigade i dio talijanske brigade „Venecija“ dobili su zadatak da napadnu neprijatelja na položajima Kačeva—Kobilja Glava.

Naš protivnapad imao je izvjesne rezultate. Neprijatelj se oporavio branio na pravcu napada 2. proleterske, 3. sandžačke i 4. krajiške, gubio položaje, ali ih je upotrebom tenkova i pojačavanjem svojih snaga uspio povratiti u toku noći. Zajedno sa Nijemcima nalazila se šiptarska milicija koja su Nijemci prikupili sa prostorijske planine Jadovnika i Sjenice.

Četvrti brigada izbacila je iz stroja oko 20 Nijemaca i Šiptara, a imala 3 mrtva i 9 ranjenih.¹⁰⁰

Milicija se grupisala oko Brodareva, koga naši još drže.

¹⁰⁰ Štab Drugog udarnog korpusa imao je podatke da Nijemci dovlače snage od Novog Pazara u Sjenicu. Već 11. novembra u Sjenici se nalazilo njemački puk, a 12. novembra stigla su još dva bataljona. Pored toga Nijemci su ubrali mobilizaciju šiptarske milicije i do 13. novembra njena jedinica u širem rejonu Sjenice i Jadovnika iznosila je oko 2000 ljudi.

Ove borbe na pravcu Sjenica—Prijepolje bile su svedo u njemačko ofanzivu na slobodnu teritoriju Sandžaka i istočne Bosne, nazvanu „Kugeštitiz“, koja je počela 4. decembra 1943. padom Prijepolja u ruke Nijemaca.

O borbama 2. proleterske divizije na pravcu Sjenica—Prijepolje detaljnije se može vidjeti u izvještajima koji su objavljeni u Zborniku I/18, 81, 82, 83, 84 i 85.

16. szeptembar

Nalazim se u štabu 2. proleterske divizije. Dali smo zadatke svim jedinicama za noćni protivnapad: 2. dalmatinska brigada i dva bataljona 2. proleterske brigade napadaju bočno na neprijatelja na odjaku selo Halinovići—k. Turjak; 3. sandžačka brigada i jedan bataljon 2. proleterske brigade bočno napadaju Gvozđ i Debelo Brdo (dono od komunikacije); a 4. krajiška brigada napada frontalno na Kačevu; jedan bataljon 10. krajiške brigade upućen je prema Brodarevu.

U noć 17/18. ove tri naše kolone vodile su teške borbe, ali je neprijatelj uspio da održi svoje položaje zahvaljujući tenkovima, kojima je stalno manevrisao. Na čitavom odjaku napada — duž ceste od Halinovića do Kačeva — nalazi se veliki broj Nijemaca iz grenadirske divizije, koja se borila i na istočnom frontu. Po našoj procjeni ovdje se nalazi oko 2000 Nijemaca, oko 2000 šiptarske i muslimanske milicije i do 10 tenkova.

Na Kačevu se vodila vrlo žestoka borba. Naši su bili zauzeli sve važnije visove, ali se neprijatelj držao u tvrdim zgradama i stalno vršio protivnapade. Tenkovima je prebacivao vojnike, često iza leđa naših boraca. U tim protivnapadima našli su izbačeni sa zauzetih položaja oko Kačeva.

Rezultat borbe kod 4. krajiške brigade: Nijemci i milicija imali su ozbiljne gubitke. Naši borci su zaplijenili 4 „Šarca“ (3 netoppravna), 2 puškomitraljeza belgijske proizvodnje, laki bacač (bez udarne igle), 10 sanduka municije, 6 mazgi sa opremom.

Brigada je imala 10 poginulih, među njima tri drugarice i 44 ranjenih, od kojih dvije drugarice. Izgubljen puškomitraljez i 2 puške.

13. szeptembar

Zbog jakog neprijateljskog otpora i dosta teških naših gubitaka, odustali smo od daljih napada na neprijateljske položaje duž komunikacije Kačeva—Sjenica. Glavina 2. proleterske divizije prebačena je na lijevu obalu Lima, na sektor selo Seljašnica—Brodarevo (koje je povraćeno), a 4. krajiška brigada je postavljena u rejon sela Bistrice, sa jednim bataljonom na lijevoj obali Lima

radi veze sa 2. proleterskom brigadom. Dva bataljona 10. krajiške brigade na položaje oko Nove Varoši, koja je bila obočočena noventru.

U toku 18. i 19. neprijatelj na pravcu Prijepolja nije vršio pokrete.

Osmamnestog⁹⁹ tri bataljona 1. brigade i bataljon talijanske brigade „Venecija“ izvršili su napad na bugarski garnizon u Kremnu. Jedinica garnizona je bila 400 Bugara, 30 Nijemaca i 6 tenkova. U žestokoj borbi Bugari su potpuno razbijeni.¹⁰⁰

Rezultat borbe:

Zarobljeno 65 Bugara (među njima 2 oficira, 1 ljekar i 1 podoficir) i 1 Nijemac; izbačeno iz stroja oko 50 neprijateljskih vojnika; zaplijenjeno: 2 bugarska topa 75 mm sa 200 granata, 3 minobacača 81 mm, 3 bugarska teška mitraljeza, 2 njemačka „Šarca“, 2 bugarska puškomitraljeza, ručni bacač, 60 pušaka, 20 pištolja, oko 60 sanduka puškane i mitraljezke municije, 20 sanduka mina sa bacačima, dosta ručnih bombi, 100 konja i mazgi sa opremom, 10 dvosovinskih kola i 2 kamiona. Pored ovoga zaplijenjeno je dosta šatorskih kriša, evakui i druge vojne opreme. Sav materijal je odmah evakuisan.

Mi smo imali 2 mrtva i 6 ranjenih.

Akcija je potpuno uspjela. Narod Kremna oduševljeno je dočekao i primio naše borce.

29. szeptembar

Bugari su jakim snagama napali Kremnu i zauzeli je. Borba je vođena čitav dan. Bugari su imali oko 20 mrtvih.

Jedna četa Bugara noću je napala jednu našu četu na Sarganu. Četa je bila oprezna, dočekala Bugare i odbila. Bugari su ostavili 4 mrtva.

⁹⁹ Štab 2. proleterske divizije i ja postali smo zajednički izvršitelj o ovoj teškoj borbi štaba Drugog udarnog korpusa sa zadatkom da Prijepolje ne treba više braniti. Glasnik 1-18. 699.

¹⁰⁰ Bugarski garnizon u Kremnu, Ušicu, Čajetini i Palisački pripadali su 24. diviziji. Štab ove divizije nalazio se u Ušicu.

20. novembar

Bugari su i ovog dana bili aktivni. Pokušavali su da jačim patrolama izbiju na Sargan. Naša artiljerija je dobro tukla i oštetila 3 bugarska brdska topa i pobila posadu. Jedan talijanski bataljon u jurišu je naišao na tenkove, koje nije primijetio zbog jake magle, te je imao 24 mrtva i ranjena.

U toku dana neprijatelj je imao nešto mrtvih i ranjenih. Kod nas dva ranjena.

21. novembar

Opet su Bugari sa nešto Nijemaca izvršili napad na Sargan. Jačina 1300. Borba se vodila čitav dan. Pred noć je našima uspjele da bočnim napadom protjeraju Bugare, koji su bili zauzeli Sargan. Bugari su ovdje imali 19 mrtvih i 15 ranjenih.

U ovoj borbi 1. brigada je imala 4. mrtva i 10 ranjenih.

Desetdnežne naše borbe sa Bugarima pokazale su da oni nemaju borbenog iskustva, premda se dobro bore, naročito kada su u rovovima i bunkerima. Naši borci su bolji od Bugara za dvije klase.

Zarobljeni Bugari poslije dugog natezanja i ubjeđivanja ostali su u našim jedinicama. Rasporedili smo ih u 1. i 4. brigadu.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Među zarobljenim Bugarima nalazila su se dva rezervna oficira: ljekar i profesor gimnazije. Vojnici su bili većinom seljaci. Sa ljekarom i profesorom mnogo smo razgovarali o potrebi zajedničke borbe protiv njemačkih fašističkih osvajača. Govorili su nam da su svim srcem za to, jer ih dva dala mrze Nijemci, ali oni žele da tu borbu pošu i saradju u Bugarskoj i uporno su tražili da njih i sve zarobljene vojnike pustimo da odu u Bugarsku. Mi smo, naravno, znali da je put u Beogradu za njih tada bio neizvodljiv i da je prije o borbi u Bugarskoj bila samo izgovra da se jedinstveno vrste u ovoj garnizonu u Kremenu ili u Ušice. Poslije dugih naših razgovora sa njima dvojicom i sa vojnicima na koncu su pristali da ostanu u našim jedinicama dok se ne stvori povoljnije prilika da se prebace u Bugarsku. No, nisu kod nas dugo ostali. Uskoro su Nijemci, Bugari i četnici izvršili ofanzivu na slobodnu teritoriju Sandžaka i graničnog dijela Srbije u kome se nalazila 3. divizija, pa su Bugari prvom prilikom prešli na drugu stranu, sem četvorice koji su se hrabro borili sa našim borcima. Najduže je sa nama ostao profesor gimnazije. Bio je stalno pri štabu divizije. No, kada smo se, poslije borbi

22. novembar do 3. decembra

Na sektoru divizije ništa novije. Neprijatelj nije aktivan sa pravca Sjenice i Kremna. Naša divizija drži Sargan i Novu Varoš, a međuprostor kontrolisemo 10. brigadom.

U borbi noću 26/27. i tokom 27. tri bataljona 4. brigade i dva bataljona 10. brigade povratili su Novu Varoš, u koju su bili ušli četnici i ove protjerali na desnu stranu rijeke Uvca. Manje naše jedinice čistile su slobodnu teritoriju od četnika. U Batkovićima je nađeno 18, a u selu Baaji 50 pušaka sa municijom i strijeljama sa 3 četnika.

Sa našim inžinjercima napravili smo za 4 dana vrlo dobar ničani most na Limu kod Rudog, preko koga mogu da prelaze dvososovinska kola i automobili.

U međuvremenu smo poslali 10 oficira i vodnika na srednji vojni kurs koji je formiran pri štabu Drugog udarnog korpusa.

Imamo nevolja sa Limskim partizanskim odredom. Ljudstvo je dobrim dijelom neborbeno i nedisciplinovano, a komandant odreda Krezović ne odgovara ovoj dužnosti, jer često pravi političke greške.

U nekim selima između Pribeja, Višegrada i Rudog formirani su narodnoslobodilački odbori i još je nešto omladinaca došlo u naše brigade.

Iz Srbije nam je stigla 1. sumadijska brigada. Broji oko 300 boraca. Sa njom je stigao drug Moma Marković, politički komesar Glavnog štaba za Srbiju. Dobro smo dočekali Sumadince. Kod nas su se odmorili, pa su kamionima prebačeni za Prijepolje, gdje su stigli 29.XI.

3. decembar

U štabu 1. brigade napravili smo plan napada na Kremenu u kojoj se nalazilo oko 1200 Bugara sa nešto Nijemaca i četnika. Napad vrše tri bataljona 1. brigade i jedan i po bataljon 10. brigade.

po istobroj Benci, vraćali su Peču, naš se profesor izgubio na prelazu Bejleničke pruge kod Prahe. Koristeci noć otišao je ustranama ili Nijemcima u Prahu.

4. decembar

Nijemci su naglo izvršili napad na Prijepeļje u 3 časova izjutra. Prilaze Prijepeļju sa istoka branila su dva bataljona 2. proleterske brigade, a u gradu se nalazila 1. sumadijska brigada. Bezim prodorom neprijatelj je iznenađio naše jedinice koje nisu pružile organizovan otpor. Nijemci su odmah zauzeli most na Limu. Najtežu borbu imala je Sumadijska brigada, koja je izgubila dosta boraca. Imali smo gubitaka na gazovima preko Lima.¹⁴⁷

Javili smo odmah 4. brigadi, koja je bila jugoistočno od Nove Varoš, da se hitno okrene na liniju Bistrica—Džurovo, sa zadatkom da se preko Džurova poveže sa 2. proleterskom divizionom i da dobro zatvori cestu od Bistrice ka Banji i Priboju.

Noću 4/5, izvršen je napad na Kremnu. Bugari su se istočno berali. Našli su uspjeli da istjeraju Bugare iz rovova na kosi Ravnice i vodili su borbu sa 4 bugarska topa na Rudinama (k. 836). Bugari su izvršili tri protivnapada na tom sektoru. Nismo imali podataka da se jedan nepun bataljon Bugara nalazi u Šljivovici, tako da se jedan

naš bataljon morao angažovati prema njemu, čime je bio oslabljen napad na bugarski garnizon u Kremni. Bugari su pretrpjeli ozbiljne gubitke u Ravnicama i Rudini. Mi smo imali 4 mrtva i 12 ranjenih. Zaplijenili smo teški mitraljez i 10 pušaka.

5. decembar

Dva bataljona 4. brigade, prebačena preko Lima u Džurovo, nisu mogli da uspostave vezu sa proleterskim jedinicama i nisu znali dođe li neprijatelj predno prema Pijevljima.

Od Peka smo dobili depešu da neprijatelj nadire od Prijepeļja i Brodareva ka Pijevljima i da se vode borbe sa sastavlj liniji. Tražio je da mi jednu brigadu pošaljemo bočno na Nijemce.

Bataljon 4. brigade i 2. bataljon 10. brigade vodili su borbu sa Nijemcima na Turjaku i prema selu Rutošu. Nijemci su zauzeli Bistricu i Rutoše.

Prvi bataljon 2. proleterske brigade povukao se od Prijepeļja u Priboj i tako privremeno ušao u sastav naše divizije.

U toku dana odbijeni su napadi Nijemaca prema Banji. Zbog situacije prema Pijevljima, uputili smo čitavu 4. brigadu i dva bataljona 10. brigade na sektor Kaluderovići—Boljanici, sa težištem ka Boljanicima, da zajedno sa jedinicama 2. proleterske divizije v-u bočno napade na neprijatelja i zatvore pravac za Čajniče. Dva bataljona 10. brigade ostavili smo na liniji selo Uvac—Priboj, na lijevoj obali Lima, a 1. brigadu na liniji Bičelo Brdo—Vardište—Višegrad.

U toku dana premjestili smo bolnicu divizije iz sela Zlatari i naredili da ide u selo Zaborak. Štab divizije je stigao u selo Strmac. Bolnica se zauzavila u selu Mištar, jer su domaći od drugova iz Limskog odreda da su Nijemci ušli u Čajniče 6.XII u 10 časova. Uveče smo i mi dobili isti izvještaj. Na osnovu ove situacije, a pošto nismo uspostavili vezu na pravcu Kaluderovići i Boljanici sa jedinicama Drugog udarnog korpusa, odlučili smo da cijelu diviziju prebacimo na sektor Rudo—Uvac—Višegrad, gdje ćemo vidjeti dalji razvoj situacije.

¹⁴⁷ Operacija „Kugelblitz“ bila je usmjerena protiv naših divizija 2, 4, 17, i 23, a izvodio ju je 3. 325 brdski armijski korpus, prema planu Štaba 2. ekološke njemačke armije. Opšta zaradna ove operacije bila je: dijelovima 369. legionske divizije, 1. lovačkim rezervnim pukom i 82. motorizovanim pukom iz Sarajeva, dijelovima 185. rezervne poljske divizije i 901. motorizovanim pukom iz Tuzle i Zvornika i dijelovima 24. bugarske divizije iz Ustia i Kremna — izvratni brzo prodore i neposredni zapretnu liniju Romanija—Sokolac—Nan—Pijesak—Vlasenica—Srebrenica—Drina, i to zaraditi 12. i 21. divizije sa te vrijeme 1. brdski divizija iz sela Sjenice i 1. 325 „Prino Buger“ divizija sa linije Gacko—Keresevica, nadajući se jugoistočno i juga imalo su zadatak da na svojim napadima pravca na našu jedinice i nabace ih sjeverno od linije Višegrad—Pale, na prostoru, omeđeno naveđenoj zapretnom linijom, i da ih tu okruže i unište. („Oslobodilac“) rat naroda Jugoslavije 1941—1945. 2. knjiga 2. str. 113 — u daljem tekstu: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije knj. 2. str. 113.

Prva brdski njemačka divizija poslije zauzimanja Prijepeļja, glavnom snagom nastupala je ka Pijevljima, koje je zauzela 5. decembra; 6. decembra u 10 časova njene prethodnice ušle su u Čajniče. Nije 28. brdski puk okrenuo je iz Prijepeļja ka Priboju, protiv 3. divizije. Ovaime puca sadržavali su dijelovi 24. bugarske divizije na pravcu Kremna—Vardište—Dobrua i bitnici.

8. decembar

Sve naše jedinice, koje su bile orijentisane prema Pijevčima i Bajaničima, i divizijska bolnica prešle su do 16 časova most na Limu kod Rudog. Borba kod sela Uvca počela je u 14 časova. U blizini porušenog mosta na Uvcu našli su otvorili vatru na neprijateljske kolone, koje su tu imale dosta gubitaka.

Stalno smo obavještavali Vrhovni štab o situaciji kod nas. Vrhovni štab nam je sugerisao da razmotrimo mogućnost dekoncentracije divizije na prostorije zapadno i istočno od rijeke Lima. Međutim, s obzirom na brzo napredovanje Nijemaca prema Čajniču i Goraždu, zatim na dosta ograničene mogućnosti našeg manevra oko rijeke Lima i Drine, a već smo imali dosta ranjenika u divizijskoj bolnici, nismo se odlučili na ovakav raspored divizije.

Vrhovni štab nam je javio večeras da su Nijemci preduzeli ofanzivu u istočnoj Bosni od pravaca Tuzle, Zvornika, Drinjske i Sarajeva.

9. decembar

Četvrtu brigadu i dva bataljona 10. brigade postavili smo duž komunikacije Štrpci—Bijela Brdo, dva bataljona 1. brigade smo poslali na cestu ka Rogatici i u Višegrad, a jedan njen bataljon bio je na položajima kod Vardišta — prema Bugarima.

Od Vrhovnog štaba smo dobili naredenje da preduzeta Drinu ili prema Foči ili preko Višegrada za Srebrenicu.

Vodili smo štab dan borbe u Štrpcima — Bijelom Brdu i Budimljama sa pukom njemačke 1. brdske divizije koji je vjerovatno dobio zadatak da očisti desnu obalu Lima i Drine do Višegrada. U ovoj borbi imali smo 1 mrtvog i 6 ranjenih.

Istog dana četnici su pokušali upad u Višegrad.

U toku dana 9.XII i noći 9/10.XII povukli smo 8-tavu diviziju preko višegradskog mosta.

Porušili smo mostove u Pribroju, na Uvcu, u Rudom, dva u Dobrunu i čistili između dva stuba most u Višegradu. Nismo ga htjeli više ručiti zbog njegove istorijske vrijednosti.

Prebacivanje naših jedinica prema Pijevčima i Bajaničima (po zahtjevu komandanta Drugog udarnog korpusa), od čega nije bilo nikakve koristi, jer su Nijemci brzim prodorom u Pijevča i Čajniče odbacili 2. proletarsku diviziju ka rijekama Tari i Čehotini, a zatim njihovo vraćanje nazad, ka Rudom, Bijelom Brdu i Višegradu, umorilo je jedinice. Marševi su bili bez i dugi.

10. decembar

U toku ovog dana jedinice su stigle na prostoriju Višegrad, Rogatica, selo Brankovići, selo Štavanj. Avioni su izviđali ovaj teren.

U selu Semeč, koje se nalazi na cesti Višegrad—Rogatica, našli smo na mnoge leševe žena, ljudi i djece koje su pobili ustaše i četnici.

U 16 časova Nijemci su iz Dobruna stigli u Višegrad.

11. decembar

Tri bataljona 4. brigade prebacila su se u sela Živačjevići, Blažujevići i Stara Gora, a jedan njen bataljon je ostao u selu D. Lijeska da izviđa neprijatelja u Višegradu; 10. brigada se smjestila u sela Peručići, Krivočjevići i Brankovići; 1. brigada u sela Hadroviče i Sirmac i u Rogaticu. Dali smo zadatak 1. brigadi da poruči mostove na rijeci Nakitnici od Rogatice do Masica i da se poveže sa našim jedinicama kod sela Gučeva. Uspostavili smo vezu sa 17. majevičkom brigadom i poslali kurira štabu 27. divizije da nas izvijesti o situaciji u istočnoj Bosni.¹²²

Danas do 12 časova prebacila se preko Drine kod Starog Broda (sjeverno od Višegrada) pomoću splava 1. južnomoravska partizanska brigada. Povezala se sa nama. Sa njom je došao drug Mihajlo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Pošli su ovdama po pozivu Vrhovnog štaba.

¹²² Dvadeset sedam udarna divizija (2. krajička i 17. majevička brigada) nalazila se 11. decembra na prostoriji sela: Banić, Derog, Lakotina, Sjeverako. U Sjeverakom upostavljeni smo vezu sa 17. majevičkom brigadom. Štab 27. divizije nalazio se u selu Račevići (Izbornik IV/39, 44).

17. decembar

Četvrta brigada je izvršila pokret za selo Žepa. 1. brigada je ostala na sektoru Brančevići—Štramac—Osovo, a 10. brigada u selima Dumanjci i Šetbi radi veze sa 27. divizionom.

Danas je vođena borba na cesti kod Semeča sa jednom njemačkom kolonom jačine od 300 vojnika. Naše dvije čete iz zasjeda su dočekale ovu kolonu i nanijele joj ozbiljne gubitke. Druga njemačka kolona je došla našima s leđa, te se naša zasjeda morala povući. Kako je na Semeču bila gusta magla, naša je zasjeda pogriješila što se nije bolje obezbijedila. Kod nas su bila 3 mrtva i 2 ranjena.

Danas smo se sastali sa štabom 27. divizije.

18. decembar

Sa divizionom i 1. južnomoravskom brigadom pomjerali smo se na prostoriju selo Žepa, selo Mandre, selo Čođemje, Paleč. U Žepi su nas dočekali stari ljudi, žene i djeca. Doznajemo da su svi sposobni muškarci mobilisani u miliciju. Sklonili su se ispred nas. Selo je veliko, leži u krševitoj dolini, a okolna brda su pošumljena i krševita. U blizini Žepe je poznati kanjon Drine.

19. decembar

Četvrta brigada je krenula preko planine Javora ka Srebrenici, da ispita stanje na komunikaciji Vlasenica—Srebrenica. Deseta brigada se pomjerila preko sela Broložnika i Plane da ispita situaciju prema Han-Pijesku i radi veze sa 27. divizionom.

Bili smo donijeli odluku da krenemo na srebrenički sektor, a to je bila i direktiva Vrhovnog štaba. Međutim, 4. brigada ispitavši dati joj sektor, izvjestila je da je posjednuta cesta Vlasenica—Srebrenica, u Srebrenici se galaze Nijemci, a njihovi prednji dijelovi nalaze se na sjevernim padinama Javora i Ravne planine. Dalje, noću između 13. i 14.XII prebacila se 27. divizija preko ceste Vlasenica—Kram, samo se dva njena bataljona nisu mogla probiti.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Još 8 decembra neprijatelj je uspio da zaposjedne komunikaciju Srebrenica—Vlasenica—Han-Pijesak—Sokolac. Toga dana

Na osnovu ove situacije ocijenili smo da je neprijatelj aktivan duž cijele komunikacije Srebrenica—Vlasenica—Sokolac i da još može pojačati svoje snage na prostoru planina Javora i Devetaka. Čime bi otežao sadašnji položaj naše divizije, te je valjalo da što prije napustimo prostoriju na kojoj se divizija sada nalazi. Donijeli smo odluku da diviziju prebacimo na jahorinsko-kalinovački sektor, na kome inače nema naših snaga, a čime bi rasteretili centralni dio istočne Bosne.

19. decembar

U toku noći 14/15.XII izvršili smo pokret sa svim jedinicama prema Rogatici u namjeri da kluče noći predemo željezničku prugu Sarajevo—Višegrad u gornjem toku rijeke Prače. Međutim, u rano jutro 15.XII neprijatelj je sa jakim snagama krenuo iz rejsna Rogatica u pravcu Sjeverskog i Sokolovića. O tako velikim njegovim snagama oko Rogatice nismo znali. Prva brigada se razvila za borbu, koja je počela u 8 časova. Prije toga bila je gusta magla, koja se vrlo brzo podigla. Neprijatelj je na pravcu 1. brigade raspolagao sa 3 brdske baterije, sa velikim brojem minobacača i automatskog oružja. Zbog precizne artiljerijske vatre našli su morali da se brzo povlače sa posjednutih kosa i položaja i nisu mogli da efikasije toku neprijatelja. Komore su nam omale bolju bitku. One su i stradale od avionskog bombardovanja. Naša oba topa, pogodena od neprijateljske artiljerijske vatre, onesposobljena su. Na sektoru 4. brigade kod Sjeverskog i Babiljaka borba je bila takođe teška. Artiljerijskom vatom neprijatelj je osakatio brigadnu komoru i komore dvaju bataljona. Na sektoru 10. brigade i 1. južnomoravske brigade vođena je manja borba. Neprijatelj je ovdje bio slabiji. U tom smrak neprijatelj je uspio na cijeloj liniji Sjeversko—Rađevići—Pločnik da uđe na ivicu šume.

raspoložen njegovih snaga u zoni ove komunikacije bio je sljedeći: dijelovi 300. legionarske divizije, 1. rezervni puk i 82. motorizovani puk — na odjelcu Sokolac—Han-Pijesak; dijelovi 102. rezervne divizije — Jugoslavci od Vlasenice, usmjereni prema Jugoslavci; dijelovi 301. motorizovanog puka — lijevo od 102. rezervne divizije, uključeno sa Srebrenicom, frontom ka jugu; (Ostojedilski rat naroda Jugoslavije, knjiga 2, str. 13).

Rezultat borbe:

Prva brigada je imala 63 mrtva, ranjena i nestala; uništena su joj 2 puškomitraljeza i oba topa 65 i 75 mm. Neprijateljski gubici u borbi sa 1. brigadom bili su dosta veliki. Četvrta brigada je vodila borbu do same ivice šume sjeverno od Babiljaka.¹²⁹

¹²⁹ Kada smo u Štatu divizije u toku 14. decembra razmatrali situaciju, razbacali smo da je lijeva kolona 1. brblje divizije, koja je nastupala od Prijevoja, preko Pijevulja i Gorada, već stigla u rejon Sokolica, a kako si smo anali sa pokreta 1. SS divizije sa juga - od Poče ka Prači i Sokolcu, mislili smo da ćemo bez većih teškoća sa divizionom preći put od Zepa do Prače. Međutim, situacija je bila mnogo teža. Prva brblja divizija izšla je 13. decembra na liniju sjeverno od drumu Vitegrad-Bogatica. Ona je održavala vezu - deono sa 24. bugarskom divizionom na rijeci Drini, a lijevo sa borbenom grupom „Gros“ 7. SS divizije, koja se nalazila u rejonu Sokolica. Na taj način bio je stvoren već dosta solidan okruš oko prostorije na kojoj su se 13. decembra nalazili 27. i 3. divizija, a najjače neprijateljske snage nalazile su se upravo na pravcu pokreta 5. divizije. (Zbornik IV/20, 304 i 305 i „Cislobodilački rat naroda Jugoslavije“, knj. 2, str. 15).

Već dobro se sjećam naše borbe 13. decembra. Izjutra toga dana bio sam u koloni 1. brigade, zajedno sa drugovima iz njenog štaba. Jutro je ocvanalo sa vjetrovima maglom, tako da je zadržavanje bilo sasvim isključivo. Međutim, magla se počela naglo dizati negdje oko 7.30 časova i vidik se brzo otvorio. U to vrijeme kolona brigade nalazila se na kosama sjeverno od sela Šetca (11 km sjeveroistočno od Kozarice), u pokretu na jugozapad. Odmah smo osmotrili jednu baštu neprijateljsku kolonu, koja se nalazila lijevo od nas na udaljenosti od oko 3 km. To je bila jedna od kolona njemačke 1. brblje divizije, koja je toga jutra krenula prema našoj diviziji.

Brigadu smo brzo pripremili sa borbu, koja je usliko i počela. Bila je to prava borba u snovima, ali bez uvodne borbe prethodnica. Predusmi smo njere da se brigadna bolnica i sve komare što prije povuku na ivicu šume planine Devetaka, kod sela Hadrovca. Prije no što je ona njera bila izvršena, stigla je neprijateljska avijacija, pa su od nje komete imale dosta gubitaka. Grupe od 3 do 4 aviona pomagale su Nijemce u toku čitavog ovog dana.

Za vrijeme ove borbe učestli smo veliki broj špijarske milicije u sastavu 1. brblje divizije, tako je neprijatelj bio beznao i tehnički nadmoćniji). 1. brigada je vrlo uspješno parirala njegove napade u toku cijelog dana ove citre borbe.

Na pravcu 10. i 1. južnomoravsko brigade, tj. prema selima Mandre, Grlice i Barak, napadala je borbeni grupa „Gros“ 7. SS divizije „Princ Eugen“ (Zbornik IV/20, 306).

Odmah poslije ove borbe i najnužnijeg prikupljanja krenuli smo sa ciljem da se što prije prebacimo preko ceste Han-Pijesak — Kram. Namjera neprijatelja je bila jasna: uobrućavanje naše divizije.

Zbog nedostatka vodika i nepoznavanja terena, morali smo ići u jednog koloni, tako smo dali zadatak Devetaki i Južnomoravskoj brigadi da krenu preko Devetaka, da pređu cestu kod Krama i da iđu u selo Kute. Međutim, i one su došle na pravac pokreta 1. i 4. brigade.

Na cestu smo stigli čelom kolone u 3 časa izjutra. Put dugačak, vrijeme hladno, a borci umorni i gladni. Prva brigada je napala dva neprijateljska lagora kod sela Mekote. Dva tenka sa krotarila na cesti. Napad je dobro izvršen, ali se neprijatelj zadržao i tukao nasumice iz tenkova i iz minobacača.

Prelaz ceste nije bio organizovan i sreden. Sve jedinice, sem 1. brigade, i bolnica išle su bez plana i reda. Sve su jedinice prešle cestu bez gubitaka, izuzev nešto gubitaka u komori. Bolnica je izgubila 5 osoba.

Prva brigada je zaplijenila 2 „Barca“ i jedan teški mitraljez i oštetila jedan tenk. Imala je jednog ranjenog i jednog mrtvog.¹³¹

Sa našom divizionom prebacila su se oba bataljona iz brigade 27. divizije.

16. decembar

Prešli smo u rejon sela Podviseočnika i Malog Polja i tu smo sređivali jedinice. Ovaj rejon bombardovalo je 8 neprijateljskih aviona; poginulo nam je 6 boraca. U 13 časova jedna neprijateljska izviđačka grupa, oko 40 voj-

¹³⁰ U operacijskom dnevniku 3. divizije iznijeti su gubici divizije u borbama 13. i 16. decembra. Oni su iznosili: 28 mrtvih, 3 ranjenih, 3 zarobljenih i 97 nestalih, (izvod iz operacijskog dnevnika 3. divizije za mjesec decembar 1943, objavljen je u Zborniku IV/20, 311) i 2 divizije su se u ranijim borbama sa 99. pukom 1. brblje divizije i u borbama 15. i 16. decembra ostali Bugari i mišli borci sa terena Rudog, Prihoja i Vitegrada.

¹³¹ Zaboravio sam da sačujem u Ratni dnevnik da je u sastavu 3. divizije prešla kod Vitegrada i talijanska brigada divizije „Venecija“. Ona je u rinitje pomenutih borbama u Mekotoj Gori i na Šingaru već bila uništena, pa je ova talijanska brigada za vrijeme borbi i marševa u ovoj neprijateljskoj okolini bila uglavnom raspuštena na zadatke u divizijskoj bolnici.

nika, napala je iznenada našu divizionu u blizini štaba divizije. Bili su brzo potisnuti, izgubivši laki bacač.

Uveče smo napasali brigadama naredbu o pokretu: 4. brigada za selo Klješane — da obezbijedi leđa 1. brigadi, koja će se nalaziti na području sela Nevačka — Ravansko—Podbuković; 10. brigada sa divizijskom bolnicom — u selo Žeravice; Južnomoravska brigada — u sela Slavno i Petroviće.

17. decembar

Stigli u Žeravice u 11 časova, odakle je drug komesar otišao u Štab Trećeg udarnog korpusa radi izlaganja situacije na našem pravcu i o potrebi odmora za našu divizionu. Sa njim je pošao i drug Mihailo.¹⁷² Ovog dana nije bilo borbi, sem kod 1. brigade sa manjim neprijateljskim odjeljenjima.

Na čitavom ovom sektoru od Višegrada i Rogatice većina sela je popaljena ili pusta. Nema hrane. Zbog toga naše jedinice ne bi mogle da se zadržavaju na ovom terenu.

18. decembar

Čitav dan 1. brigada vodila je borbu sa jakim neprijateljskim snagama, koje su se od Krama i Han-Pijeska kretale u četiri kolone prema Žeravicama. Jedinica neprijatelja cijeni se na 4000 — 5000 ljudi. Prva brigada

¹⁷² Trinaestog ili 14. decembra dobili smo naređenje od Vrhovnog štaba da smo privremeno stavljani pod komandu štaba Trećeg udarnog korpusa. Kasnije smo dobili i radio-karakteristike za radio-vezu sa Štabom Trećeg udarnog korpusa. Međutim, nismo uspjeli da se međusobno povežemo radio-putem za vrijeme cijelog našeg boravka u istočnim Bani. Vjerovatno je bila neka greška u određivanju radio-talasa. Ova situacija otežavala je štabu Trećeg udarnog korpusa da komanduje našom divizionu, a mi smo pak bili lišeni bolje orijentacije i boljeg sadejstva sa susjednim jedinicama ovog korpusa.

Zbog toga smo se i odlučili da politički komesar divizije pođe 17. XII u Štab Trećeg udarnog korpusa, koji se tada nalazio u Žrnovcima, da iznese situaciju na našem pravcu i da dobije direktive za naš dalji rad.

Iako je drug Ilija Materić, pri povratku iz Štaba korpusa, donio radio-podacima za međusobnu radio-vezu, opet je nismo uspjeli uspostaviti. Ostalo je da i dalje održavamo vezu sa Štabom Trećeg udarnog korpusa preko Vrhovnog štaba!

ubila je i ranila oko 80 neprijateljskih vojnika, a imala je 3 ranjena. Neprijatelj je stigao da ispred Žeravice.

Uveče smo povukli 1. južnomoravsku brigadu za selo Turevo da bude bliže Štabu Trećeg udarnog korpusa i da je pošalje na neku bezbjedniju prostoriju. Prva brigada izvršila je pokret sjeverno od Kladnja, u rejon sela Plahovića i Buševa, 10. brigada i divizijska bolnica prebacile su se takođe u toku noći sjeverno od Kladnja, u selo Gobjakoviće i Briložke, a 4. brigada pomjerila se sjeverno od puta Kladanj—Vlasenica, u rejon sela Trnovo—Dopaske. Štab divizije prešao u selo Briložke.

19. decembar

Izjutra javili štaba Trećeg udarnog korpusa o situaciji i tražili da nam hitno pošalje direktive. Bolnicu smo poslali za selo Tuholj, jer je neprijatelj došao u Šehoviće. U toku noći 19/20. stiglo je naređenje štaba Trećeg udarnog korpusa da idemo za dolinu Spreče, ali to nismo mogli izvršiti, jer smo jedinice bili orijentisani preko Konjuh-planine ka selu Vijaki. Politički komesar divizije još se nije vratio iz štaba korpusa.

Neprijatelj je ušao u Kladanj u 15 časova sa oko 4000 vojnika.¹⁷³

¹⁷³ Pošto nije uspio da uništi naše snage u operaciji „Kuglačić“, Štab 2. SS brdadskog armijskog korpusa donosi odluku da posvoje okruži i uništi naše jedinice na prostoriji planina Ravna—dolina rijeka Krivaja—planina Konjuh. Plan neprijatelja bio je sljedeći: sa juga — od Varelja, planine Zvijezde i Očova nastupa 7. SS divizija „Princ Eugen“, 1. rezervni puk i divizion 288 legionske divizije; sa zapadnoka — od Han-Pijeska, preko Kladnja i Konjula i od Vlasenice preko Šehovića i dolinom rijeke Spreče nastupa 1. brdski divizija. — Interimerno dijelovi 107. rezervne divizije i 901. motorizovani puk, ustalica-domobranske i četničke jedinice Štaba Majevica, Posavina i Trebava, gdje se nalazila masa 14. divizija i nekoliko partizanskih odreda.

Ova operaciju neprijatelj je nazvao „Schneesturm“ (šnehturm). Ona je trajala od 18. decembra do pred kraj istog mjeseca.

Protiv 7. SS divizije „Princ Eugen“, 1. brdski divizije i 1. rezervnog puka vodile su borbu na pomenutoj prostoriji 17. i 27. divizija Trećeg udarnog korpusa, 3 divizija i 1. južnomoravska brigada. („Osnovništacki rat naroda Jugoslavije“, knj. 2, str. 17).

Na omanjnoj prostoriji zemljaše je popunio planinac, neprijateljski i uglavnom poturizano. Njemačke divizije bile su po-

20. decembar

Iz Tuholja smo izvršili pokret u 3 časova izjutra. U putu nas je stigao drug Ilija i donio narednje od Štaba korpusa: da 4. brigada sa teškim ranjenicima ode dolinom Krivaje u rejon sela Osječana i Repnika do 17. divizije i da joj preda teške ranjenike, koja bi ih smjestila u bazu Trećeg udarnog korpusa, a da se 4. brigada putem vrati u sastav svoje divizije; druge dvije brigade da krenu preko Krivaje ka 27. diviziji radi naslona na nju. Drug Ilija pošao sa 4. brigadom. Podravili smo se i podijelili da se što prije sastanemo.

Putovali smo čitav dan i stigli u Vijaku. Nismo našli na neprijatelja, sem na nešto milicije. Doznajom: u Olovu Nijemci, 27. divizija u Varešu.¹⁷⁴

21. decembar

Ispitivanje terena i odmor jedinica. Ovdje smo nabavili nešto hrane. U Očevlje stigla neprijateljska izviđačka jedinica. Izdali naredbu za pokret u 24 časa. Pošata veza za 27. diviziju.

zamo sposobijene za vođenje operacije na svakom zemljištu. Sve navedeno imali su na tovarnom transportu.

Gotovo sa cijelo trajanje ove neprijateljske operacije vrijeme je bilo bez padavina i uglavnom maglovito, pa je neprijateljska orijentacija samo ponekad moguća da djeluju. Visina snijega — 20—30 cm. Zima nije bila čista. Svega smo jedne noći na Konjuba imali oko minus 10° C. Ovakvo vrijeme bilo je na ruku našim jedinicama, jer smo bili slabije obučeni i odjeveni, mada je mogla ostvariti orijentacija, naročito na pokrajnjem zemljištu.

174 Kako još nismo bili dobili nikakvu direktivu od Štaba Trećeg udarnog korpusa, štab divizije je 19. decembra predložio Vrhovnom Štabu da divizija prebacimo preko Konjuba u dolinu r. Vrbosnom Štabu da divizija prebacimo preko Konjuba u dolinu r. Krivaje, da se na taj način bar malo odlijegnemo od neprijatelja, sa kojim smo vodili borbu još od Petlova. Dalja naša orijentacija sa kojom smo vodili borbu još od Petlova. Dalja naša orijentacija bila je: preko planine Zvijezde ka Kulašima i Komanič. Vrhovni štab se istog dana slabo sa našim prijedlogom. Zbog toga smo 20. u toku 19. decembra prebacili naše naše jedinice u sela Tuholj i Podpasaj (sjeverozapadno od Kulašaja), a cijela divizija prikupila se u ova dva sela u noći između 19. i 20. decembra.

Štab divizije je znao da se 27. divizija nalazi u rejonu Vareša, ali nije znao na sjeveroistočno 7. SS diviziju i druge neprijateljske snage sa kojima će 2. divizija narednih dana voditi tešku borbu.

160

22. decembar

U toku ovog dana trebalo je da stignemo na prostorijski Okruglica—Nišići. U 4 časa izjutra bili smo na cesti Olovo—Vareš. U tom je stigao izvještaj obavještajnog oficira 1. brigade: da se 27. divizija povukla zapadno od Vareša i da se ne zna situacija na sektoru Okruglica—Nišići—Zubeta. U ovakvoj situaciji, a obzirom na povlačenje 27. divizije, koja je trebalo da djeluje prema Olovu i Sakaču, morali smo donijeti odluku da krenemo do 27. divizije radi naslona na nju, a pretpostavljali smo da se ona povukla zapadno od Vareša zbog neprijateljskog napada od pravca Nišića i Zubeta.¹⁷⁵

U toku dana stigli smo na sektor Pogari—Borovičke njive, a ciljem da se povežemo sa 27. divizijom i da sa njom izvršimo pokret za Okruglicu i Nišića, i dalje na istok.

Uveče smo dobili izvještaj od štaba 27. divizije o situaciji na sektoru divizije.

U toku dana jedan bataljon divizije „Princ Eugen“ stigao je od Očevlja u Vareš.

Da se ne bi zbili na uskom sektoru zajedno sa 27. divizijom, donijeli smo odluku da se preko sela Manjinog vrha i Carevog Hana ponovo prebacimo preko Krivaje, a odatle ili na Vijaku ili preko Konjuba. Bataljon koji je pošao da ispita Carev han, našao je na neprijatelja u Manjinom Vrh-u. Sada je bilo jasno da se neprijatelj nalazi i u Vijaku i da kontrolise sve pravce na liniji Manjin Vrh—Vareš. Zbog ove situacije promijenili smo odluku i krenuli do Borovica da konačno zajedno sa 27. divizijom načinimo plan za razbijanje neprijateljskog obruča.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Dva deset drugog decembra 27. divizija nalazila se na prostorijski Kr. Sarjenska, Kračići, Kolakovci, Borovica. Štab divizije nalazio se u selu Slavin. Imali su podatke da se u Brezi nalazi oko 1000 neprijateljskih vojnika, većinom iz 268. legionske divizije. Nisu znali situaciju na prostorijski Olovo, Očevlje, Okruglica. Ove podatke smo nam iz narednja Štab 27. divizije od 22. decembra 1943. počinjenim jedinicama, koje je objavljeno u Zborniku IV/20, 123.

¹⁷⁵ Barbarska grupa „Gros“, iz sastava 7. SS divizije „Princ Eugen“, krenula je 22. decembra u 3.30 časova iz Man-Kulaše (3 km jugozapadno od Kulašaja) i istog dana uveče trebalo je, po

II. Ratišević

161

23. decembar

Prva brigada stigla u 9 časova na kosu sjeverno od Borovica, a 10. brigada sa bolnicom krenula za sela Mehorčić i Vukanoviće. Ovog dana 4 neprijateljska aviona izviđača nisu dali ni jednog momenta da se vrši ma kakav pokret. Cijav dan su izviđali, mitraljirali i bombardovali! Morali smo cio dan ostati u sumi.

Jedna četa iz 1. brigade u izviđanju kod Han-Kopašića ubila je izvjestan broj neprijateljskih vojnika i konja. Neprijatelj je stigao u Borovičke Njive i Pogaru, u jačini oko 1000 vojnika.

Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije uspjeli smo da se tek u prvi sumrak sastanemo sa komandom 27. divizije. Kažu nam da su mislili da krenu sa divizionom preko rijeke Bosne za Kalinovići. Od toga su odustali jer ne znaju da li sada na Bosni ima gazova. I mi smo im rekli da bi to bio težak manevar. Naš prijedlog da izvršimo zajednički napad na prugu i cestu između Vareca i Breze i da se probijemo ka Okruglici i Hadžićima nisu prihvatili. Rekli su da je neprijatelj zapravo sve prelaze na ovaj strani, a teren je nepokriven, pa bi sigurno imali dosta gubitaka, a naročito bolnica.

Konačno smo donijeli odluku: da 27. divizija napadne neprijatelja na sektoru Borovičke Njive, da tako osnažujući naš pokret preko Mehorčića ka Krivaji, kao i pokret njihovih jedinica ka Vijaku.

24. decembar

Dan sa maglom. Prva brigada brzim maršom stigla u 12 časova do koliba na potoku Lužnica. Ovdje smo stigli i 10. brigadu. Tu smo odlučili da obe brigade krenu preko Krivaje kod sela Ribnici. O svemu napisali 27. di-

narodnju svoje komande, da izlaze na liniju sela: Dubočica—G. Bilići—Stogići (ova su sva sela zapuštena od r. Krivaje). Zbog dugog marša (oko 45 km) izgleda da jeovo k. sa ove borbene grupe nije uspjelo da stigne u selo Dubočica, jer bi ga mi inače izviđanjem osjetili, ali je borbena grupa stigla u sela Marjan Vrh i G. Biliće. Podatke o pokretu i rasporedu borbene grupe „Gros“ uveo sam iz naredbe njene komande od 21. decembra (Zbornik IV/20, 200).

viziji. U 17 časova stigli na brdo Romanovac (k. 1200) i tu zasnožili. Noć hladna, sa snijegom.¹⁷⁷

25. decembar

U daljem pokretu ka Krivaji ispred sela Džine sretno se sa neprijateljskim izviđačkim patrolama. To smo i očekivali. Odlučnim jurišem 3. bataljona 1. brigade izbacio je neprijatelja i protjerao ga u selo Vozuća. Ubijeno oko 20 Nijemaca, 4 zarobljena; zaplijenjena su 2 „larca“, 30 tovarnih konja sa komorama i dr. Mi smo imali 6 ranjenih (teže). U borbi je bio angažovan i jedan bataljon 10. brigade. Odmah zatim brzo smo zauzeli most na Krivaji u selu Ribnici i osigurali prelaz cijele kolone.

Kod Džina i u Ribnici razbili smo dijelove 2. bataljona 99. puka 1. brdske divizije. U Ribnici smo našli ambulantu ovoga puka sa nekoliko ranjenika. Ranjenike nismo dirali nego smo kod njih ostavili pismo sa njihove komandu u kojem smo ovim krvoelocima rekli da mi ne strijeljamo njihove ranjenike, kao što to oni čine sa našima.

Radi ispitivanja sektora Banovići—Podgorje uputili smo trmo tri bataljona 1. brigade, a 10. brigadu nadzirali u Ribnici. U selu Zeljova saznali smo da je neprijatelj u Banovićima. To su nam potvrdili kasnije i Stabovi bataljona. Prvi bataljon 1. brigade napao je neprijatelja u Nurkovićima i nanio mu izvjesne gubitke: poginula 3 oficira i izbačeno iz stroja oko 20 vojnika. Mi smo imali 5 ranjenih.

Zbog blizine neprijatelja izdali smo naredbu za pokret preko Konjuha.

¹⁷⁷ Stab 27. divizije sa 17. majevičkom brigadom, Romanjskim partizanskim odredom, divizionom bolnicom, jedinim bataljonom i četiri dijelovima 2. krajiške brigade krenuo se 24. decembra sa nama, dok je glavnina 1. krajiške brigade napala neprijatelja u Borovičkim Njivama i sa toga pravca krenu bok i leđa obiju kolona. 23. decembra 27. divizija sukobila se sa Romanovcima sa jedinim bataljonom 14. puka 1. SS divizije „Princ Eugen“ i u teškoj borbi nanijela neprijatelju ozbiljne gubitke, pretrpjevši i sama dosta gubitaka. Poslije je ona, takođe pod borbenim izbišima u selo Jelašica, a zatim preko Vijake i planine Zvijezde stigla 31. decembra na postrojbu Bilići, Čevljanovići, Žarovi (Zbornik IV/20, 180).

Izvijestili Vrhovni štab o borbama i gdje se nalaze.

26. decembar

Marš telak uslijed umora boraca, koji se prošle noći gotovo nisu odmarali. Konji oslabili, a bolnica stalno traži dopunu. Ipak se maršovalo dosta dobro. Uz put smo nailazili na njemačke oznake. Švrabe su kolonama prokristale Konjuh!

Htjeli smo da stignemo do koliba Drinjače i to nam nije uspješno, tako da smo i ova, po redu treća noć u ofanzivi morali da noćimo u šumi. Noć vrlo hladna i nije se gotovo spavalo. Izjutra snijeg, a zatim vijavica. Ovo je bio jedan od najtežih dana odmariva.¹⁷⁸

27. decembar

Bez vođića i po oluji nismo našli put za Drinjačke kolibe, ali smo našli na put koji vodi za Tuholj i konačno odlučili da idemo u selo, bez obzira ima li u njemu neprijatelja. I borci su bili spremni da istjeraju i bataljon Nijemaca, samo da se smjeste u selo.

U Tuholj smo stigli u 16 časova. Neprijatelja nije bilo.

Dobili smo podatke: u Kladnju je milicija; u Žitnicama i Repniku — Nijemci.

28. decembar

Dali brigadama zadatke: 1. će zauzeti Kladanj i kontrolisati teren ka Glovu; 10. brigada razrušiti cestu za Žitnice i kontrolisati putma Vlasenici.

U 15 časova 1. bataljon 1. brigade približio se Kladnju. „Šarci“ počinju dejstvovati. Odmah nam je bilo jasno da su u Kladnju Nijemci. Po podacima očevidaca, naših simpatizera, oni su stigli u Kladanj u 13 časova sa 5 kamiona. Vidjelo se odmah; odlučili su da brane

grad. Od napada smo odustali. Ubijeno je oko 20 neprijateljskih vojnika. Mi smo imali 6 ranjenih.¹⁷⁹

Deseta brigada takođe nije mogla preći cestu, pa se uputila za Gojakoviće. Nijemci su ovu cestu kontrolisali 20 tenkova i artiljerijom tukli brigadu.

Novi odluk: sa obe brigade preko Brateljevića preći po noći cestu Kladanj—Olovo i stići na sektor Čude—Žeravice.

Nijemci su se plašili napada na grad i čitavu noć tukli oko artiljerijom.

29. decembar

Marš telak, snijeg i magla. Kod boraca krajnji napor. Stigli smo do Čuda i Žeravica između 10 i 15 časova. Ovdje smo prenoćili.

Od Vrhovnog štaba dobili smo naredenje da manevriramo u pozadini neprijatelja i da ispitamo pravac za Višegrad. Ne znamo da li će ova neprijateljska odmariva još da potraje. Možda joj je i kraj. Predložili smo Vrhov-

¹⁷⁸ Ja sam 28. decembra izjutra izvjestio Vrhovni štab o rasporedu divizije i da ćemo napasti Kladanj, pošto se u njemu nalazila samo ustaška milicija. Vrhovni štab se odmah sa tim složio.

Kada je 1. brigada pošla na zadetak, sa njom smo krenuli naših šest divizija i ja. Računali smo da će milicija pobjeći iz grada u prvom naletu naših boraca, pa smo se uputili na zadrživa da iznad samog grada da odmah posmatramo borbu. Ali nas je odmah iznenadio početak borbe, jer smo iz grada čuli dosta poznatih njemačkih „šaraca“, kojih milicija gotovo i nije imala. Bilo nam je jasno da u gradu ima i Nijemaca. Odlučio su i kada su ovdje došli — stali smo se međusobno. U tom trenutku izšla je k nama, iz obližnje kuća, jedna žena, i rekla nam da je i njen sin u partizanima i molio nas da se sklonimo sa čitavne, jer su u grad, nešto ina podne, stigli Nijemci; koliko ona zna, došlo ih je 5 kamiona. Zahvalili smo se ovoj dobroj ženi i rekli joj da se skloni u kuću. Odmah ina toga jednog od Nijemaca uperio je na nas svoj „šarac“, pa smo se odmah jedva telako izvukli.

Ovaj događaj mi se duboko urezao u sjećanje, a kasnije sam često razmišljao kako su Nijemci tako brzo mogli doći na naš napad na grad. Kada sam, međutim, poslije rata čitao neka njihova zaplijenjena dokumenta, u kojima su pisali i o 3. diviziji, doznao sam iz njih da su uspijevali da dešifiraju neke naše radio-dopise. Postpostavljam da su i 28. decembra 1942. dešifirali i naša dopise i tako doznali za naš napad na Kladanj.

nom štabu da idemo na prostoriju Goražde — pl. Jabarica.

Ostavili smo pet teških ranjenika sa bolničarkom kod druga Relje u Žeravici, da ih kasnije otpremi u Šekoviće.

30. decembar

Izvršili smo pokret u rejon Medojevića i Knežine. Ovdje smo saznali da su ustaše u Sokolcu. Pale okolna sela. Danas su spalili Kaljinu, Pijačkaju i ubijaju. Masa izbjeglica ispod Romanije nalazi se u ovim selima.

Vrhovni štab nam je javio da će nam savznici poslati pomoć u spremi i hrani kad bude vrijeme. Ovo je dobro.

Dali smo zadatak jedinicama da ispitaju Olovo i Sokolar.

31. decembar

U toku noći 30/31. smo dobili izvještaj od štaba 1. brigade da su Nijemci iz Kladnja došli jačim snagama u Olovo i Petroviće. Ovo je izvjestio štab 3. bataljona, koji je imao zadatak da ispita Olovo.

Na osnovu ovog podatka donijeli smo odluku: da 10. brigada sa divizijskom bolnicom krene za Šahbegoviće i da se u toku noći između 31. decembra i 1. januara prebaci preko sokolovačke ceste u selo Bogoviće, a odatle preko rijeke Praže u rejon sela Jabuke; da 1. brigada ostane na sektoru Žunova radi ispitivanja Olova i da uhvatimo vezu sa 4. brigadom. O ovome smo izvjestili Vrhovni štab. Vrhovni štab nam sugerira da se privremeno zadržimo na sektoru Zvijezde—Romanija. Ponovo smo razmotrili situaciju na ovcme sektoru i došli do zaključka da se ovdje nećemo moći dugo zadržati zbog vrlo malih mogućnosti ishrane jedinica, a znali smo da će se na ovcme sektoru nalaziti i 27. divizija.

Danas je ispitano Olovo i ustanovljeno da Nijemci nisu dolazili, nego je samo došla milicija iz Kladnja. Komandant 3. bataljona, drug Zec, povjеровao je lažnom izvještaju jednog četnika. Ovdje se usremotio. Zbog držanja položaja prema Olovo i Sokolcu jedinice nam se nisu odmorile. Prikupljeno je nešto hrane.

1 januar 1944.

U 9 časova stigla prethodnica 4. brigade radi smještaja u Žunove. Koliko iznenađenje. Čitava je brigada u blizini. Brzo smo se sastali. Svi smo se obradovali ovom susretu.

Kasnije je u Žunove došao štab brigade i drug Ilija. Razgovaramo o borbama i o putu. Oni nisu mogli da se spoje sa jedinicama Trećeg udarnog korpusa na sektoru Podgarje—Repnik, jer su Nijemci bili tamo već 22. decembra i potiskivali naše snage na Ozeru.

U Ribnici je 4. brigada jedva uspjela da izmakne preko Krivaje jakim njemačkim snagama. Tada je situacija kod 4. brigade bila vrlo ozbiljna, jer su Nijemci iz Ribnice pošli za njom, a očekivao ju je neprijatelj i sa juga, od pravca Manjinog Vrha i Borovičkih Njiva. Brigada je morala neminovno da se probija.

Štab brigade i drug Ilija, sa jednim bataljonom napravili su 23. decembra zemunicu u blizini kote Žedni vrh (k. 1088), u koju su smjestili 8 teških ranjenika na nosilima i 20 drugih ranjenika koji dalje nijesu mogli ići. Sa ranjenicima je ostao bolničar i bolničarka. Drugovima je rečeno da će se brigada po njih brzo vratiti. Našli su jednog seljaka sa ivice sela Vozuče da donosi hranu ranjenicima. On je tvrdio obećao da za ranjenike nikom neće govoriti.

Istog dana štab brigade je zakopao kod Sjenokosa 4 teška minobacača sa minama i 2 teška mitraljeza „breda“.

Brigada je 24. decembra vodila ogorčenu borbu sa dva bataljona divizije „Prince Eugen“ na kosama ispred i oko Manjinog Vrha. Borba je vođena nekoliko sati. Berci su bili strahovito umorni i iscrpljeni, ali su u sukobu sa neprijateljem oživjeli i pokazali pravo herojstvo: ubili su preko 80 vojnika i jednog komandanta bataljona, potpuno razbili sve jedinice pred sobom i njihove komore; zaplijenili preko 50.000 metaka, 3 brza „šarua“, 4 tromblona i druge opreme. Ostalo je mnogo neprijateljskog oružja i opreme koju berci nisu mogli nositi. Brigada je imala u ovoj borbi 14 mrtvih, 3 teža ranjenika koji su izvršili samoubistvo (među njima drug Slavko Radeno-

vić, politički komesar čete — junak), 6 nestalih i 10 ranjenih boraca koji su izašli.¹⁴⁶

Poslije ove borbe brigada je neometano prošla preko sela Podmaruda i Zvijezde u Nitiče i tu se odmarala 3 dana. Bori su se sporavili i odmorili.

Kasnije nam je došao i Štab 27. divizije. Njihove dvije brigade nalaze se na sektoru Rakova Noga—Medojevići. Sa drugovima smo razgovarali da njihova divizija ostane na sektoru Nitiče—Sokolac—Sokolovići i da djeluje na cesti Sarajevo—Sokolac. Oni su se složili.

Javili smo Vrhovnom Štabu sadašnji raspored 27. divizije i poslali mu naš zajednički prijedlog o budućem rasporedu i dejstvu 27. divizije. Zamolili smo Vrhovni Štab da javi Štabu Trećeg udarnog korpusa o rasporedu 27. divizije, jer su oni u borbi na Romanovcu izgubili svoju radio-stanicu.

U pogledu naše divizije odmahli smo sljedeće: 1. brigada, jedan bataljon 4. brigade i njena ambulanta krenuće 2. o.m. preko Bogojevića i Prače na sektor Jahorina—Goražde. Tri bataljona i Štab 4. brigade vraćaju se u selo Vozuđe da prihvate ostavljene ranjenike i njihovu zaštitu i uzmu ostavljeno oružje i da potom dođu u sastav divizije. Rok dolaska 12—13. januar. O svome smo izvijestili Vrhovni Štab.

2. januar

Pred polazak iz Žrnova sređeno smo se pozdravili sa drugovima iz Štaba 27. divizije. Tamo su stigli da u ovo selo smjeste svoj Štab.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Četvrti brigada je noću 22/23. decembra bila okružena u Nitičici od jedinica 99. puka 1. brdske divizije. Ona se 24. decembra sukobila kod Manja-Vrha sa dva bataljona 14. sive 7. 233 divizije „Princ Eugen“ („Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“, knj. 2, str. 24).

¹⁴⁷ Tek što smo iz Žrnova podmakli nepuna dva kilometra, stigla je neprijateljska avijacija i bombardovala ovo selo. Bila je skoro potpuno srušena kuća u kojoj se nalazio Štab 27. divizije. Tada su poginuli politički komesar divizije Elio Geranin i potporučnik Ante Vukobrat.

O svome bombardovanju Žrnova priča mi je detaljno komandant 27. divizije drug Pero Kosović, kada smo se sastali u Požj 11. marta 1944. godine. Kako se Štab naše divizije nalazio u Žrnovinu i u toj kući nepuna tri dana prije dolaska Štaba

Na putu za Podromaniju često su nas tražila dva neprijateljska aviona, zbog čega smo morali zastajati. Uočili su kolonu bataljona 4. brigade i često je bombardovali i mitraljirali, ali neprecizno; ranili su jednog borca.

Pod borbeno smo prešli cestu kod Podromanije. Po njoj su saobraćale ustaše. Uništili smo 3 kamiona, zaplijenili 3 gumena čamca i druge opremu.

3. januar

Odmorili smo se u selima Bogovići i Nepravdići. Narod pobjegao od kuća jer su ovdje dolazile ustaše, pošto je svuda bila prošla 10. brigada.

Po prikupljenim podacima u Prači se nalazi jedan bataljon 9. hrvatske pukovnije.

Krenuli smo u 18 časova za Renovicu gdje smo u toku noći prešli prugu i cestu i vodili manju borbu prema Prači. Bataljon 9. pukovnije otišao je iz Prače za selo Bare, a u Renovici čuvala je most mlitinja.

Jedinice smo razmjestili u sela Komrane, Oruhovica, Bare i Bukvice.¹⁴⁸

4. januar

Dan bez borbe. Jedinice su se odmarale. U noći nam je javljeno da se bataljon 9. pukovnije vratio u Praču i Renovicu. Vjerovatno hoće da osiguraju cestu kojom saobraćaju.

Javili smo Vrhovnom Štabu o našem prelazu i tražili da se što hitnije pošalje pomoć.

5. januar

Izjutra poslali kurire do 10. brigade i odredili joj

27. divizije, bilo nam je jasno da su četnici obavijestili ustaške ili njemačke komandne u Sarajevu o mjestu boravka Štaba naše divizije, pa se tako avijacija dobila precizne podatke.

¹⁴⁸ Selo Bare, u koje je pošao bataljon 9. neprijateljskog puka, nalazi se na cesti Renovica—Goražde, a drugo selo Bare, u koje se smjestio dio naših jedinica nalazi se 3 km južno od sela Komrane.

Selo u koje smo stigli 4. januara leže ispod istočnih padina planine Jahorine. Ovdje je snijeg bio dubok preko pola metra, a vrijeme je bilo dosta hladno.

zadatke. Kod njih je otišao i drug Mujo da organizuje prikupljanje podataka o Kalinoviku, Foči i Sarajevu.

U 8 časova počela je borba kod Komrana. Neprijatelj napada. Neda ni ovdje odmora. Borba je vođena čitav dan. Neprijatelj jačine jednog bataljona uspio je da iznenadi naše jedinice u Komranu i da ih odbaci do Bara. Pred mrak je ušao u Bare, iako smo nastojali da ga odbijemo. Zbog velike vijetice i hladnoće naše jedinice nisu mogle da dođu do izlaza na nepoznatom terenu. U ovoj borbi imali smo kod 1. brigade 7 mrtvih i 15 ranjenih. Jedna četa 4. bataljona 4. brigade imala je jednog mrtvog i 3 ranjena.

6. januar

Dan je prošao bez borbe. Štab divizije premjestili smo u selo Milotinu. Od štabova 1. i 10. brigade izradili smo izvještaj o gubicima brigada u neprijateljskoj ofanzivi i o sadašnjem stanju u jedinicama. Drug Ilija napisao pismo o održavanju konferencija sa borcima.

Trećeg januara u selu Hrančići napali su četnici „Drinskog korpusa“ 2. bataljon 10. brigade koji se uspije nije bio osigurao. Uхваćena su 3 partizana i 3 drugarice. Četnici su ih najvjerojatnije umorili. Našli su ubili 5 četnika i 3 strijeljali.

Pročitao sam knjigu „Kako se kalio šelik“. Nešto slično i mi preživljavamo.

7. januar

Jedna njemačko-ustaška četa izašla je iz Prače na Orahovicu. Ovdje ju je dočekala i razbila jedna četa 1. brigade. Ranjen komandir čete i jedan borac. Neprijatelj imao 3 izbačena iz stroja.

Drug Ilija otišao da obide bolnicu i 10. brigadu.

8. januar

I ovog dana neprijatelj je napao naše izvidnice sa dvije manje patrola kod sela Bare i k. Crnog vrha. Imali smo 4 ranjena, a neprijatelj 3 izbačena iz stroja. Neprijatelj drsko napada i na naše jače snage, a naši, zbog neopreznosti, imaju gubitaka.

Danas sam načinio skicu pokreta naše divizije za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive. Za mjesec dana

borbi i pokreta prešli smo strahovito veliki put. Po prilici oko 350 km.

9. januar

Dan je prošao bez borbe.

Divizijska bolnica i brigadne ambulante dobro su se sređile. Imamo velik broj ranjenih i bolesnih. No, odmor i bolja hrana povoljno utiču i oni se osjetno popravljaju.

Pojačan je vojno-politički rad u jedinicama.

10. januar

Dva bataljona 1. brigade čitav dan su vodili borbu sa bataljonom Nijemaca i ustaša na liniji Orahovića—Bare. Nijemci imaju izviđačka odjeljenja u bijelim mantilima. Borba je bila teška. Nijemci su upotrebili artiljeriju i avione. Našli su uspjeli da ih potisnu bočnom vatrom, te su odustupili za Praču i Podgrač. U ovoj borbi imali smo 5 mrtvih i 9 ranjenih.

Vrhovni štab nam javlja da se njemačka alpska divizija nalazi na sektoru Sarajevo—Višegrad; formirali su 4 krstareća odreda za gonjenje naših jedinica u istočnoj Bosni. Izgleda da je ovo u Prači jedan takav odred.

Zbog stalnih borbi i gubitaka odlučili smo da napustimo sektor Orahovića—Bare, a samo da izvidimo dalje kretanje Nijemaca.¹⁰⁰ Izgleda da im je namjera da nas odbace što dalje od komunikacije, a možda znaju da 4. brigada treba ovih dana da pređe k nama. Ovo nije iaključeno zbog desertera (dr Kulenović i par drugih).

Desetoj brigadi dali zadatak da ispiša Trnovo i Kalinovik. Po podacima, Nijemci tamo organizuju miliciju i četnike pod svoju komandu. Ovo im je zaista posljednja rezerva i nema sumnje da će ih organizovati u vojne jedinice.

¹⁰⁰ Zadržavali smo naše jedinice u blizini Seljentičke prače Prača—Bereznica jer smo se bili dogovorili sa štabom 4. brigade da ćemo ih ovdje prihvatiti, kada oni budu postigli ovu praču 12. ili 13. januara. Pošto brigada nije stigla do ugovorenog vremena, povukli smo 14. januara i bataljon 1. brigade.

11. januar

Sa štabom divizije prešli u seosce Donje Selo kod Jabuka. U diskusiji o položaju divizije razmotrili smo i sljedeće: bezuvjetno moramo zauzeti Foču da bi imali slobodni prostor, mogućnost da se povećamo sa jedinicama Drugog udarnog korpusa i konačno da razbijemo četnike. Od Vrhovnog štaba tražićemo da nas obavijesti o situaciji u Sandžaku i u Crnoj Gori. Zbog velike bolnice treba da imamo naslon na Drugi udarni korpus.

Za zauzimanje Foče odredili: da dva bataljona pređu Drinu gumenim čamcima i da grad napadnu u zoru 13. o.m. sa desne obale; jedan bataljon da vrši pritisk na lijeve obale i da zauzme most u Brodu; ukoliko ne bude mosta, moramo preduzeti praviljenje splava. Jedan bataljon 1. brigade ostaje na sektoru Bogovića za prihvrat 4. brigade. Deseta brigada djelovaće prema Trnovu i Kaminoviku.

I ovog dana su Nijemci, u jačini 150 vojnika, izalazili prema Barama. Kod nas jedan poginuo, komandir čete.

12. januar

Jedinice su izvršile pokret. Štab divizije pomjerio se u selo Strganec. Ja sam pošao sa 1. brigadom za Ustikolinu.

Izvijestili smo Vrhovni štab o neprijateljskim snagama i o našoj odluci.

13. januar

Zauzeli smo Foču. Dva bataljona prešla gumenim čamcima Drinu kod Ustikoline i izmarnadili četnike, koji su pružili slab otpor.¹²⁴ U Foči smo zatekli slab žičani

¹²⁴ Ukratko će iznijeti ovaj prelaz rijeke od strane naših boraca jer je predstavljao mali kuriozitet.

Bataljoni su krenuli za Ustikolinu pred veče 12. januara i kako su bili teretom koji se spuštao ka rijeci, znali smo da će ih osmatrati četnici sa rječne desne obale. No, to nas nije zabrinjavalo. U Ustikolinu smo stigli u prvi svratak. Na drugu stranu rijeke šulj smo gurali četnike kako posju partizanima sve žive - i komunističku majku, i drugu Tita, i desetina drugih govoči. Likovali su: sa čim će, bača, preći rijeku. Oni su, mame, iz Ustikoline i sa lijeve obale rijeke stizali niz Drinu avr mate-

višeći most preko Drine, koji je napravio bataljon divizije „Princ Eugen“ u početku šeste neprijateljske ofanzive.

Došli smo ponovo u grad Foču, upravo u ruševine nekada lijepog grada, poslije nešto manje od tri mjeseca, kada smo prolazili ovuda za Sandžak i ka Srbiji.

Deseta brigada razbila je četnike na sektoru Dobro Polje—Sijerča.

Drugi bataljon 1. brigade kod Orahovice vodio borbu sa Nijemcima; nije imao gubitaka.

rijek koji bi nam mogao služiti za praviljenje splava, pa su bili sigurni da su rijeku već modernu preći.

Mi smo, pak, pošli u dva maha u tri gumeni čamca oko 20 naših bombarda sa strojnicama, koji su se nečujno iskrkali na desnu obalu rijeke i izmarnadili zasuli bombama četničke rovove. Napadnuli četnici nisu stigli ni vatru da otvore. Samo su neki od njih, ljubeći kojkruka, urvikovali: „Evo komuniste, majku im... iskoše lipodi vode!“

Svi dolazak naših boraca u Foču desnom obalom Drine i ovdje je izmarnadila četnici; oni nisu stigli da nam poruče žičani most preko rijeke, a „žumati“ četnički komandant mjestu umakao je našima u gataca i kostuži.

IX

PRODOR U SRBLJU

(14. I — 31. IV 1944)

Početkom 1944. godine Vrhovni štab otpočeo je sa neposrednim pripremama za prodor krasnijih snaga NOV u Srbiju. U tome cilju predviđeno je bilo formiranje na terenu Sandžaka i istočne Bosne divizija udarnih grupa. Krajem januara 1944. odlaskom Vrhovnog štaba u sastavu udarne grupe za prodor u Srbiju iz Sandžaka uđe su 2. proleterska i 5. udarna divizija. Grupi je bilo naređeno da pripremi jedinice za predstojeće operacije koje će otpočeti čim popusti zima i počne topljenje snijega i kada divizije budu snabdjevene ratnim materijalom iz savezničke pomoći.

U dvomjesečnom periodu, pored priprema za predstojeće operacije, jedinice 2. i 5. divizije, raspoređene na teritoriji Sandžaka i jugoistočnog dijela istočne Bosne, izvodile su ofanzivna dejstva daž komunikacija, progonele četnike i suzbijale izgode njemačkih i kofetinskih snaga iz pojedinih garnizona.

Sredinom marta udarna grupa je pristupila izvođenju plana prodora u Srbiju. Polje su forsirale Lim, divizije su u vremenu od 21. do 29. marta bile u pokreta ka Ibru vodeći danoonočne borbe sa nadilaucima, četnicima i Bugarima i maršujući pod svoima neposrednim vremenckim uslovima. Noću 30/31. marta grupa je pokušala da forira

Ibar da bi izvela prodor ka Toplici i Jablanici i spojila se sa imedovim snagama NOV. Pošto forsiranje nije uspjelo, divizije su se pod snažnim pritiskom neprijatelja, koji je odlučno reagirao na njihova dejstva u Srbiji, rasporedile na prostoriju Drugaveo—Isanica—Rudno. Grupa se na toj prostorijsi zadržala do 24. aprila, vodeći otre borbe sa njemačkim, bugarskim i četničkim snagama i nastojeći da stvori povoljne uslove za prodor u Toplicu i Jablanicu.

14—16. januar

Nije bilo bitnih promjena. Preduzete su mjere u jedinicama na oživljavanje vojno-političkog rada. Organizovano pranje i parenje jedinica.

Deseta brigada bila je aktivna. U borbama od 13. do 18. januara uglavnom je razbila kalinovacijske četnike (oko 1000); ubila 21 i 7 zarobila. Seljaci, koje su četnici prisilno mobilisali, razbijali su se kućama. Zaplijenila je noviji četnički propagandni materijal. U njemu se najviše napadaju drug Tito, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i naša vojska. Takođe napadaju londonsku radio-stanicu.

Izvijestili smo Vrhovni štab o našim i neprijateljskim gubicima za vrijeme VI okupatorske ofanzive, u periodu od 4. decembra do 4. januara.

Naši gubici su slijedeći: mrtvih 108, teško ranjenih 36, lako ranjenih 124, nestalih 64, dezertera 50. Izgubljeni materijal: teških bacača 4, teških mitraljeza 3, puškomitraljeza 12, lakih bacača 3, pušaka 180, protivtenkovskih pušaka 1. izgubili smo 120 konja.

Gubici neprijatelja: izbačeno iz stroja najmanje 950 vojnika i starješina. Zaplijenjeno: 1 radio-stanica, 3 teška mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 1 laki bacač, 103 puške. Oko 87 000 komada puščane i druge municije i 48 konja. Uništeno: 6 kamiona, 1 tenk i 4 tromblona.

Ovakvo relativno veliki naši gubici u poređenju sa neprijateljskim gubicima u ljubstvu i materijala mogu se razumjeti ako se uzme u obzir položaj naše divizije u ovoj ofanzivi: nikakvo ili vrlo slabo sadejstvo jedinica Drugog i Trećeg korpusa, naročito ovog posljednjeg, pa prema tome i naše brzo povlačenje odnosno prihvaćanje

borbe sa jašim neprijateljem, koji nas je dva puta primoravao na probijanje kroz njegovu liniju.

— Greškom 2. proleterske divizije — neopreznošću njenih bataljona istočno od Prijepolja — Nijemci su zauzeli most na Lomu, čime im je omogućeno brzo napredovanje za Pijevlja. Mi zbog ovoga nismo stigli da bočno djelujemo na komunikaciji Prijepolje—Pijevlja — Čajniče i uzalud smo slali tamo jedinice, jer su Nijemci za dva dana stigli od Prijepolja do Čajniča i Gorazda. Uslijed ovoga, morali smo diviziju da brzo izvlačimo iz uskog prostora oko Drine i Loma, jer nam je teren između i pored ovih rijeka onemogućavao dalje zadržavanje, pa prema tome, i veće borbe i manevar. U to vrijeme dobili smo od Vrhovnog Štaba podatak da je u istočnoj Bosni takođe ofanziva. U takvoj situaciji bili smo donijeli odluku da sa divizijom krenemo u zapadnu Srbiju. Međutim, idućeg jutra dobijamo narednje od Vrhovnog Štaba da pređemo Drinu kod Vitegrada i krenemo u pravcu Srebrenice. Ovo smo izvršili ne tražeći odobrenje za pokret u zapadnu Srbiju. Morali smo brzo prebacivati snage preko Vitegrada, jer su Nijemci istog dana jednim pukom zauzeli Bijelo Brdo.

— Naše podatke koje smo slali o ofanzivi, dok smo bili na sektoru Rogatica, izgleda da Treći korpus nije uzimao za ozbiljno. Ovo se potvrđuje i time što Treći korpus nije imao ni jednu jedinicu u našoj blizini da sadejstvuje sa nama, nego je neposredno odohle i 37. diviziji, koja je bila bližu nas, da brzo odmaršuje na sektor Olova i Vareša, daleko od njemačkih divizija koje su brzo nastupale. Tako se desilo da je naša divizija imala čto sebe jako neprijateljske snage i nije mogla da odoli njihovom nastupanju. Samim tim i naše borbe nisu mogle da daju bolje rezultate.

— Operacije naše divizije poslije odstupanja sa linije Kladnja i Vlasenice i naše pravilno postavljanje i manevar i dalje su zavisili od pomoći, odnosno sadejstva jedinica Trećeg korpusa. Ali i ovoga puta slabo je što učinjeno. Brzo napredovanje njemačkih divizija omele je pravilno postavljanje jedinica Trećeg korpusa, tako da su se i ove naše u situaciji primanja borbe pod nepovoljnim uslovima i bile primorane na probijanje.

Faksimil u originalnog izvornika

Kalinovka. U borbi za ova dva dana ubijeno 5, ranjeno 11, a zarobljeno 4 četnika. Mi bez gubitaka. Zaplijenjena 3 puškomitraljeza i „korpusna“ zastava.

21. januar

Poslali smo preko Glavnog Staba za Sandžak sve pozadinske radnike sa terena Rudog, Priboja i Nove Varoši, kao i starije drugove iz Sandžaka, koji su bili s nama za vrijeme neprijateljske ofanzive.

U jedinicama održali govore, u kojima smo iznijeli život i rad Lenjina, povodom 30 godišnjice njegove smrti. U Foči održano uspješno komemorativno veče.

22. januar

Izdali naredbu 1. i 10. brigadi za dalje razbijanje četnika na sektoru Kalinovka—Zelengore—Čajniča—Goražda, a istovremeno da 1. brigada ispita mogućnost razuzimanja Goražda i rušenja mosta na Drini.

Dobili kurire od Peša. Javlja nam o situaciji u Crnoj Gori. Tamo je dobro.

Preko njih smo dobili pisma iz Krajine. Datum je dosta star, oktobar mjesec, ali će pisma biti draga borcima. Među njima našlo se i Stevino pismo. Piše Miri i meni, kao odgovor na naše zajedničko pismo oktobra mjeseca iz Donjeg Vakufa. Dobro je kad je došlo meni. Mira se sa njima odavno sastala.

23. januar

Dvije čete 1. brigade su zauzele Goražde, koje su branili četnici i milicija. Srušili su žičani most koji je bio osposobljen i za prelaz lakih tenkova. Čete su se, međutim, bez potrebe odmah povukle.

Saradnja četnika i milicije na ovom sektoru je potpuna, premda još ima nepovjerenja. Nađen je dokument o sastanku četnika i milicije sa njemačkim komandantom u Sarajevu. Rezultat sastanka: treba da se organizuju zajedničke četničko-milicijske jedinice za borbu protiv nas. Nijemci bi ih snabdijevali municijom i hranom.

Jedan bataljon 1. brigade bio je u Čajniču. Zarobio 6, a ubio 3 četnika. Tamo je bila svega jedna četnička deseterina. Četnici su skoro napustili sektor Čajniča i više

se približili njemačkim garnizonima u Plijevljima i Prijepeolju.

24. januar

Dobili smo od Vrhovnog Staba podatke da se 4. i 1. južnomoravska brigada nalaze na sektoru Glasinca i da su krenule prema nama. Radi pomoći pri njihovom prelasku višegradske pruge, poslali smo dva bataljona 10. brigade na sektor Oraševica—Bare. Međutim, dolazak ovih brigada je izostao i bataljoni su se povratili. Po podacima na višegradsku prugu stigle su neke njemačke saobraćajne jedinice (dva bataljona).

Javljeno nam je da sam unapređen u čin pukovnika. Ovo unapređenje treba u potpunosti da opravdam.

Najrad smo dobili naređenje od Vrhovnog Staba da nađemo pogodno mjesto za spuštanje materijala iz aviona. Dobijanje materijala treba brzo da uslijedi. Doći će nam i gosti.¹²⁶

25—30. januar

Bez bitnih promjena. Deseta brigada sa uspjehom operiše na sektoru Kalinovka: četnici se rasipaju, uz oficire ostaju najokoreliji. Ovih dana zarobljeno ih je 20 sa 3 puškomitraljeza.

Nema još 4. brigade. Pomalo nam postaje problematična sa tim svojim oklijevanjem. Saljemo opet dva bataljona 1. brigade na sektor Goražda da ga razuzmu i uhvate vezu sa 4. brigadom. Istovremeno 10. brigada će pokušati da pohvata neke četničke oficire, koji su došli iz Srbije i Sandžaka. Izgleda da su sa njima i dva Engleza.

Došli su nam deset oficira i podoficira. Trebalo je da pohađaju oficirsku školu u Plijevljima. Bili su sa 2. proleterskom divizionom. Veseli su što su se vratili u svoje jedinice.

Situacija se u Sandžaku pomalo komplikuje. Zbog jake intervencije Nijemaca, Bugara, medijevarca i četnika 2. proleterska divizija morala se povući sa prostora

¹²⁶ Vrhovni Štab nam je obavijestio da će u naš Štab stići neki drugovi iz Vrhovnog Staba i predstavnici Sovjetske vojske.

Nova Varoš—Ivanjica—Ljubitić—Bijelo Brdo, te se 24. januara prebacila kod Rudog na lijevu stranu Lima. Neprijatelj je osjetljiv kada se radi o Srbiji. Govori se o nekoj ofanzivi Nijemaca, nedječevaca i četnika na Sandžak. Vjerovatno se radi o njihovoj težnji da naše jedinice odbace što dalje od granice zone prema Srbiji.

Po naredbenje Vrhovnog štaba privremeno uzimamo komanda nad 2. proleterskom divizionom. Treba da koordiniramo rad sa štabom 2. proleterske divizije na susbijanju eventualnog prodora neprijatelja preko Lima i da obe divizije pripremamo za odlazak u Srbiju.

Javili smo Vrhovnom štabu da smo za spuštanje materijala od saveznika izabrali Čelebić.

U Čelebić smo poslali dvije čete 4. bataljona 1. brigade, koje imaju zadatak da paljenjem vatri po ugovorenom znaku označe savezničkim avijatičarima mjesto za spuštanje materijala. Sa četama je pošao drug Jože Defrančeski.

Modili smo Vrhovni štab da nam saveznici spuste u Čelebić sanitetski materijal, gumene čarape, eksplozivni materijal i municiju 7,9 mm.

Proutavam nacionalno i seljačko pitanje. Ilija, profesor Jože, Mujo, Vlado, Zec i Borka rade na proutavanju dijalektičkog materijalizma. Dobro napreduju.

21. januar

Dva bataljona 1. brigade zauzela Gorabde. Četnici i milicija pobjegli bez borbe. Istog dana 4. i 1. južnomoravska brigada stigle u selo Jabuka, sjeverno od Gorabde.

Četvrti brigada nije našla ranjenike na Zednom vrhu. Zemunici su pronašli četnici i odmah ubili 6 najtežih ranjenika, među njima i intendantu divizije drugo Gojka Kusorjića. Ostale ranjenike i bolničara poslali su na Ozren; kako su našli žuti, ostali su u životu. U Voruču su pronašli bolničarku Vuku, koja je bila sa ranjenicima; ona je našima rekla da su četnici predali Nijemcima tri naša ranjenika.

Brigada je na Zednom vrhu sahranila šest ubijenih ranjenika. Četa pratećih oruđa pronašla je zakopano oruđe.

Poslije razbijanja četnika u Voruču i u šusjednim selima, Miljevićima i Stogu, gdje je zarobila 24 četnika

i zaplijenila 40 pušaka i 2 puškomitraljeza brigada je 9. januara krenula u sastav divizije. Ona je 10. januara u Vujaki razbila ustašku miliciju, a 15. januara na cesti kod Podromanije spalila 6 ustaških kamiona i zaplijenila 2 puške i nešto namirnica. U Neppravdićima je štab brigade povjerovao lažnim podacima da se 5. divizija prebacila preko Drine, a da se u Kalinoviku, Foči i Gorabdu nalazi jedna njemačka divizija, pa je odande brigada izvela marš i 16. januara stigla u Sokoloviće. Da bi pronašao našu diviziju, štab brigade poslao je svoga obavještajnog oficira sa jednom četom do štaba trećeg udarnog korpusa, koji je stigao u štab korpusa 22. januara, dobio podatke o rasporedu divizije i 26. januara se vratio u štab brigade. Sa njim je u Sokoloviće stigla 1. južnomoravska brigada, pa su obe brigade 29. januara krenule iz Sokolovića za Foču.

Za vrijeme boravka u Sokolovićima brigada je izvela tri akcije na manje ustaške jedinice, koje su iz rujna sela Kula čezbeđivala cestu Sokolac—Rogatica. A 18. i 26. januara ustale i Nijemci su napadali jedinice brigade. Jutina neprijatelja bila je oko puta oko 300—350 vojnika.¹⁰¹

U svim ovim borbama neprijatelj je imao oko 20 mrtvih, a brigada je imala 4 mrtva i 12 ranjenih.

Tridesetog januara, za vrijeme prelaza puta Rogatica—Gorabde, u blizini sela Jabuke uništen je jedan kamion i ubijena dva njemačka oficira, jedan podoficir, a zarobljen šofer, vojnik i jedan ljekar, koji je upućen u štab divizije. Ova grupa pripadala je 389. legionarskoj diviziji. Zaplijenjena strojnica i 6 pušaka.

Južnomoravska brigada se dobro prikućila poslije ofanzive. Broji 302 borca. Ne znaju za 80 ljudi, ali je izgleda većina njih prešla Drinu kod Broda. Obje brigade su se dobro odmorile i oporavile poslije VI ofanzive.

U Foči smo dali nekoliko kulturnih predrta. Na njima je postepeno sve više mještana. Oni nisu očekivali da ćemo se ovdje tako dugo zadržati. Izgledaju nam kao neki drugi svijet, a ne naš, koji eto mora da se privikne i na naš boravak u njihovoj sredini. Malo ih je, naime,

¹⁰¹ U to vrijeme u Sokolcu se nalazila 22. stajaća ustaška bojna (bataljoni), a u Rogatici — njemački jačar bataljon.

naših prijatelja. Ovdje je ostao sve nekakav malograđanski svijet, a i četnici su im usadili nakaradne i uskogrudne četničke pojmove.¹²²

1—5. februar

Za ovo vrijeme 4. i 1. južnomoravska brigada bile su u selima oko Foče. Ovdje su se odmarale i dovodile u red svoju odjeću i obuću.

Bili smo orijentalni 1. brigadu na sektor Čajniča. Ali, kako nema većih koncentracija neprijatelja na desnoj obali Lima, tj. oko Rudog i Priboja, brigadu smo povukli na lijevu obalu Drine.

6. februar

Imamo podatke da su neke jedinice 369. legionarske divizije bile u pomjeranju od Sarajeva prema Višegradu. Ove podatke treba provjeriti.

Od štaba Drugog udarnog korpusa obaviješteni smo o većoj aktivnosti neprijatelja na cesti Prijepolje—Pijevlja.

7. februar

Odlučili smo da izvedemo veću akciju na ustaško-njemačke posade na komunikaciji Prača—Rogatica. Ponovo smo postali cijela 10. brigada na kalinovički sektor da bude ta aktivna i da prikuplja podatke prema Nevestinju.

U dogovoru sa štabom Drugog udarnog korpusa poslali smo naših 15 teških ranjenika preko Šćepan—Polja na Pivsku planinu, kod Durmitorskog partizanskog odreda.

Poslali smo u sastav 2. proletarske divizije 1. južnomoravsku brigadu i 125 boraca iz bataljona 2. proletarske brigade, koji su se 5. decembra povukli iz Prijepolja u sastav naše divizije.

U toku mjeseca februara nismo vršili teške napade na neprijateljske garnizone u dolini Prače. Veliki snijeg otežavao je i otkrivao pokret naših jedinica i njihov raspored, a velika hladnoća umanjivala je efikasnost naše vatre.

¹²² U Foči su, naime, podjelo četničkih položaja ostali uglavnom proletarijski elementi, a radi simpatiziranja, zbog straha od četničke odmazde, tek su se postupno aktivirali.

Ove nepodobnosti pokazala je borba naših pet bataljona na cesti Remonice—Jabuka, noću između 9. i 10. februara u kojoj naše jedinice nisu mogle doći do izrasta. Iako smo bili nadmoćniji. U borbi na Jabuci bataljoni 4. brigade uspjeli su samo da unište straže oko logora. Zaplijenili su 2 „Jarca“, desetinu pušaka, nekoliko pištolja, 11 konja sa sedlima i nešto municije. Nijemci su imali 10 mrtvih, među kojima jednog poručnika — legionara. Jedan bataljon 1. brigade na rasjedi blizu Remonice osvoje vatru iz neposredne blizine na jednu njemačku četu. Poginulo je i ranjeno 40 vojnika. Plijevi se nije mogao izvrši radi bojnog napada druge njemačke čete. U ovom bestekom okršaju imali smo 1 mrtvog i 4 lakše ranjena. Drugi bataljon 1. brigade u napadu na Hranjen uhvatio je 4 milicionara. Bataljoni 4. brigade imali su u borbi kod Jabuke i od avionâ jednog mrtvog i 12 ranjenih, od kojih dva teže ranjena.

Bataljoni su vodili borbu sa jedinicama 369. legionarske divizije.

U cilju vezivanja neprijateljskih snaga, a da bi timo olakšali napad 27. divizije na Rogaticu u noći između 14. i 15. februara, dva bataljona 4. brigade napali su i zauzeli Gorahde i vršili pritisak na neprijateljski garnizon u Jabuci. Bataljoni nisu imali gubitaka.¹²³

Kako su ustaško-njemačke posade u dolini Prače ostale i dalje neaktivne, mi smo nastavili razoružavanje četnika i milicije. Tako je 10. brigada na širem sektoru Kalinovika i prema Ulogu razoružala 18 četnika koji su pored pušaka imali i jedan puškomitraljez, i 44 milicionara kod kojih je nađeno 40 pušaka, jedan puškomitraljez i jedan minobacač. Grupa od 18 četnika predala je sama oružje. Bilo je češćih pojedinačnih slučajeva predavanja oružja od strane četnika. Bataljon 4. brigade

¹²³ Može da izgleda čudno kako smo često zauzimali, odavno nepuštali Gorahde. — Poslije našeg dolaska na prostoru Foča—Kalinovik—Gorahde neprijatelj je postavio dosta jak garnizon u selu Jabuka, taktički pogodno mjesto u blizini prevoja i na životnu komunikaciju za Rogaticu i Remonice, iz kojega se može ići u Gorahde na sat dobrog marša. Zbog njegovog nepovoljnog položaja na Gorahde nismo mogli držati, a takođe ni neprijatelj. Kada smo, međutim, naišli na Gorahde, iz njega se odmah povlačila mjesna milicija.

razorušao je blizu Gorazda 17 milicionara koji su imali i jedan puškomitraljez. Na sektoru Gorazda 4. brigada je u ovom mjesecu prikupila od milicije oko 100 pušaka. Bataljon 1. brigade u blizini Boljoradine (istočno od Foča) razorušao je 13 četnika kojim prilikom je pored pušaka zaplijenjen i jedan puškomitraljez. Deseta brigada uhvatila je desetak zlikovaca i strijeljala ih. Uspostavila je vezu sa Mostarskim bataljonom.

U ovom mjesecu organizovan je u jedinicama bolji vojnopolitički rad i održavani su četki sastanci sa komandnim kadrom. Takođe su održavani kraći politički kursevi po brigadama, kao i niži vojni kursevi, koji su obuhvatili oko 150 oficira i podoficira.

Izveli smo dobro proslavu 29-godišnjice Crvene armije. Svečana proslava održana je u Foči, na kojoj su učestvovali vojnici iz svih brigada i deseta građana iz Foče. Pročitani su pozdravni telegrami boraca i rukovodilaca naše divizije koje smo uputili Vrhovnom Štabu, Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, 5. udarnom korpusu, Narodnoslobodilačkom odboru za Bosansku krajinu, 2. udarnom korpusu i 2. proleterskoj diviziji. Bored su bili zadovoljni, a naročito zbog pozdrava narodu Krajine, njihovim obcima, majkama i sestrama. — Ja sam držao referat o Crvenoj armiji.

Političko razobličavanje četnika u narodu nije dalo vidljivih rezultata: narod je zatvoren mržnjom prema muslimanima, srbofilski je raspoložen i ima simpatije prema četnicima samim tim što je dobar dio mještana bio organizovan u četničke jedinice; u narodu postoji veliki strah od četničkih vođa. Deseta brigada je organizovala narodnoslobodilačke odbore u selima oko Kalinovika, dok se na drugim mjestima to nije postiglo. Pa ipak, kada bi neke naše jedinice duže ostale i aktivno radile u ovim krajevima, postepeno bi opao četnički uticaj i narod bi se preorijentisao na našu stranu.

Preko Mostarskog bataljona postoji veza sa našim jedinicama oko Konjica, a odale se na Bosansku krajinu. Javili smo da bore napisa po koje pismo kućama. Nesumnjivo, obradovaće se ovim pismima. Pokušaću da i moje jedno pismo dođe do Mire i do Pere.

Od Vrhovnog Štaba dobili smo pozitivan odgovor na prijedlog 2. proleterske i naše divizije, kao i drugova iz Glavnog Štaba Srbije: treba da krenemo za Srbiju čim dobijemo materijal od saveznika i čim se snijeg malo smanji.¹²⁹ Dotle će k nama stići i delegat Vrhovnog Štaba i ostali drugovi.

Obje naše divizije vrše pripreme za ovaj pokret.¹³¹ Međutim, saveznici se ne žure da nam pošalju traženi materijal. A bilo je do sada dosta vedrih i lijepih noći.

¹²⁹ Ja u svoj Ratni dnevnik nisam napisao kakav su sadetak od Vrhovnog Štaba dobile 2. i 3. divizija. To nisam učinio iz bezbjednosnih razloga, jer sam svoje dnevnik stalno nosio sobom u oficirskoj torbi.

Vrhovni štab obrazložio je, kao što je poznato, od 2. i 3. divizije Udarnu grupu i dao joj sadetak da izvrši prokur u Toplicu i Jablanicu, najjače žarište narodnoslobodilačke borbe u Srbiji, sa ciljem da tamo očista naše snage, da pomogne u formiranju novih jedinica i u proširivanju slobodne teritorije.

U izvršenju ovog zadatka Udarna grupa imala je da savlada dvije osnovne prepreke: prvu — jaku njemačku i kvisinšku snagu, koje su kao bijesne mastale na naše jedinice čim se pojavile na teritoriji Srbije i drugu — prostor između Čajnice i Toplice, čija je međusobna udaljenost približno ista kao od Beograda do Sarajeva, i na njemu dvije obiljne prirodne prepreke — rijeka Lim i Ibar.

Mi smo bili uvjereni da ćemo postavljeni zadatak uspješno izvršiti. Imali smo dvije dobre divizije, sa veoma iskusnim i borbenim starješinskim i borničkim sastavom i dobrom naoružavanjem. Zadržavalo nas je samo jedno: kašio predi rijeka. Znali smo da će neprijatelj organizovati na rijekama solidnu odbranu svih vjetrovačkih prelaza; takođe smo znali da u nekomu mjestu nema gvozdena na kolovozima ovih rijeka kada narj je bio pravac pokreta. A mi smo imali samo tri garnona čamca. Zbog toga smo i molili Vrhovni štab da nam saveznici upute garnone čamce. Međutim, sa namjerenja Vrhovnog štaba da nam saveznici pošalju ovaj materijal ostalo se bez rezultata. Saveznici su u ovom konkretnom slučaju potpuno zatajili.

¹³⁰ Druga proleterska divizija do ovog vremena došlo se pripunila. Od 1. kasadiljske i 1. jednonarodne brigade formirana je, po odobrenju Vrhovnog Štaba, 1. arpeka udarna brigada, a 21. februara došla je u njen sastav brojni jak 4. proleterska crnogorska brigada. Štab divizije uputio je 2. dalmarinsku brigadu u sastav 2. udarnog korpusa.

Međutim, štab 2. proleterske divizije nije imao radio-stanicu. I pored organizacije od strane Štaba divizije da joj se pošalje radio-stanica sa radio-telegraficom, štab Drugog udarnog korpusa nije uspio da štabu divizije pošalje ovo traženo sredstvo veće. Tako je divizija pošla u Srbiju bez radio-stanice, što će otežati i komandovanje i brzo obavještanje.

Natim borcima na Celebiću već je dosadilo čekajući kada ćemo im javiti da dolaze avioni. Kada bi nam poslali samo sanitetski materijal i gumene čarape!

27. februar

Pošto smo od Vrhovnog štaba dobili odgovor u koje vrijeme treba da udijedi naš pokret za Srbiju, održali smo sastanak ovoga dana u selu Kozarevina sa drugovima iz Glavnog štaba Srbije i sa članovima štaba 2. proleterske divizije, da ih upoznamo sa ovim odgovorom i da se dogovorimo šta još treba uraditi do pokreta.

Drugovi iz Glavnog štaba Srbije ne slažu se da obje divizije čekaju na delegata Vrhovnog štaba i na saveznički materijal, nego da 2. proleterska divizija odmah krene. Mi nismo imali ništa protiv ranijeg pokreta 2. proleterske divizije. Drug Mihailo poslao ovaj prijedlog Vrhovnom štabu preko radio-stanice Glavnog štaba Srbije.¹²²

28. februar

Dva bataljona divizije „Prince Eugen“ izmenada su krenula iz Gacka za Kalinovik. Sa njima je vođena borba 28. i 29. u. m. Zbog nadmoćnosti neprijatelja 10 brigada nije mogla sprečiti probijanje ovih bataljona u pravcu Trnova, a naše pojačanje 10. brigadi od dva bataljona 1. brigade nije moglo da joj na vrijeme stigne. 29. februara je vođena oštra borba. Nijemci su imali oko 20 mrtvih i ranjenih. Mi smo imali 5 mrtvih i nekoliko ranjenih boraca.

Poslije ovog prodora situacija je ostala stara mada su stigle neke vijesti o skorim borbama na ovom sektoru. Zbog skorog našeg pokreta za 2. proleterskom divizionom, kao i zbog izmenadne borbe na Kalinoviku obustavljeni su vojni kursevi kod 1. i 10. brigade. Tako je ovaj kurs završen samo u 4. brigadi.

1.—8. mart

U toku ovih dana 3. divizija nije vodila borbe.

Vrhovni štab se složio sa našim prijedlogom da 2.

¹²² Na sastanku u Kozarevini bili su: Blagoje Nešković, sekretar Političkog komiteta KPJ za Srbiju, Moma Marković, politički komesar Glavnog štaba Srbije, Ljubo Vučković, komandant i Milosav Milosavljević, politički komesar 2. proleterske divizije i komandant i politički komesar 3. divizije.

proleterska divizija krene za Srbiju ne čekajući 5. diviziju. Još nemamo vijesti da li je neka njena jedinica prešla Lim.

Prvog marta krenuli su iz Foče za Crnu Goru, u Saboriće, naših 18 teških ranjenika i 6 bolesnika sa 4 bolnišarka. Njih prati jedna naša četa koja će ih predati 4. sandžačkoj brigadi. Sada su nam u divizijskoj botnici ostali samo laki ranjenici, koji se brzo oporavljaju.

Iako Vrhovni štab stalno urgira kod savezničke vojne misije da nam se materijal što prije pošalje — od njega još nema ni traga. Saveznici kažu da su loši meteorološki uslovi. Međutim, ima kod nas dosta lijepih dana. Mi za svaki slučaj ubrzo gradimo dijelove za dva drvena čamca i oni će ubrzo biti gotovi. Čamci su za 6—8 ljudi.

Poslali smo jedan bataljon 10. brigade do Mostarskog bataljona da prihvati delegata Vrhovnog štaba, general-majora Pavla Ilića-Veljka i ostale drugove koji nam dolaze.

Deseta brigada je uspjela da u selima oko Kalinovika mobilise 90 mladića. Ako ostanu sa nama, kada krenemo za Srbiju, biće to dobar borel.

Štab Drugog udarnog korpusa poslao nam je dvije talijanske brigade divizije „Garibaldi“. Jedna brigada trebalo je da ostane kod nas, a jedna da predamo Trećem udarnom korpusu. Međutim, po odobrenju Vrhovnog štaba obje talijanske brigade ostaju na ovom sektoru. Smjestili smo ih u sela oko Foče.

9. 10. i 11. mart

Prešli su kod Jabuke prve jedinice 27. divizije, a 11-og u Foču je stigao štab divizije. Sređeno smo se sastali. Predajemo im cijeli sektor naše divizije, a sa njima ostaju i obje talijanske brigade. Upornali smo ih sa stanjem na terenu i istakli potrebu živog političkog rada među arapskim i muslimanskim življem.

Stiglo nam je odobrenje Vrhovnog štaba da krenemo na sektor Rudog, za 2. proleterskom divizionom, i da tamo sačekamo druga Ilića i ostale drugove. Ugovorio sam sa drugim Perom Kozarićem da mi javi radio-putem kada drugovi stignu u Foču.

Izdali smo naređenje brigadama za pokret: 12. marta 4. brigada treba da bude u Kozarevini a 10. brigada u Foči. Prva brigada od 9. o. m. nalazi se u Čajniču. Tamo je pošao i drug Ratko da mi javi situaciju kod 2. proletarske divizije.

Izvijestio nas je štab Drugog udarnog korpusa da su naši ranjenici stigli u Sahnovce i da će prvom prilikom biti prebačeni avionom iz Berana za Italiju na liječenje. Ova vijest me mnogo obradovala.

Savremenici nam nisu poslali traženi materijal. Čekali smo ih na Čelebića puna dva mjeseca. Nisam uvjeren da nam ga nisu poslali samo zbog lošeg vremena. Prije će biti da im se ne dopada naš odlazak u Srbiju.

Preko štaba 27. divizije dobili smo političko-propagandni materijal iz Bosne. Stiglo nam je nešto pošte, među kojom i pismo od Mire. Ono me je obradovalo. Mira je član Okružnog komiteta KPJ za Drvar. Sa poslom je vrlo zadovoljna.

12. mart

Krenuli popodne iz Foče za selo Brusna. Trinaestog o. m. rano dobili smo od štaba 1. brigade dopis da 2. proletarska divizija nije prešla Lim. Kada da je vodila borbu sa četnicima, rudičevcima i Nijemcima i da je morala odstupiti. Takođe smo dobili pismo od drugu Ratka sa istim sadržajem.

13. mart

Dobili smo u Čajniče. Malo smo se upoznali sa situacijom kod Druge divizije: ona je odbačena od Ruđog i Sastavaka; vodila je teške borbe sa njemačkim pukom, bataljonom rudičevaca i sa četnicima.¹²² Razmotrili smo ovu situaciju i donijeli odluku da mi odmah izvršimo

¹²² U borbnama protiv 2. proletarske divizije naprijednj je angažovao iz regiona Pribojja jedan bataljon 3. njemačkog puka „Brandenburg“, dijelove Srpske drzavne straže (SDS) i Pribojstva i Pijevaljaku četničku brigadu, a od pravca Pijevalja jedan bataljon 3. njemačkog puka „Brandenburg“. — Ove podatke uzao sam iz članka popkukovnika Petra Vitarića — Vojno istorijski glasnik br. 4 od 1957. godine, koji je objavljen proder 2. i 3. divizije u Srbije u proljeće 1944. godine, koristeći se pri tom zaplijenjenom neprijateljskom dokumentacijom tu kasnijem tolstu — Vitarji, VIG).

pokret ka Limu i da ga forsiramo kod sela Sotihova; da prve bataljone pošaljemo odmah na Ravance, kako bi došli Ruđom za leđa i na taj način oštetili Ruđog i omogućili prelaz 2. proletarskoj diviziji.

Da bi se što prije sastali sa štabom 2. proletarske divizije, pošao je do njih drug Ljubo sa našim planom.¹²³ U pismu smo naveli da oni budu aktivni prema Ruđom i Pribuju i da osiguraju leđa od pravca Pijevalja.

14. mart

U 8 časova dobili smo odgovor od štaba 2. proletarske divizije da se slažu sa našim planom. Dakle, 1. krajiška brigada prelaziće Lim 14/15. o. m., za njom 4. brigada, pa 10. krajiška brigada. Marševi 1. i 4. brigade su veliki, ali u interesu brzine i iznenađenja neprijatelj moraju se izvrsti.

U 14 časova sastali smo se u Zaborcu sa načelnikom štaba 2. proletarske divizije, drugom Savom Drijevićem, Mihalikom i Vukom, oni su bili pomalo pesimistički raspoloženi i plašili su se da ni naše jedinice, bez dovoljne pripreme, neće preći rijeku neposredno iz pokreta. Međutim, imamo 3 gumena čamca, a iz Foče smo potjerali 2 drvena čamca, koja treba samo sastaviti.¹²⁴

15. mart

U 7 časova dobili smo izvještaj da je jedan bataljon 1. krajiške brigade prešao 14.III do 24 časa i nadaju se da će prebacivanje ići dosta brzo. Četnička straža, jačine oko 50 ljudi, pobjegla je poslije manje borbe. Međutim,

¹²³ Vrhovni štab je unijelio Ljubu Barića sa dužnosti komandanta 2. proletarske divizije zbog gubitaka koje je divizija imala prilikom napada 1. njemačke brdske divizije na Prijepolje 4. decembra 1943. godine i postavio ga za pomoćnika načelnika štaba 2. divizije.

¹²⁴ Četove elemente sa dva drvena čamca prebacili smo ka njima iz Foče do sela Sotihova, čije međusobno udaljenje iznosi oko 70 km. Bočni elementi za ova čamca bili su dosta dugački, pa su i teški bili neugodni, naročito u prolazu kroz šumu i niz strmine. Maršali smo zbog toga duboko pastri na svakog konja, a naročito da se usput ne izgubi nitriji skromnat, jer bi i ostali dijelovi leđa bili neupotrebljivi. Ova naša pomoćna čudna korvera dobro je stigla do mjesta forsiranja rijeke Lima. — Iz Foče smo potjerali četničko uže i kosaču za pravljenje „broda“ (korrepa).

desile su se i neizbježno izgubili smo jedan drveni čamac — prevrnuo se i počeo niz vodu, a veslači su isplivali; jedan gumeni čamac se preobratio. Poslije ovih nezgoda do jutra je vrijeme prebacivanja samo jednim gumenim čamcem.

Do podne su prebačena još dva bataljona 1. krajiške brigade. Ovi bataljoni su pošli za Ravance. Po podne su prebacivani bori pomoću dva gumeni čamca i jednog drvenog.¹⁶⁶ Prebacivanje je išlo dosta brzo; samo smo i tada imali nezgoda; prevrnuo se gumeni čamac i utopio nam se jedan borac i izgubili smo tri puškomitraljeza. Do uveče smo prebacili dva bataljona 4. krajiške brigade; oni su otišli u 20 časova za Osokoruše i Cikote.

U noći 13/14. prebacili smo još dva bataljona i dijelove oko štaba divizije. Prebacivanje je bilo ove noći organizovanije.

Pojavom naših bataljona kod Ravanaca četnici su napustili Rudo tako da je 3. srpska brigada 2. divizije počela sa prebacivanjem kod Rudog 14. u 3 časa. Bataljoni 1. krajiške brigade vodili su borbu kod Ravanaca sa Rogatičkom i Srebreničkom četničkom brigadom i razbili ih. Ubijeno 2, a 7 četnika zarobljeno. Mi smo imali 3 ranjena.

Šesnaestog u 9 časova stigli smo u Rudo. Javili smo na prelazu druge Batku da odmah okrene komoru i bolnicu 4. i 10. krajiške brigade sa zabitom na most u Rudom radi bržeg prelaska. Ovog dana štava naša divizija prešla je Lim.¹⁶⁷

Prebacivanje jedinica preko Lima, kod Setihova bilo je vrlo teško; sporo se prelazila rijeka, veslači je bilo malo, a teren kuda se dolazilo rijeci bio je vrlo težak. Može se reći da je ova operacija bila jedna od najtežih.

¹⁶⁶ Prebacivanje preko rijeke u noći između 14. i 15. marta videno je drvenim čamcima samo pomoću vesala. Jutro 15. marta napravljen je „brod“ šikerepi i tada je prebacivanje drvenim čamcima išlo mnogo brže.

¹⁶⁷ Željezni most u Rudom bio je tako srušen da mu je konstrukcija bila pala u vodu samo sa jedne strane i preko njega se mogla preći rijeka kada se postave deske. Ovdje, dakle, nije riječ o visokom mostu, koji je u Rudom bila napravila 3. divizija u novembru 1943. godine, jer ama taj most srušili 8. decembra 1943. prilikom povlačenja za istočnu Bosnu.

u dosadašnjim pokretima i borbama divizije. Međutim, raspoloženje boraca je bilo vrlo dobro i oni se nisu nisu lažili, iako je bila hladnoća, a na prelaz se dugo čekalo.

Šesnaestog uveče održali smo sastanak sa štabom 2. proletarske divizije po pitanju pokreta obiju divizija u Srbiji, o pravcima pokreta i o načinu kretanja. Poslije duge diskusije nije došlo do jedinstvenog mišljenja o rasporedu i dejstvu jedinica, te je pitanje ostalo neriješeno do dolaska druga Ilića. Na sastanku su bili drugovi iz Glavnog štaba Srbije.

27. mart

Momentalna situacija: manje bugarske snage sa nešto Nijemaca drže komunikacije Užice—Vitegrad; četnici i nedivčevci (oko 2000) drže Priboj, Banju i Bistricu. Raspored naših jedinica: 2. proletarska divizija — Rudo—Dobrun—Semegnjevo—Bijelo Brdo. Prva krajiška brigada pomjerila se u Štrpce i Uvac, 4. krajiška brigada ka Novoj Varoši, 10. krajiška brigada u Goruju Jablanicu.

Jutros nam je javio štab 27. divizije da je drug Ilić došao u Peču i krenuo ovamo. Ovo je dobra stvar. Najzad nećemo dugo čekati.

Po danu 17.III 4. krajiška brigada je došla na liniju Mioče—Štrpci. Od artiljerije, kojom je naprijatelj takao iz Priboja, imala je 2 mrtva i 8 ranjenih. Vojnici su se slabo čuvali.

Noću 17/18. marta 1. krajiška brigada i bataljon 3. srpske brigade napali su Dobrun i Vardište. Akcija je uspjela: željezničku prugu čuvali su oko 100 Nijemaca i 100 Bugara, a četnici su bili okolo pruge na položajima. Naši su potisli Nijemce i Bugare iz kuća i zaplijenili 10 kamiona sa municijom i materijalom. Međutim, akcija je zakasnila i naši su se morali povući uslijed napada četnika sa leđa u samo jutro.

Rezultat: ubijeno oko 30 Nijemaca i Bugara; zaplijenjeno: jedan puškomitraljez, 10 pušaka i nešto municije; oštećeno 10 kamiona i razrušeno 500 metara pruge. Kod nas 2 mrtva i 3 ranjena, od kojih 2 teže.

Noću 17/18. marta 4. krajiška brigada je izvršila napad na sektor Priboja. Priboj i okolinu branili su: 2.

bataljon 5. puca Srpskog dobrovoljačkog korpusa (Nedićevog), četnici Pavla Đuričića (oko 300) i ustaška milicija (oko 200) na lijevoj obali Lima, plus četnici Priboja i okoline. U svemu oko 1500 vojnika. Dva bataljona 2. proleterske brigade sadejstvovali su sa lijeve obale Lima od sela Crnaza i likvidirali ustašku miliciju. Poslije dosta oštre borbe nedićevci i četnici povukli su se iz Priboja ka selu Banji.

18. mart

Razbijene nedićevce i četnike na sektoru Priboja pomoglo je 400 Nijemaca iz Prijeplja, sa dvije tankete. U protivnapadu neprijatelja 4. krajiška brigada morala se povući vodeći borba čitavog dana. Grad je napušten.

Rezultat borbe: ubijeno oko 100, ranjeno 150 i zarobljeno 20 nedićevaca. Zaplijenjen jedan „Karač“, 4 puško-mitraljeza, 3000 metaka, 300 mina za minobacač, 200 pari cipela, 50 pari odjela i drugog. Mi smo imali 4 mrtva i 18 ranjenih, od kojih 6 teže.¹²²

Ova je borba bila vrlo teška i naporna. Đuričićevi četnici uporno su branili most na Uvcu, koji su naši kasnije spalili. Djelimično je razbijen 2. bataljon 5. puca nedićevaca.

Od zarobljenih nedićevaca i naših simpatizera u Priboju doznali smo da su Nedić i Nijemci pripremili ofanzivu na Sandžak i Crnu Goru. Tamo je Nedić trebalo da uspostavi svoju vlast.

Nedićeva vojska ima svoju uniformu. Ljudstvo je mlado, većinom odakle mobilizano i najvećte u borbi. Jačina bataljona 600—700. Dobro su naoružani.

Bočnim dejstvom i prvim ofanzivnim operacijama 2. i 5. divizija u najmanju ruku odgovile su neprijateljske planove za operaciju na Sandžak i Crnu Goru na pravcu Prijeplje—Pijevlja.

20. mart

Izvijestili Vrhovni štab o borbama.

Prva krajiška brigada pomjerila se na prostoriju

¹²² Napominjem da su ovdje izneseni podaci za borbu, vođenu u toku ota dana.

Dobroselica—Kokin Bred; 10. krajiška brigada u G. Jablanicu i Ribnicu.

Po podne u naš štab je stigao drug Ilić, delegat Vrhovnog štaba, sa grupom drugova i članom Sovjetske misije pri Vrhovnom štabu. Po podne smo održali sastanak na kome smo zaključili o daljem pokretu divizija. Po podacima, njemačke trupe se povlače iz Crčke i naših južnih krajeva ka Skoplju i Nišu i dalje na sjever. U Sumadiji za sada ne bi moglo da operišu veće jedinice. Drug Ilić je bio mišljenja da naša divizija ostane privremeno na prostoriji Užice—Požega—Ibar—Uvac, a 2. proleterska divizija da krene za Toplicu. Mi smo se sa time složili, premda na datom prostoru nema nikakvih naših uporišta i biće teškoća u izvođenju operacija. Najvažniji naš zadatak biće: razbijanje četnika i borba protiv nedićevaca i Bugara — privlačenje Bugara na našu stranu; stvaranje novih odreda i brigada.

Po naredbi Vrhovnog štaba obje divizije potpadaju pod komandu štaba naše divizije. Ova naređenja moram što bolje da ispunim. Sa još nedovoljnim poznavanjem prilika u Srbiji naši pokreti i borbe moraju se smišljeno izvoditi.

Drug Čile Kovačević donio mi je pismo od Mire. Ona lijepo piše o svome radu u Drvaru i o želji da se vidimo, mada ta želja ne treba da nam smeta u radu. — To je tačno, jer našim zajedničkim radom u današnjoj borbi mi smo, kao razdvajeni, još bliži jedno drugom. — Zali se da je zimus bila slaba, ali mi Čile kaže da se popravila. Piše o Doki¹²³ da se dobro razvija i da se često sa njim vidi.

21. mart

Neprijatelj je rano napao 4. krajišku brigadu i iznenadio je. Nijemci, nedićevci i četnici napali su je od Priboja u jačini od 600 do 700 vojnika i 3 tenka. Naši su morali da se izvlače iz Štrbaca i zbog toga su imali nepotrebne gubitke. Morali smo pozvati 2. proletersku brigadu da pojača odbranu Bijelog Brda, kako bi se na vrijeme pomjerile druge jedinice sa ove prostorije.

¹²³ Doko Jovanović bio je tada komandant 6. proleterske divizije.

U borbi koja se vodila čitav dan 4. krajiška brigada je imala 3 mrtvih i 19 ranjenih, od kojih 3 teže. Druga proleterska brigada je zbacila neprijatelja sa Bijelog Brda; imala je 7 mrtvih i 13 ranjenih. Ubijeno je oko 30 neprijateljskih vojnika i isto toliko ranjeno.

Mi smo se sa Štabom pomjerali u G. Jablanicu, gdje smo izdali naredenje za dalji pokret. U toku 22. i 23. III sve brigade treba da dođu na prostoriju Dobroselica — Borova glava—Ljubuš—Kokin Brod—Negbina.

Istog dana dobili smo odgovor od Vrhovnog štaba na naš prijedlog. Vrhovni štab javlja da obje divizione treba da idu do Ibra, pa ako se tamo vide uslovi za brzu mobilizaciju, da se 5. divizija privremeno zadrži na prostoriji između Zlatibora, Arilje i Ibra.

Vrhovni komandant Tito pohvalio je 5. diviziju za uspješan prelaz Lima. Sve nas je obradovala ova pohvala. Odmah smo je saopćili našim brigadama.

Drug Hilja je otišao u 4. krajišku brigadu da održi sastanak zbog nedovoljne budnosti na položajima i na taj način davanja nepotrebnih žrtava. O tome sam govorio istog dana u Dobroselici na sastanku sa štabovima 1. i 10. krajiške brigade.

23. mart

Brigade su stigle na prostoriju Dobroselica—Borova glava—Ljubuš—Negbina. Mi sa štabom stigli u selo Ravnica. Ovog dana naš štab je izdao naredbu o pokretu u toku 24. i 25. marta.

Na prostoriji Dobroselica—Negbina nije se našlo na neprijatelja. Četnici su ostali preko Uvca i kod Nove Varoši. Na pravcu svoga pokreta 1. krajiška brigada sukobila se kod Ljubuša i Trnave sa Utišićem i Zlatiborskom četničkom brigadom. Četnici su vrtili i protivnapad na jedan bataljon 1. brigade; bili su protjerani preko sela Ravne izgubivši 3 mrtvih i 8 zarobljenih. Zaplijenjeno je nekoliko pušaka. Prva brigada je imala jednog lakše ranjenog borca.²⁰⁰

²⁰⁰ Jedinice 26. bugarske divizione nisu bile aktivne prema nama. Ali je komandant ove divizione izdao 23. marta 1944. godine zapovijest potčinjenim komandama da posjednu i bježe svoja uporišta na liniji Mokra Gora—Palasid—Bobanastro—Arilje—Ivanjica—Komanine, da se dovede predor 2. i 5. diviziji na sjever

Uveče sam održao sastanak sa Štabom 10. krajiške brigade i štabovima bataljona. Težište sastanka bilo je: izvještaj komandanata bataljona o radu u bataljonima; šta još treba učiniti da brigada vojnički odgovori zadacima (odnosje komandanata bataljona u rukovođenja, vaspitaju desetara, vođnika i komandira itd.). — Iznio sam drugovima prilike u Srbiji, koje se razlikuju od onih u Bosni. Sastanku je prisustvovao politički komesar Glavnog štaba Srbije drug Vuk; on je govorio o vojno-političkoj situaciji u Srbiji. Sastanak je bio dobar i koristan.

24. mart

Druga divizija stigla na prostoriju sela: Kutići—Makovo—Deretin—Opaljenik—Šivčima. Četvrti krajiška brigada — u sela Ojkovica i G. Trudovo; 10. krajiška brigada — u selo D. Trudovo i Stiskovo; 1. krajiška brigada — u sela Bjeluzi i Šarenik.

Treća srpska brigada i dijelovi 4. proleterske brigade u maršu su vodili borbu sa četnicima na prostoriji Jasenov—Ojkovica—Trudovo. Ubijeno 20, a zarobljeno 7 četnika; zaplijenjena 2 laka bacača i puškomitraljez. Ova borba je vođena sa četničkim korpusom majora Cvetića i 2. dragačevskim korpusom. Oba korpusa imaju 600—1000 ljudi. Mi smo u ovoj borbi imali 4 mrtva i 3 ranjenih.

Druga proleterska divizija izvršila je pokret na prostoriju sela Barukovo—Kosovica—Kumanica—Komanine. Četvrti krajiška brigada je stigla u selo Ravna Gora, a 10. krajiška brigada u sela Potkoviđe i Gledicu. Prva krajiška brigada je danas trebalo da pređe komunikaciju Ivanjica—Arilje i da stigne u selo Osanicu.

Danas je 4. proleterska brigada vodila borbu sa Bugarima kod sela Kalaševići i odbacila ih u Ivanjicu. Ja

prema Uticu i Pebrgi, a na sjeverozastok prema Čačku i da u pogodnom momentu pređu u protivnapad prema Jasi i Jugozapadu.

Istog dana njemačka komanda u Srbiji naredila je da 2. puč Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK) — na prostoru Pebrga—Arilje—u. Hoge čini rjezova rezervu, a da se 4. puč SDK prebaci iz Ivanjicom iz Švederske Palanke, odnosno Kragujevača Rače i namjesti: jedan bataljon u Krajevo a drugi bataljon u Čačku.

čina Bugara — oko 500. Bugari su imali oko 40 mrtvih i više ranjenih; zaplijenjena 2 puškomitraljeza, više pušaka i municije. Većina je borba sa četnicima na odjeku M. Bratoljevo—Lupoglava.²⁹¹ Mi smo stigli u selo Zlatiće.

Utisci: Teren od Štrbaca dođe vrlo je težak. Isprejekan je i vrlo nezgodan. Sličan je onom u Sandžaku. Uostalom krećemo se graničnim rejonima Srbije i Sandžaka. Narod nas dobro ne prima, i svište je bio pod uticajem četnika, koji ga stalno ključaju lažima. Ovdje su četnici izvršili mobilizaciju i više je stalno.²⁹² Imaju brigade i korpace, ali malebrojne (po 300 ljudi). Narod je siromašan, sela su oskudna i razbacana. Malo se razlikuju od onih u Sandžaku. Neprijatelj dosta brzo reaguje na naše pokrete. Bočno pojačava odbrambu Ulica, Požege i Ivanjice. Još ne znamo kuda idemo.²⁹³

²⁹¹ Do 25. marta neprijatelj je pojačao rejon Ivanjice i Brnju Arilje—Ivanjice. Tako je 25. marta prebacio 2. puk SDK u s. Lisu 8 km sjeverno od Ivanjice, koji je istog dana krećemo dijelom snaga u pravcu sela Bare i Svirca; iz Ivanjice je krećemo jedan bataljon Bugara na Jugoslav, na položaje u pravcu sela Kaluševića, a sa drugim bugarskim i Nedelčevim snagama organizovana je bila odbrambena Ivanjice. (Bugarski bataljon imao je 4 prekidničke i 1 protuču četa, svaka jačine 135 vojnika; snaga je u bataljona bilo 715 ljudi. Pored pušaka svaka četa je imala 12 puškomitraljeza i 1 laki minobacač; bataljon je imao 4 minobacača i 5 mitraljeza — u protučoj četi).

U istom vremenu pred 2. i 3. divizion nalazili su se četnički korpusi: Javorski, 2. ravnošporci i Paleški. (Vidjeti, VHC br. 4 od 1947).

Sa ovim neprijateljskim snagama naša su jedinica vodila borbe 25. i 26. marta 1944. god.

²⁹² Po upozorenju sa Nijemcima četnici su u Srbiji naredili u februaru 1944. godine opštu mobilizaciju svojih snaga. Za izvršavanje ovog odgovora naredim izvod iz smera komandanta Sjeverne četničke brigade, od 25. februara 1944. godine, komandantu Sjevernog srca: —„Što se tiče poziva na mobilizaciju, tu treba pozvati sve sposobne sravnike stare od 17—49 godina... Potrebno je da VI sa komandantima bataljona poradiše da se ljudi odmah, ukoliko imaju vlasti, Neraci su ponovo naredili da treba svakoga kod njih privesti ko se ne odmahov potvra“.

²⁹³ Ovak mog naklapan, da neprijatelj još ne zna kuda idemo, nije tačan. Nijemška komanda u Srbiji imala je tačne podatke o našim 2. i 3. divizije u Srbiji. Do ovih podataka oni su došli putem hvatanja i došifrovanja naših radio-depeša. Ovo potvrđuju podaci koji su izmijeni u mjesječnom izvještaju nje-

U toku borbi sa četnicima 24. i 25. marta 2. proleterska divizija je ubila 55 i zarobila 60 četnika; zaplijenila je 1 puškomitraljez, 1 protivokobsku pušku, 2 laka bacača i 25 pušaka. Istovremeno je 4. proleterska brigada kod Kaluševića ubila i ranila 150 Bugara; zaplijenila 4 puškomitraljeza, 20 pušaka i druge opreme i ubila oko 40 konja. U ovim borbama naši su imali 4 mrtva i 3 ranjenih.

25. i 26. marta 1. krajiška brigada kada je trebala preći cestu i rijeku Moravicu kod sela Prilike sukobila se sa bataljonom medičevaca i bataljonom Bugara. Borba je bila naročito žestoka sa medičevcima (bataljion 2. puka) koji su, izgleda, u pijanom stanju jurili na naše. — Ubijeno je oko 100 Bugara i medičevaca i toliko ranjeno. Zaplijenjena 3 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez i nešto pušaka. Brigada je imala 10 mrtvih i 22 ranjena. Pošto su Bugari bili zaposjeli kote oko mosta gdje je brigada trebala da pređe Moravicu, a već se i razdanilo,

načnog komandanta u Srbiji, generala Harisa Polbera, za period od 18. februara do 18. marta 1944. godine, upućenog Komandi srpskosrpske vojske sjevernog Rajha. Bern ostalog, u ovom izvještaju stoji i sljedeće:

„B. Situacija kod neprijatelja: U situaciji je najvažnije da su Titovi jedinice uspiole napadnu i jugoslavansku arpika grafično. 2. i 3. crvena divizija, sa njih delovi 27. divizije, kao Miroševci grupa, dobile su zadatke da pređu u Srbiju i da osvajaju područje Toplice, koja je već dugo vremena neograničeno pod komunističkom vlašću.“

Jače prikupljanje snaga crvenih prisvojeno je i u istočnoj Bosni duž Drine... — dalje se navode neke naše divizije i daje razjašnjenje da se i one mogu upotrijebiti za prodor u Srbiju, pa nastavljaju:

„Komunističke snage u južnoj Srbiji, u Toplici i Jablanici, imaju zadatke da potpunođe kasnije nameravaju prodor 2. i 3. divizije preko Ibra, dok delovi 2. crvenog korpusa, koji su nalazi na prostoru Bevana—Kolašin, imaju zadatke da oblikuju ovaj pokret sa prostora Brodarski—Bijeljica operacijama prema severu i severozapadu“ — (Arhiv Vojno istorijskog instituta voj. br. 22-1, k. 28. — izdatice AVI, br. 22-1 k. 28).

Nijemci su uspjeli da dohvataju naše radio-depeše i zbog objektivnih naših neovisnosti da čine mjesječnu izveštaju u našoj radio-sluzbi.

S obzirom na imijete dijelove ovoga neprijateljskog dokumenta sada će biti lakše shvatljivo zbog čega su Nijemci mogli da tako brzo reagiraju na pokrete 2. i 3. divizije u Srbiji.

brigada nije mogla poći određenim pravcem, nego se vratila i pošla za nama.²⁰⁴

U svim ovim borbama uslijed velikog snijega ostalo je dosta neprijateljskog oružja.

27. mart

Izvršili smo pokret sa svim jedinicama na prostoru sela: Despotovica—Pridvorica—Vionica—Bela Stena—Bruznič—Koritnik—Čelina. Istog dana dijelovi 4. proletarske brigade vodili su borbu sa Bugarima južno od Ivanjice i ubili 20 Bugara. Kod nas 1 mrtav i 4 ranjena.²⁰⁵

28. mart

Održali smo sastanak sa štabom 2. proletarske divizije i štabovima svih brigada i upoznali ih sa našim zadatkom — odlazak za Toplicu i Jablanicu. Postavili za-

²⁰⁴ Bili smo poslali i krajičku brigadu sjeverno od Ivanjice sa ciljem da maskiramo pokret naše glavnice i da skrenemo pažnju neprijatelja i na prostor sjeverno od Ivanjice.

Prva krajička brigada vodila je borbu 25. marta u selu Priliko sa 2. bataljonom 2. puka SDK i sa bugarskim posadom koja se branila preko mostu na Neravici. 28. marta brigada je vodila borbu u selu Dobroče sa jednim bataljonom 24. bugarske divizije, koji je stigao iz Arilja i sa dijelovima 2. puka SDK. — (Vionik, VEG, br. 4, od 1937).

²⁰⁵ Neprijatelj je 28. marta pojačao bugarski garnizon u Ivanjici mitraljerskim bataljonom 24. bugarske divizije, a štab 2. riječke armije, koji se nalazio u Jošančkoj Banji, formirao je radi odbrane rijeke Ibra borbeni grupu „Sreder“. — U noći između 28. i 29. marta u Ivanjicu su stigli iz Čačka 698. sjevernjački motorizovani bataljon potpukovnika Sandanerije iz Arilja i Lise — 2. puk SDK i jedna bugarska tenkovska odjeljenje iz Ušća. Sa svim i ranijim bugarskim snagama u Ivanjicu Nijemci su napredovali da 29. marta izvrše napad na 2. i 3. diviziju. Međutim, pošto je obaviješten o datom namet pokreta 27. marta ka Ibru, a u cilju da još više pojača svoju odbranu na Ibru, štab 2. riječke armije svezije hitno upućuje preko Čačka u dolinu Ibra 698. motorizovani bataljon i 2. puk SDK. — Tako je neprijatelj uputio u namjeravani jači napad protiv nas samo tri bataljona Bugara, ojačana dijelovima Srpske državne stranke (SDS) i Srpske građanske stranke (SRS). Zaključnica 4. proletarske brigade odmahla je u borbi 27. marta sve neprijateljske snage nasad u Ivanjicu. (Vionik, VEG, br. 4, od 1937).

○ marševima i borbama 2. i 3. divizije od Bijelog Brda do r. Rudnice objavljeni su naša dokumenta u Zborniku 17, br. 28—32.

datak divizijama za forsiranje Ibra. S obzirom na Ibrsku klisuru i na postojeće mostove, isabrali smo kao najpovoljnije mjesto za forsiranje rijeke odjek od mjesta Ušća do sela Bela Stena. Druga proletarska divizija dobila je sektor sjeverno od Ušća, Ušće i isključno Biljanovac, a 3. divizija — od Biljanovca do Bele Stene. Za obje divizije postoji po jedan most i jedan od njih ili oba treba zauzeti. Govoreno o nasjedama, rušenju pruga, o korišćenju svih mogućnosti za prelaz. Zadatak je postavljen najosobitnije.²⁰⁶

29. mart

Sve do ovog dana na našim marševima od Bijelog Brda dovde pratio nas je snijeg i mećava. Danas se izvedilo i neprijateljska avijacija aktivno je izviđala teren prema Raškoj i u dolini Ibra. Zbog toga smo odlučili da pokret ka Ibru izvršimo noću 29. marta, a prelaz preko Ibra noću 30/31. marta.

30. mart

Brigade su izvršile pokret u datim pravcima. Mi smo stigli u Rudno 30. marta u 7 časova izjutra. Prva obavještenja o pruzi dobili smo u 9 časova. Pruga je posječena sa dva bataljona nedivčevaca i bjelogardejskom stražom. Mostove čuvaju po dva betonska bunkera. Željeznički mostovi spajaju tunele.

U 15 časova dobili smo nove podatke od štaba 2. proletarske divizije da se u Ušću nalazi puk nedivčevaca i blindirani voz koji čuva most. Na njihov prijedlog da se Ušće samo demonstrativno napada zbog velikih snaga, a da se glavna pažnja obrati na most kod Biljanovca, odgovorili smo potvrđno.

Zbog aktivnosti neprijateljske izviđačke avijacije, naše jedinice pođe sa pred sam mrak ka rijeci. Početak napada na pojedine objekte zakoram je na 22 časa. Me-

²⁰⁶ Štab 3. divizije izdao je 29. marta naređenje za pokret 2. i 3. divizije na prostoru Rudno — a. Rudnici — a. Srezeva — a. Horvik, a 28. i 30. marta izdao je naređenje za napad na neprijatelja u dolini Ibra i za forsiranje Ibra. Objе divizije dobile su odjake za napad i forsiranje rijeke, a takođe i sve brigade. (Zbornik 17, 36—61).

dušim, borba je na pojedinim odsjecima počela ranije, jer je neprijatelj zaposjedao sve bolje položaje za odbranu prilaza rijeci. (Kod 4. krajiške brigade borba je počela u 20 časova).

Tokom borbe moglo se procijeniti da neprijatelj ima dosta snaga za odbranu doline Ibra. Kasnije se ustanovilo da je most u Biljanovcu branjen sa 2 brdska topa i jednim tenkom. Kontrola pruge vršila se čitave noći sa tenkovima.

Uslijed dobro organizovane odbrane naše jedinice nisu uspjele da forsiraju rijeku. Prva krajiška brigada je došla sa berbernim dijelovima do samog mosta u Biljanovcu. Tu je bila tučena jakom artiljerijskom i tenkovskom vatrom. Četvrta krajiška brigada pokušala je sa prebacij preko rijeke minersko odjeljenje, ali je prva desetina odmah napadnuta sa pruge i morala se vratiti. Deseta krajiška brigada je postavila zasjedu na cesti, kod sela Bevenice, i vodila borbu sa neprijateljskim lijevim odjeljenjem. Četvrta proleterska brigada izvršila je uspješan napad na Ušće i prisilavla neprijatelja da napusti lijevu obalu Ibra, sam blindiranih voza, koji je bio uo prijaz mosta. Na zadatak je zakasnila 2. proleterska i 3. srpska brigada, pa su tek pred zoru dijelom snaga stupile u borbu.

Rezultat borbe: ubijeno oko 160 nedolčevaca, njemačke poštice policije i Srpske dobrovoljačke straže; zarobljeno 27; zaplijenjena 3 teška mitraljeza, 6 puškornitraljeza, 2 laka bacača, 1 teški bacač i dr. Naše gubici: 20 mrtvih i 44 ranjenih. Četvrta proleterska brigada je pretrpjela najveće gubitke (18 mrtvih i 40 ranjenih).

Po kasnijoj procjeni, naš napadni sektor branila su dva bataljona nedolčevaca, do bataljona Srpske dobrovoljačke straže, njemačka poštica policija nepoznate jačine i nešto bjelogardijaca. U svemu oko 2500 vojnika. Odbrana komunikacija i mostova podržavali su blindirani vozovi i tenkovi.²⁹⁷

²⁹⁷ Nijemci su sa neposrednu odbranu Ibra na odjelu od Ušća do Raške angažovali sljedeće snage: 1. i 2. bataljon 4. puka SDK, 2. bataljon 2. puka SDK, 2. bataljon 1. puka SDK, 3. i 2. bataljon 2. njemačkog policijskog puka, 2. bataljon 3. njemačkog policijskog puka, 2. i 3. bataljon 61. pješačkog puka 24. bugarske

Mišljenje o ovoj operaciji:

Operacija nije uspjela iz sljedećih razloga:

a) Neprijatelj je budno pratio naš pokret kroz Srbiju i brzo je bacio snage pred nas u cilju da nam spriječi dublje nadiranje u Srbiju (Cajetina, Palisad, Rožanstvo, Ivanjica, Ibar). To je mogao činiti zbog obavještenja od četnika, koji su vodili sa nama borbu i odstupali pred nama.

b) Pokret svih naših jedinica sa sektora Ivanjica ka Ibru, još je više alarmirao neprijatelja i vojnici je mogao ocijeniti kojim pravcem mi idemo i gdje želimo stići. I zato je na vrijeme mogao osigurati komunikacije na Ibru i pojačati garnizone i posade.

c) Radi ovoga bilo bi bolje da smo jednu diviziju ostavili na sektoru Užice—Ivanjica sa dejstvom na komunikacije. U tom bi slučaju druga divizija mogla prikrićenije da dođe do Ibra.

d) Zbog slaboga terena kada smo naišli nismo mogli doći do bilo kakvih podataka o neprijatelju, a naročito za dolinu Ibra, dok nismo došli do njegove neposredne blizine (Rudno). Naravno da je uslijed toga morala izostati tačna ocjena situacije.

divizije, jedan bataljon SDK, jedan bataljon Raškog satrpnog korpusa (koji je iz teških baterija čuvao mostove na Ibru, te ljevačke tučele i pruge), oko 20 tenkova iz tenkovske čete 3. njemačkog policijskog puka i dva njemačka oklopna voza.

Neposredni uticaj na odbranu Ibra ispolje je kombinovani 41. bugarski pješački puk (tri odjela pješačkih bataljona, jedna artiljerijska baterija i jedna inženjerska četa) koji je iz pravca Ivanjice vršio pritisk u luda 2. i 3. divizije i već 20. marta stigao u sela Rozvik i Mišće.

Prema tome, dolinu Ibra od Ušća do Raške branilo je 14 pješačkih bataljona, 40 mitraljeza, 20 artiljerijskih cruda, 10 tenkova i 2 oklopna voza, ukupno oko 18.000 neprijateljskih vojnika, bez četničkih jedinica.

Za odbranu Ibra Nijemci su koristili grupe od 3 do 4 aviona bombardera i izviđača.

Od četničkih jedinica Nijemci su za neposrednu odbranu Ibra od Ušća do Raške angažovali: Javorski korpus (u rejonu Rudno), Raški korpus Keserovića i 2. kosovski (Jurkiti) korpus — ova sa dejstvom na desnoj strani Ibra. (Vidjeti, VIG br. 1 od 1959).

Kao što se vidi iz Raškog dnevnika, Ibar 3. divizije raspoloživo je nepotpunim podatcima o jačini neprijatelja u dolini Ibra prvo naš napad u cilju forsiranja rijeke.

e) Naporni marševi kroz veliki snijeg, počev od Foče, stalno padanje snijega i slaba ishrana putem do Ibra, prilično su iscrpili jedinice.

f) Iskustvo naših boraca i njihovo preimučstvo u ratnoj vještini nije se moglo dovoljno izraziti u napadu na Ibar uslijed nedostatka municije, pri čemu naša vatrena moć nije mogla doći do izražaja, što bi u protivnom daleko više uticalo na ishod postavljenog zadatka.

g) Zauzimanje mostova na važnijim saobraćajnim vezama po neprijatelja vrlo se teško postiglo uslijed dobro organizovane i jake odbrane. Nedostatak gumenih čamaca za prelazak rijeka tamo gdje se neprijatelj ne nada, umanjio je sigurnost izvođenja postavljenog zadatka. Za manevarske jedinice, koje često moraju prelaziti rijeke, od osnovnog je značaja da raspoložu potrebnim brojem čamaca, kako se mostovi ne bi morali zauzimati samo frontalno, pri čemu ne mogu izostati teži gubici. Konačno, sa dovoljnim brojem čamaca mogu se uspješno forsirati rijeke i bez zauzimanja mostova.

h) Zakaknjenje nekih jedinica uticalo je na ishod operacije: mogli smo nanijeti neprijatelju više gubitaka. Štab 2. proleterske divizije čim je ocijenio situaciju u Učju i poslao prijedlog, trebalo je odmah da izvrši i raspored jedinica po datom prijedlogu. Nije trebalo da čeka na naše mišljenje, jer je morao da pretpostavi da će ono biti potvrdno.

U borbi na Ibra poginuo je od sopstvene vatre drug Kašar Svetozar, policijski komesar 4. krajiške brigade. Njegova smrt je veliki gubitak ne samo za našu diviziju, nego za čitavu Bosansku krajinu. Kačo je bio rijedak čovjek po karakternosti, čvrstini i drugarstvu. Njegova odlučnost i izdržljivost u najtežim momentima je zadržavala. On je podigao 4. krajišku brigadu na visinu dobre jedinice. Izgubljen je najbolji drug među najboljima. Njegova smrt okrvavila je sva naša srca.

Za mene je Kačino ime, pored svega drugog, veza-no dugim zajedničkim radom u 4. krajiškoj brigadi. Kaču neću nikad zaboraviti.

Kačo je poginuo na jednom visu, u blizini sela Gradvine, koji su naši borci očistili od medijevaca i prošli dalje. Sa njim je bio Vicuka i intendant brigade. Kačo

je počeo sa bataljonom koji je trebalo da likvidira rudnik u Jurančolu. Premda su dati ugovoreni znaci da je vis likvidiran, četa, koja je kretala za rudnik, nije vidjela znake i vojnički je ispitivala kosu. Kada su vidjeli njih, počeli su bombe i osali mitraljesku vatru. Od te vatre Kačo je poginuo, a intendant je ranjen. Brzina naleta na vis onemogućila je da se dođe do sporazuma.

31. mart

Izdali smo naređenje jedinicama da se pomjere na dominirajuće kosu iznad doline Ibra. Imali smo nepro-vjerenne podatke u Rudnom da se oko 2000 Bugara kreće za nama, iz Ivanjice. Radi toga uputili smo odmah 1. krajišku brigadu na sektor Rudnog i Bzovika da bude tamo za svaku sigurnost. Takođe smo naglasili štabu 2. proleterske divizije da obezbijedi leđa svojim jedinicama u dolini Studenice od ovih bugarskih snaga.

U 10 časova 2. bataljon 1. krajiške brigade naišao je na Bugare u Bzoviku i borba je počela. Ona je trajala štavi dan. Mi smo u borbu ubacili i 3. bataljon brigade. Kod 2. proleterske divizije takođe je počela borba sa Bugarima kod manastira Studenice.

Uslijed svakake situacije izdali smo po podne istog dana naredbu za pokret jedinica u dolinu Studenice, s tim što će 1. krajiška i 2. proleterska brigada da napadnu Bugare u Bzoviku, a dva bataljona 10. krajiške brigade da bežnim napadom potpomognu likvidaciju Bugara.²⁰⁸

1. april

Jedinice su stigle na određeno mjesto. Bugari u Bzoviku nijesu likvidirani. Imali su oko 70 mrtvih i ranjenih, a mi 6 mrtvih i 15 ranjenih.

²⁰⁸ U Bzoviku se 30. marta nalazio Štab 21. bugarskog puka, 3. bataljon 122. bugarskog puka, 10. vod 1. lovarne baterije i jedan pionirski vod. U rejonu sela Milići (u dolini Studenice, prema 2. proleterskoj diviziji) nalazile su se ostale snage kombovnog 61. bugarskog puka: 2. bataljon 88. pionirskog puka, 1. bataljon 70. pionirskog puka, 11. vod 1. lovarne baterije i jedan pionirski vod - (Vistič, VIG br. 3 od 1939).

Po podne 31. marta Štab 3. divizije izdao je naređenje za pokret glavnine 2. i 3. divizije sa lijevu obalu Studenice, na prostoru Brzanić-Vlatica-Doči Do-Despotovica. (Štarnik 1.7. 63).

Zbog ove situacije poslali smo 1. krajišku brigadu bez jednog bataljona da napadne lijevo neprijateljsko krilo u Brusniku i Koritniku i da ga potisne. Četvrtoj krajiškoj brigadi smo dali zadatak da zadržava neprijatelja u dolini Studenice, na sektoru Vionice, dok se ne ispolji dejstvo 1. krajiške brigade.

4. april

Prva krajiška brigada u oštroj borbi uspjela da potisne neprijatelja iz Crne Rake i zaseoka Koritnika, Kotlova, Ostatijske i Batara, koji se zatim povlačio u neredu preko Studenice. U borbi su učestvovali dva bataljona 4. nedivčevog puka, svaki po oko 500 ljudi, i jedan bataljon Bugara. Ove neprijateljske snage nisu imale komora. U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i ranjenih, zarobljen jedan neprijateljski puškomitraljez. Mi smo imali 2 mrtva i 3 ranjena, od kojih je jedan teže.

Istog dana 4. krajiška brigada vodila je borbu sa bugarskim snagama koje su nadirale iz Čučine. Neprijatelj je ovladao D. Peričićima i Pejovićima, ali se povukao iz Čopića — uslijed dejstva 1. krajiške brigade.

— 3. korpusna inženjerska četa i 8. vod 1. haubičke baterije. U ovoj reasovci generala Petkova — u rejonu Raške nalazili su se 288. bataljon poljske žandarmerije, 1. bataljon 2. puka SDK i 2. vod 12. oklopne čete. — Sve ove jedinice bile su pripadajne 4. aprila. — U to vrijeme u Ivanjicu nalazili su se dijelovi 63. bugarskog pješadijskog puka i 2. i 4. puka SDK. Do 8. aprila u Ivanjicu je stigao iz Krajeva 4. njemački motorizovani puk „Brandenburg“.

Četvrtog aprila četnici su bili u sljedećem rasporedu: Javorski korpus se nalazio u sastavu hercegovačke grupe „Jug“, 2. kosovski korpus — u Raškoj i u Tuzavi, 2. ravnogrski korpus — u selima Savova, Bakova i Brzova (sjeverozapadno od Ušća), 1. ravnogrski korpus — u Dragučevu. Sve ove četničke snage dobile su određene zadatke u opštem planu napada na 2. i 5. diviziju — (Vidjeti: VIG br. 1. i 2. od 1961).

Cilj planiranog neprijateljskog napada bio je da se 2. i 5. diviziji naredu uništavajući odrazi i da se onemogući da daljnje dejstvo i zadelažavanje u Srbiji. Međutim, kako je neprijatelj raspologao daleko brojnijim snagama, on nije postigao ni minimalan uspjeh. Uslijedno dejstvo 2. proletarske divizije sjeverno od rijeke Studenice i u Dragučevu i aktivna dejstva 5. divizije primorale su neprijatelja da već drugog dana svoja napada pređe u odbranu.

Na pravcu 4. krajiške brigade neprijatelj je uporan. U cilju osiguranja tope koji je bio ugrožen kao i ostalih manjih snaga, neprijatelj je pred mirak pojačao svoje snage u Peričićima.

U borbi 7. i 8. o.m. na pravcu 4. krajiške brigade neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i ranjenih. Mi smo imali 1 mrtvog i 5 ranjenih. Izgubljen je jedan puškomitraljez.

9. april

Produžujući napad 1. krajiška brigada je u toku noći između 8. i 9. aprila iznenadila četnički Javorski korpus, ubila i ranila dosta četnika a 7 zarobila, među njima i komandanta 2. studeničke brigade. Produžujući napad, brigada je razbila i druge neprijateljske snage, koje su se u neredu povlačile iz rejona Crtenj ka Čučini, a iz rejona Ugljara ka Binićima. Jedan bataljon brigade utao je u Ružno u kome nije zatekao neprijatelja. Brigada se zatim postavila u sela Planinicu, Laze, Korjski Potok i zaselak Koritnik. Brigada nije imala gabitaka.

Bojna obezbjeđenja bugarskog puka u Čučini nalaze se u Dragoševićima (k. 1313) i sjeverno od k. 1116. Dobro su se utvrdili.

Poslali smo 1. krajiškoj brigadi i njen 4. bataljon za zaštitu boka i leđa od pravca Raške i Duge Poljane.²²²

Na pravcu 4. krajiške brigade neprijatelj se povukao iz Peričića i Pejovića i sad se postavlja na desnu obalu Studenice (selo Čočina—Vrhovi). Povlačio je komore i neke snage u selo Radoviće. Sve je ovo učinio zbog uspješnog dejstva 1. krajiške brigade na njegovom lijevom boku. Ovdje je bugarski puk sa tri bataljona i baterijom od 6 topova.²²³

²²² U svom bojevom protivnapadu 1. krajiška brigada razbila je cijelu neprijateljsku grupu „Jug“. Iz njenog sastava bio je izdvojen, u cilju neposrednog obezbjeđenja komunikacije sa dolinom Ibra, samo 2. bataljon 2. dobrovoljačkog pješadijskog puka.

²²³ Pred 4. krajiškom brigadom, na desnoj obali Studenice, nalazio se tada cijeli 70. bugarski pješadijski puk — sa svim četiri svoja bataljona, a 8. aprila stigao su na Studenicu i dva bataljona 63. bugarskog pješadijskog puka i postavili se desno od 70. pješadijskog puka, u rejon Stupa, Azazovo Selo, Vrhovi, — (Vidjeti: VIG br. 1. i 2. od 1961).

Danas smo poslali izvještaj štabu 2. proleterske divizije i naše namjere; da 5. divizija izbjie dijelom snaga na sektor prema Raškoj i da ocijeni mogućnost prelaza preko rijeke; da 2. proleterska divizija sa dvije brigade izvrši obuhvat neprijateljske grupe u Četini, da je razbije i potisne ka Ivanjici. Ovo zajedno sa dvije brigade 5. divizije; da se potom 2. proleterska divizija postavi na sektor jugoistočno, južno i jugozapadno od Ivanjice.

Osnovna zamisao i zadatak — razbiti neprijateljsku grupaciju u Četini i onu koja se povukla prema Ibrau ispred 1. krajiške brigade; ne dozvoliti neprijatelju da ima inicijativu na ovom sektoru; dobiti u vremenu da nam stigne materijal od saveznika.

Na sektoru 10. krajiške brigade nije se osjećalo ovih dana kretanje neprijatelja, sem što neprijateljske izviđačke patrola od pravca Duge Poljane duboko izviđaju prema nama.²¹⁴

Neprijateljska svjescija izviđala je ovih dana, ali nije bila aktivna. Neprijatelju u Četini spustili su neku postu.

U dosadašnjim borbama u dolini Studenice moglo se ocijeniti da su neprijateljske namjere da odbaci naše jedinice što dalje od Ibra i da očisti teren između Ibra i Ivanjice.

Borbenost i umjehnost 4. puka podčesavca nije se mogla vidjeti u ovoj borbi — oni su poslije oštrog i odlučnog napada naših boraca počeli odstupati. Od njih je zahvatila panika i bugarski bataljon.

Bugarski puk u Četini je solidniji i tu se vidi vojnički rad jedinica. Njihova je borbenost dobra, ali se nije mogla dovoljno procijeniti, jer su naše snage prema njima mnogo slabije i naše važno dejstvo takođe je bilo slabo.

Narod dosta pasivno posmatra ovu borbu. Plaši se za svoja sela i nerado nas pomaže u hrani i drugom. U

²¹⁴ U Dugoj Poljani se nalazio 297. izviđački bataljon, koji je, vjerovatno otačen krivičnim milicijom, izviđao svakodnevno duboko u Gollju i planinu Javor.

Vionici i Četini Bugari su pljačkali narod. O njima će sada drukčije misliti.

19. april

Ponovo smo izvjestili štab 2. proleterske divizije o situaciji kod nas i potrebi da sadejstvujju od pravca pl. Rađočela i Dobroselice, kako bi primorali neprijatelja u Četini na povlačenje. Hitnost ove operacije je neodoljna, jer se situacija može brzo izmijeniti i od pravca Ibra i od pravca Ivanjice.

Ne znamo situaciju kod 2. divizije i radi toga ne možemo koordinirati rad jedinica. Ukazali smo štabu 2. proleterske divizije na potrebu da nas redovnije izvještava.

Od štaba 10. krajiške brigade primili smo izvještaj o dolasku 50 kamiona Nijemaca u Ivanjicu od Požege, sa 6 tenkova i 10 bornih kola. Osmog a.m. čula se jaka borba istočno i sjeveroistočno od Ivanjice. Druga divizija vodi borbu, a ništa nam ne javlja!

Izvjestili smo Vrhovni štab o kvaru naše radio-stanice i radio-stanice štaba 2. proleterske divizije (ostala im je bez baterija). Tražili smo da nam saveznici pošalju dvije radio-stanice. Izvjestili smo Vrhovni štab ukrajko o situaciji.

Vrijeme je maglovito, kiša pada i nema izgleda da se brzo pročjepda.

21. april

Jedno odjeljenje Bugara pokušalo je da pređe Studenicu kod Pridvorice. Dočekala ga je zasjeda 4. krajiške brigade, koja je zarobila 6 Bugara, a bilo ih je nekoliko mrtvih i ranjenih. U rijeci se utopio oficir i 4 vojnika. Deseta krajiška brigada razbila je četničku grupu kod Katica i Sitkova, ubijeno je nekoliko četnika, a 6 zarobljeno.

22. april

Bataljon 1. krajiške brigade nazao je 11. a.m. bugarsku kolonu u Rudnom u postrojavanju. Ubijeno i ranjeno oko 70 Bugara. Plijen se nije mogao izvući zbog otpora Bugara i pojačanja. Drugi bataljon iste brigade

napao je 12. otm. bugarsku kolonu u s. Marinkovići. Bugari su brzo razbijeni, ali im je stigla pomoć iz sela Božovića i našli su se, bez plijena, morali poveći. Ubijeno i ranjeno oko 50 Bugara. U obje borbe mi smo imali 3 mrtva i 8 ranjenih (jednog teže).

Najzad smo dobili izvještaj od 2. proleterske divizije. Ona je sa 2. i 4. proleterskom brigadom vodila borbu od 5. do 10. otm. sa 1. i 2. ravnoгорskim četničkim korpusima, jačine oko 3500 četnika, jednim bataljonom Bugara na sektoru Ivanjice i sa bataljonom Nedića na sektoru Ivanjica—Guča—Kaona. Mada su četnici dobro naoružani, našli su ih u borbi 8. aprila razbiti i nanijeli im osjetne gubitke. Većina se četnika panično razbjegala, a mnogi, prisilno mobilizirani četnici, odlazili su kućama. Nedićevci se takođe nijesu pokazali naročito borbeni i našli su ih uspješno tukli. U borbama od 5. do 10. aprila 2. proleterska divizija ubila je oko 117 nedićevaca i četnika i 98 zarobila. Zaplijenila je 1 teški bacač, 10 puškomitraljeza, 80 pušaka i druge opreme. Mi smo imali 10 mrtvih i 34 ranjena (10 teže).³¹

Dvanaestog aprila 2. i 4. proleterska brigada stigle su na prostorijsa sela Mečke—Savovo—Milanča.

Izdali smo naređenje 2. proleterskoj diviziji, 1. i 4. krajiškoj brigadi da likvidiraju bugarske bataljone u Čečini, odnosno da ih primoraju na odstupanje iz Čečine. Ovdje bi dobili u inicijativi i širi manevarski prostor prema Ibru.

Međutim, u noći 12. aprila Bugari su se povukli iz Čečine u pravcu Rudnog. Bugari koji su bili u Dolovima i Mihulinovcima povukli su se u s. Milići i Jedinu Poljanu.

U vremenu od 8. do 12. aprila vrijeme je bilo loše i neprijatelj nije efikasno mogao da upotrebljava avijaciju. Koristio je, međutim, svako razbistravanje vremena i tukao naše jedinice.

³¹ U borbama protiv 2. proleterske divizije na prostorijsa Guča—Kaona—Pelićanima sa 1. i 2. ravnoгорskim korpusom komandovao je Draža Mihailović. Četnog aprila stigla je četničkim pomoć u Kraljeva od jednog bataljona SDK, iz Ivanjice bio je upućen jedan bugarski bataljon, a iz Guče dijelovi SDK. (Wladimir, VIG br. 1. i 2. od 1991. godine).

13. april

Dva bataljona 3. srpske brigade držala su nasjedu na ibarskoj komunikaciji između Polumira i Dobre strane. Uništila su jedan putnički automobil, ubila jednog, a zarobila 4 Nijemca. Bataljoni su 13. aprila vodili borbu sa bataljonom njemačkog policijskog puca i dijelovima bugarskog puca, koji su pokušali da iz Polumira, odnosno iz doline Studenice prođu u selo Bakovo. Naši bataljoni su vratili neprijatelja na polazne položaje uz gubitke od oko 20 mrtvih i 5 zarobljenih. Našli su imali 3 mrtva i 3 ranjena borca.

Fo prikupljenim podacima, u borbi se protiv nas sada nalaze dva bugarska puca i dva bataljona poljske policije na odsjeku Rudno—Milići—man. Studenica—Ušće; u Ratkoj — bataljon Bugara i 100 poljske policije; na prostorijsa Kraljevo—Čačak—Ivanjica—Kaona—Guča su 3. i 4. puk nedićevaca, dok se ne zna za 2. puk nedićevaca, vjerovatno je u blizini ovih; u Ivanjici — bataljon Bugara i još 900 vojnika, izgleda poljske policije, ali neprovereno.³² U Novom Pazaru i Dugoj Poljani po 600—800 šiptarske milicije sa njemačkom komandom. Utvrđuju se. U Sjenici oko 300 pripadnika šiptarske milicije i 100 landarma. Ove jedinice su dosta jakе, ali ne predstavljaju neku ozbiljniju snagu za nas.

Do sada se pokazalo da se Bugari dobro bore u odbrani, ali u pokretu su slabiji i nemaju iskustva kao naši borci. Još nema slučajeva predavanja bugarskih vojnika. Ovo će doći u jačem mjeru razbijanju bugarskih jedinica, vraćanju zarobljenih Bugara nazad u jedinice i rasturanjem letaka.

14. april

Materijal nestrpljivo čekamo. On bi nam mnogo pomogao za iduće borbe. Avioni treba da stignu, sve je uređeno.

Četvrti proleterska brigada opkolila je bugarski bataljon u selu Milići i nanosi mu velike gubitke.

Dva bataljona 10. krajiške brigade su napali četnike u Katićima (15 km zapadno od Ivanjice). U toku dana

³² To je bio 4. njemački motorizovani puk „Brandenburg“, koji namo uspjeli da otkriju.

četnicima je stigao u pomoć jedan neprijateljski bataljon iz Ivanjice. Istoga dana jedan bataljon 4. krajiške brigade odbacio je neprijateljski izviđački odred iz Duge Poljane, koji je pokušao da preko planine Javora prođe u selo Dramičane.

15. april

Poslali smo izviđačaaj Vrhovnom štabu o borbama i snagama neprijateljskim oko nas. Takođe smo izvijestili štab Drugog udarnog korpusa. Peko nam javlja da su jake snage Nijemaca, medičevaca, četnika i muslimanske milicije otpočele ofanzivu sa pravca Sandžaka na Crnu Goru. Naši su evakuisali Bijelo Polje, Berane,²¹⁷ Andrijevicu i Mojkovac.

Noću između 14. i 15. aprila jedan bataljon 1. krajiške brigade napao je bugarski bataljon na Jeselovici (K. 1189), južno od Rudnog.²¹⁸ Naši su bijegli iz Bugeze iz prvih rovova, ali su Bugari brzo reagovali, izvršili protivnapad i našu su se morali povući. Imali smo 1 mrtvog i 6 ranjenih. U zoru 15. aprila 2. bataljon iste brigade napao je bugarsku kolonu kod Beovika. U objema ovim borbama Bugari su imali gubitaka.

Iste noći 4. proleterska brigada provela je napad na bugarski bataljon u Milićima.

16. april

Noću između 15. i 16. aprila 4. proleterska brigada obnovila je napad na već desetkovani 3. bugarski bataljon u Milićima, ali su se Bugari očajnički branili i odbili naš napad. Pošto je ovom neprijateljskom bataljonu upućena pomoć, jedinice 4. proleterske brigade odustale su od daljih napada i prebacile se u selo Mlanča.²¹⁹ U

²¹⁷ Ivangrad.

²¹⁸ Na Jeselovici se nalazio bataljon 10. bugarskog puca.

²¹⁹ Otkoljenski 3. bataljonu 121. bugarskog puca neprijatelj je poslao poruku iz nekoliko pravaca: 1. bataljon 61. puca i 2. bataljon 70. puca preko Budra i Hozvica; 2. bataljon 3. njemačkog poljskog puca od pravca man. Stacionirao preko Leskovic; naredno je 1. bataljon 61. puca da napadne 2. proletersku brigadu u rejonu Dakova i da učini lijevi bok 4. proleterske brigade. U isto vrijeme bilo je navedeno komandantu 24. bugarske divizije da uputi iz Ivanjice 2. bataljon 63. puca preko Budočelja i da učini desnu snagu u selu Mlanča. — (Vijesti, VIG br. 1. i 2. od 1961).

trodesetnim borbama sa 4. proleterskom brigadom ovaj bugarski bataljon je pretrpio oštetne gubitke — oko 150 mrtvih i ranjenih i 20 zarobljenih, među kojima jedan oficir i dva narednika; zaplijenjena su im tri puškomitraljeza, dosta pušaka i nešto municije. Brigada je za te vrijeme imala 11 mrtvih i 25 ranjenih.

Ovoga dana 3. srpska brigada je odbila bugarski bataljon koji je krenuo iz Ivanjice preko Budočelja nanijevši im gubitke od 7 mrtvih i 4 zarobljena i zaplijenila jedan puškomitraljez i 5 pušaka. Mi smo imali 1 mrtvog i 6 ranjenih boraca.

Noću između 15. i 16. aprila 10. krajiška brigada je napala četnike i medičevce u rejonu Katića. U šestoj borbi brigada je zauzela Katiće, medičevci su se povukli u pravcu sela Prilika, a četnici prema Okruglici i Ljubisu. Dva bataljona 10. brigade ostali su u Katićima.²²⁰

Uveče 16. aprila došla su dva ruska i dva engleska aviona i bacili nam materijal pomoću padobrana. Rusi su bacili materijal sa velike visine, koji se rasturio po šumi na velikom prostoru. Odmah smo naredili 4. krajiškoj brigadi da 17. aprila pokalje bataljone kroz šumu da ova materijal prikupljaju. Interesantno je da su i Rusi i Englezi poslali po dva aviona i da su nam stigli iste noći.

17. april

Razmatramo mogućnost prelaza Ibra u rejonu Raške. O tome se svakodnevno savjetujemo sa drugovima iz Glavnog štaba Srbije i drugim generalom ličim. Za prelaz Ibra morali bismo zauzeti Rašku, u kojoj izgleda nema većih neprijateljskih snaga. Zbog toga smo naredili 1. krajiškoj brigadi da intenzivno prikuplja podatke prema Novom Pazaru i Dugoj Poljani, a 10. krajiškoj brigadi da i dalje bude aktivna u širem rejonu Katića i prema Ivanjici. O našim namjerama za prelaz Ibra kod Raške obavijestili smo štab 2. proleterske divizije.

Ovoga dana izjutra Nijemci i Bugari su napali 2. proletersku brigadu kod Dakova (11 km sjeverozapadno

²²⁰ Deseta krajiška brigada napala je kod Katića jedan bataljon SDK, Pobodila četnički korpus i Zlatiborsku četničku brigadu. — (Vijesti, VIG br. 1. i 2. od 1961).

od Ušća). Neprijatelj je prodró u Đakovo, a na pravcu Savova je odbačen.²²¹

Jedna četa 1. krajiške brigade izvršila je prepad na četnike u Trnavi kod Raške, zarobila 4 četnika i 3 puške.

Od zavezničkog materijala do sada smo sakupili 85 000 metaka 7,9 mm, dosta pušaka, 100 pari vojničkih odijela i veća, 50 pari cipela. Englezi su nam u jednom sanduku poslali 43 pušaka. Puške nismo tražili, a oni nam ih šalju! Jako malo su nam poslali municije, a ni jedan gurneti čamce. Očekivali smo više pomoći od saveznika u materijalu koji nam je bio neophodan.

18—19. april

Jače neprijateljske snage sastavljene od njemačke poljske policije, Bugara i neditevaca izvršile su napad iz rejsna sela Međurečja (6 km južno od Ivanjice) i Bač dobeleža na dijelove 10. krajiške i 3. arpske brigade. Na pravcu 10. brigade neprijatelj je od 19. uveče ovladao selom M. Bratljevo.²²² U isto vrijeme neprijatelj iz Duge Poljane ispoljio je veća izviđačku aktivnost.

U cilju našeg eventualnog prelaska Ibra kod Raške u toku ova dva dana postepeno smo pomjerali jedinice 2. proleterske divizije ka srednjem i gornjem toku Studenice.

Međutim, nismo mogli da se odlučimo na pokret ka Raškoj u cilju prelaza preko Ibra zbog priustva dva bugarska puka na prostoriji man. Studenica—Rudno—Binići, jakog neprijateljskog pritiska iz Ivanjice prema M. Bratljevu i nesigurnosti da zauzmemo Rašku, u kojoj se tada nalazilo oko 600 neprijateljskih vojnika. Zbog toga smo, u saglasnosti sa Vrhovnim štabom, donijeli odluku da sa obje divizije izvršimo pokret prema zapadnoj Srbiji na teritoriju sjeverno od Ušća i Padage, gdje

²²¹ Napad su izvršili 1. bataljon št. bugarskog puca sa Kavrišta i dijelovi 2. bataljona 3. njemačkog poljskog puca iz doline Studenice.

²²² Na pravcu Međurečja — M. Bratljevo napadala su dva bataljona 4. puca „Brandenburg“ i 1. bataljon 4. puca SDP, a na pravcu Bačurečja — V. Livada napadalo je 3. bataljon 43. bugarskog puca, koji nije imao uspjeha. — Do 18. aprila neprijatelj su stigli, preko Ušća na prostoriji sela: Jasenovci—Klekovo—Sela Ibra, dva bataljona 4. puca „Brandenburg“ i 698. bataljon poljske žandarmerije. — (Vidjeti, VIG br. 1. i 2. od 1944).

su bolji uslovi za mobilizaciju novih boraca i za ishranu jedinica. Osim toga, očekujemo dejstvo Trećeg udarnog korpusa preko Drine u zapadnu Srbiju.

Ovu odluku smo donjeli 19. aprila i izdali narednje jedinicama za pokret: 2. proleterska divizija preko Kumanice, M. Bratljeva ka Starom Selu i Kušćima, a 5. divizija preko Javora, sela Smiljevca ka Sitkovu i Trudovu.²²³

20. april

Neprijateljske snage povukle su se iz Kosovice i Bratljeva za Kušće. Osmotreno je kretanje neprijateljskih tenkova čestom Kušći — Javor.

U toku ovog dana jedinice su se pomjerile: 5. divizija na prostoriji Dramičane—Smiljevac—Staro Selo, 2. divizija na prostoriji Kosovica—Bratljevo—Rovina. Današnje vođena borba. Štab 3. divizije stigao je u Dramičane.

21. april

Po već izdatoj naredbi jedinice su se pomjerile u svojim pravcima. Izdali smo naredenje za prelaz komunikacije Ivanjica—Sjenica. Prije podne dobili smo izvještaj od štaba 10. krajiške brigade da se u Kušćima nalaze dva neprijateljska bataljona i 10 tenkova. Prema ovome odredili smo zadatke brigadama. Po podne smo dobili nove podatke od štaba 10. krajiške brigade da se neprijatelj povukao sa sektora Kušća za Ivanjicu, ne ostavivši nikoga u Kušćima. Ovak je izvještaj dva puta potvrđen kao istinit. O ovome smo obavijestili štab 2. proleterske divizije i rekli im da izbace jednu brigadu na Kušće, radi držanja istog dok ostale snage divizije ne pređu cestu.

U noći 21/22. o.m. glavnina 5. divizije prešla je bez borbe cestu kod javorske žandarmerijske stanice, a 10. krajiška brigada prešla je cestu sjeverno od Kušća. Međutim, neprijatelj (neditevci i Nijemci sa tenkovima)

²²³ O borbenim 2. i 5. divizije od 1. do 20. aprila 1944. godine na prostoriji Dramičane—Rudno—planina Golija—Kavriš—Ivanjica—Bač našao se brojna dokumenta štabova 2. i 5. divizije i štabova njihovih brigada (Štabovi 17, 83—134).

je zaposleo Kušiće u zoru 23. aprila i sa njim su jedinice 2. proleterske divizije vodile borbu.

U borbi na Kušićima nadi sa borci oštetili jedan tenk i uništili jedan kamion, zaplijenili 2 puškomitraljeza i 8000 metaka. U ovoj borbi neprijatelj je imao 8 mrtvih i 10 ranjenih, a gubici 2. proleterske divizije iznose 4 poginula i 4 ranjena.

22. april

Jedinice 5. divizije stigle su na predviđenu prostorijsku liniju: Tisovica—Štitkovo—Trudovo—Ojkovica—Draškovići. Ovdje smo naišli na manje četničke grupe. Druga proleterska divizija stigla je na prostorijsku Presjeka—Brezova—Bela Crkva—Katići.

Prelaz preko ceste i marš do pomenute prostorijske izvršen je po vrlo lošem vremenu. Padala je kiša fitavim maršem. Naročito dugi marš imale su 2. proleterska i 4. proleterska brigada, a ova poslednja ima veliki broj ranjenika na nosilima.

23. april

U toku ovog dana 5. divizija vodila je borbu na sektoru Bela Reka—Ojkovica sa njemačkom motorizovanom kolonom i sa četnicima.²²¹ Borbu je vodila 4. krajiška brigada i bataljon 10. krajiške brigade. Neprijatelj je raspolagao sa 6 manjih tenkova. Neko je neprijateljskih vojnika ubijeno i ranjeno. Mi smo imali 7 ranjenih. Od aviona imali smo dva mrtva i 3 ranjena. Od direktnog avionskog pogotka poginuo je zamjenik komandanta bataljona 10. krajiške brigade drug Branko Surta. Prva krajiška brigada pešacovala se sa četnicima od pravca Uvea i Štitkova.

Druga proleterska divizija vodila je borbu sa nedivčevcima od pravca Kušića, gdje se nalazio 3. puk nediv-

²²¹ Na ovoj prostorijskoj liniji nalazila su se dva bataljona 4. njemačkog motorizovanog puka „Strandenburg“, dijelovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnički Klitborodski korpus. Ove neprijateljske jedinice vodile su borbu 23. aprila na r. Katićima, kod sela Drenove, sa 1. krajiškom brigadom i uspjelo su da se prebiju u pravcu Uvea. Na ovom pravcu pokreta 2. proleterska divizija u ova vrijeme vodila je manje borbe sa dijelovima četničkog Požeškog korpusa (vidi „Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“, knj. 2, str. 224).

čevaca. Od artiljerije je imala nekoliko mrtvih i ranjenih i to oko samog Staba divizije.

Noću 23/24. IV 1. krajiška brigada napala je četnike na kosama Treštena stena i kod sela Terzići i potisla ih iz Bele Reke. Četvrti krajiška brigada vršila je manje napade na neprijatelja kod Bele gl. (k.1237), bez rezultata; neprijatelj se ukopao na kotama sa lijeve strane komunikacije. Naši borci su oštetili jedan neprijateljski tenk.

24. april

Jedinice 5. divizije bile su na prostorijskoj liniji — Bela Reka — Terzići — Treštena stena. Nije bilo neprijateljske aktivnosti sem što je tukao artiljerijom i minobacačima položaj 1. krajiške brigade. Neprijateljska avijacija bila je neaktivna. Dosta nam koriste saveznički avioni koji prije podne prelaze na bombardovanje Mađarske i Rumunije.

Druga proleterska divizija pomjerila se na prostorijsku liniju: Mečinci—Katići—Ravna Gora—Bjeluda—Šarenik.

X

PRODOR 2. I 5. DIVIZIJE NA PROSTORIJU JELOVA
GORA—pl. POVLEN

(23. IV — 21. V 1944)

Krajem aprila 1944. Vrhovni štab je saopćio svoju odluku o prodoru jačih snaga NOV u Srbiju. Prodor je bio planiran sa dva pravca — iz istočne Bosne i Sandžaka. Da bi se Trećem udarnom korpusu olakšalo forsiranje Drine iz istočne Bosne, Vrhovni štab je naredio udarnoj grupi 2. i 5. divizije, da krajem aprila otpočne prodor kroz zapadnu Srbiju i da organiziraju prihvat snaga iz istočne Bosne. Dalje je bilo predviđeno prodiranje u Sumadiju.

Vodeći borbe sa Nijemcima, Bugarima i četnicima, udarna grupa je već posljednjih dana aprila izšla na prostoriju Jelova Gora—planina Povlen, stvorivši manju slobodnu teritoriju. Odmah, zatim, grupa je dijelom snaga produžila prodor na sjever, a drugom dijelom se orijentisala ka Drini da bi prihvatila snage Trećeg udarnog korpusa (udarna grupa od 16. i 17. divizije). Međutim, neprijatelj je vrlo odbrano reagirao na prodor 2. i 5. divizije u zapadnu Srbiju. Tako su već prvih dana maja, pored glavnine četničkih snaga Draže Mihailovića, protiv grupe bile angažovane brojne njemačke i bugarske jedinice. U isto vrijeme Nijemci su uspjeli spriječiti prodor 16. i 17. divizije iz dubine istočne Bosne ka Drini, zaujetim na taj način spajanje svih jedinica udarnih grupa.

U takvoj situaciji udarna grupa 2. i 5. divizije 5. maja je otpočela povlačenje na prostoriju južno od Ulice, a 12. maja primila naredenje Vrhovnog štaba da se posuđe na slobodnu teritoriju u Crnoj Gori i nastani na jedinice Dragog udarnog korpusa. Do 21. maja bio je završen ovaj odstupni manevar, kada se udarna grupa prebacila preko rijeke Lima, kod Brodareva, na slobodnu teritoriju Dragog udarnog korpusa.

23. april

U noći 24/25. aprila sve naše jedinice izvršile su dalja pomjeranja na sjever. Prva krajiška brigada sa dva bataljona 10. krajiške brigade izšla je rano na sektor sela Drenovo—Gostilje—Temava i porušila most na Katušnici. Na ovom sektoru nalazili su se četnici (Ljubiska brigada), koje su naši potjeli u Sirogojno i Ravni. Njemačka motorizovana kolona — oko 100 raznih vozila i 8 tenkova, štav dan je vodila borbu kod Katušnice pokušavajući da se probije ka Ulici. To joj je najzad uspjelo, a uz pomoć tri tenka i nekoliko kamiona vojske koji su došli od Ulice i ovladali selom Vladaje. Neprijatelj je kao rijetko kada tukao mitraljeskom i topovskom paljbom položaje 1. krajiške brigade.

Četvrta krajiška brigada nije vršila pritisak na sektor Bela Reka—Ljubik, kako joj je naredeno, tako da su neprijatelju bile slobodne sve snage za dejstvo protiv 1. krajiške brigade. Da bi bar nešto koristila, naredili smo štabu 4. krajiške brigade da rijeka brigada krene za sela Želin i Drenovo. Međutim, ovaj pokret brigada je izvela vrlo sporo, tako da je tek u 20 časova stigla u Želin.

I štab 10. krajiške brigade dosta je podbacio svoga dana. Nije pratio razvoj borbe. Nalazio se uz bolnice, tako da njegovih dva bataljona nisu dovoljno sadejstvovala 1. brigadi.

Druga proleterska divizija izvršila je marš na prostoriju pšić Grivčica—Kruščica—Bjelusa. Druga proleterska brigada obezbjeđivala je pravac od Arilja; 3. arapska brigada je stigla u Kruščicu i izvodila puteve koji izvođe na komunikaciju Ulice—Podoga (u toku dana zarobila je 6 četnika); 4. proleterska brigada nalazila se sa glavinom

u Bjelusi, a manjim snagama oborbejediivala se od Katika i man. Klisura (komunikacija Ivanjica—Arilje).

Dobili smo naredenje od Vrhovnog štaba da sa obje divizije što prije pređemo komunikaciju Kremna—Ulice —Potega i da se nađemo na području Jelove gore, Pavlima i Maljena kako bi pomogli forsiranje Drine od strane dvaju divizija Trećeg udarnog korpusa. Po ovome zadatku održali smo sastanak sa štabom 2. proleterske divizije, na kome su prisustvovali i drugovi iz Glavnog štaba Srbije. Na ovome sastanku smo odlučili: 5. divizija i 4. prof. brigada sa tešim ranjenicima 2. proleterske i 3. srpske brigade izvršile marš preko Zlatibora, preći komunikaciju Kremna—Ulice i Ulice—Bajina Bašta i stići na prostoriju sjeverno od Jelove gore do Varde; 2. proleterska i 3. srpska brigada sa štabom 2. divizije preći će komunikaciju Ulice—Potega, pa ćemo se povezati sjeverno od Jelove gore.

U borbi 25. u. m. 1. krajiška brigada potukla je oko 30 neprijateljskih vojnika, oštetila 1 tenk i 3 kamiona. Mi smo imali 3 mrtva i 6 ranjenih.

26. april

Prešli smo na prostoriju Gostilje—selo Alin Potok—selo Rudine. Ovog dana nismo imali borbe. Jedinice su se odmarale. Padala je kiša. Došli smo na Zlatiborski kraj, vrlo lijep i privlačan i žitna je što se ovdje ne možemo duže zadržati.

U noći između 26/27. dva bataljona 4. krajiške brigade pošli su da postavie zasjedu na cesti, u blizini Ulica, kako bi otkrili prelaz šitave kolone.

27. april

Naša lijeva kolona po danu je prešla cestu Ulice—Cajetina u 3 kolone. Dva bataljona 4. krajiške brigade dočekali su na zasjedi kod sela Drijetan, na k. 760, kolonu Bugara sa oko 60 dvosovinskih kola, koja je 27. izjutra pošla iz Ulica u pravcu Cajetine, i u bliskoj borbi nanijeli joj gubitke od oko 60 mrtvih i ranjenih. Bugarima su odmah pritekli u pomoć Nijemci sa 6 tenkova i 7 kamiona vojske. Na putu za zasjedu ovi bataljoni su u Mačkutu razbili Zlatiborsku četničku brigadu, zarobili 15 četnika,

zaplijenili četničku arhivu, 1 puškomitraljez, 6 konja, 3 sanduka puškane municije i 2000 metaka za stroujnice. Oborbejedujući nad pokret od pravca Cajetine, dva bataljona 4. proleterske brigade potisnuli su neprijatelja sa Belog kamena (k. 900), zarobili jednog podnarjednika i ubili 3 vojnika. Deseta krajiška brigada je vodila manju borbu sa neprijateljem kod sela Mačkuta. U borbi na vrijeme prelaza ceste Ulice—Cajetina naše jedinice nisu imale gubitaka. Bataljoni 4. krajiške brigade, koji su bili na zasjedi, imali su 2 teško ranjena.

Sve naše jedinice spustile su se na prostoriju sela Branekci—Sijevovica—Žigale.

28. april

U 3 četa pošli smo na prelaz pruge i ceste Višegrad—Ulice. Prva krajiška brigada izvršila je prelaz između željezničke stanice Bioskva i Kremna. Ona je jednim bataljonom napala željezničku stanicu Bioskva, gdje se nalazilo oko 40 Bugara. Naši borci nisu uspjeli da zauzmu stanicu zbog očajničkog otpora Bugara iz tvrdih bunkera. Bugari su ovdje imali preko 20 izbačenih iz stroja. Brigada je porušila prugu i most na cesti kod k. 660 i tu postavila zasjedu, koja je odbila napad Bugara iz Kremna (pošli u pomoć svojoj posadi u Boski; ovdje je uništen jedan neprijateljski kamion i zaplijenjeno 4500 metaka. U toku dana brigada je dočkala posadu prema Kremnima i odbila sve napade Bugara. U toku borbe brigada je imala 2 mrtva i 2 ranjena. Poginuo je drug Kebo, zamjenik komesara 2. bataljona.

Deseta krajiška brigada prelazila je prugu i cestu na desnom krilu našeg rasporeda. Ona je bez borbe prešla prugu kod Gradine, gdje je porušila oko 1 km željezničke pruge i izbila na cestu kod sela Kuvellia. Ovdje je brigada dočkala motorizovanu njemačku kolonu (nekoliko tenkova, motocikla i kamiona) koja je pošla iz Ulica da nam sprijehi prelazak ceste. Brigada je uništila 1 kamion, 1 automobil, 3 motocikla i 1 borna kola, ubila i ranila dosta Nijemaca. U ovoj borbi učestvovali su i dva bataljona 4. krajiške brigade. Trebalo je da oni još ranije izbiju na raskršću puteva kod sela Dubaca, ali su zakasneli na ovaj zadatak. Zbog guste magle, koja nam

je i pomagala u prelazu preko ceste, a više zbog nedovoljnog sadejstva između bataljona i nesnalazanja na novom terenu. Nijemci su uspjeli da probiju naše položaje i da prodru u rejon sela Mitralinovići i Ročnjak. Time su 4. proleterskoj brigadi, bolnici i dvama bataljonima 4. krajiške brigade onemogućili prebacivanje preko ceste. Računamo da se ovdje probio motorizovani njemački bataljon sa oko 10—15 srednjih i lakih tenkova. Poslije ovog probosja Nijemaca dva bataljona 4. krajiške brigade pošli su na zasjedu kod sela Dubci i tu su se ponovo sukobili sa drugom motorizovanom njemačkom jedinicom. Razvila se oštra borba u kojoj je obje strane imale dosta gubitaka.

Četvrti proleterska brigada je pri prelasku željezničke pruge spalila željezničku stanicu Vrutci i porušila prugu na više mjesta. Sa brigadom se kretao Štab 3. divizije i drugovi iz Glavnog Štaba Srbije. Oko 7 časova teke kolone brigade počelo je da prelazi cestu kod sela Ročnjak i da postavlja obezbjeđenja prema Ulici. I ovdje je toga jutra bila gusta magla, koja se počela dizati oko 8 časova, u momentu kada su našli prvi njemački tenkovi. Preko ceste se tada prebacio dio jednog bataljona 4. proleterske brigade, članovi Glavnog Štaba Srbije i Štaba 3. divizije. Poslije toga razvila se žestoka borba između njemačkog bataljona i bataljona 4. proleterske brigade, koja je trajala sve do 15 časova, kada su se naši bataljoni povukli jedno od željezničke pruge, jer su se do toga vremena izvukle iz doline r. Đetinje sve bolnice 2. proleterske divizije i brigadna komora i smjestile se u širi rejon sela Cvetići. Pred veče se kod sela Pavlovići pojavio jedan bugarski bataljon koji je u oštroj borbi brzo bio odbačen. U toku ovoga dana 4. proleterska brigada je izbacila iz stroja 94 Nijemca, 18 Bugara, 29 četnika i zarobila 2 Bugarina, od kojih je jedan oficir. Brigada je imala 11 mrtvih i 19 ranjenih.

Peta divizija izbacila je iz stroja oko 124 neprijateljska vojnička, spalila 4 kamiona, 6 motocikla sa prikolicom, 1 luksuzni automobil i oštetila jedna borna kola; uništile su 2 radio-stanice, porušeno oko 2 km željezničke pruge (zajedno sa 4. proleterskom brigadom), srušen 1 most, zaplijenjen 1 puškomitraljez, 10 000 metaka i druge spre-

me. Gubici 5. divizije iznose 7 mrtvih i 32 ranjena. Najveće gubitke imala je 4. krajiška brigada.²²⁵

U noći 28/29. aprila jedinice 4. proleterske brigade bez borbe su prešle cestu Ulice—Vilegrad.

29. april

Do 6 časova sve naše jedinice, osim 1. krajiške brigade, prešle su cestu Ulice—Bajina Bašta u rejonu Kadinjače. Deseta krajiška brigada imala je da razruši komunikaciju i da postavi zasjedu prema Ulici. Četvrti krajiška brigada došla je raspored na prostoriji Puzovići—Konder; 4. proleterska brigada — na prostoriji Jeftovići—Rasadinik. Razbivši manje neprijateljske dijelove, 1. krajiška brigada je prešla oko 7 časova cestu kod sela Blagojevića.

Po prelazu ceste, oko 8 časova počela je borba kod bataljona 10. krajiške brigade. Njemačka motorizovana kolona brzo je otklonila prepreke na cesti i izbila oko 9 časova na Kadinjaču. Tenkovi srednje tonaže odmah su počeli tući rejon oko Puzovića i samo selo, gdje su se nalazile bolnice 4. i 10. brigade. Irvlačenje bolnica bilo je vrlo teško i tu nam je neprijatelj nanio gubitke. Neprijateljska pješadija, jačine oko jednog bataljona, bila je odbačena naše jedinice preko sela Jeftovića; u protivnapada bataljoni 10. krajiške brigade potisnuli su neprijatelja na cestu.

Čim je prešla cestu, 1. krajiška brigada je prošetila pravcom selo Jelovik—selo Jakulj, gdje smo joj rekli da se smjesti.

Tek što smo čuli borbu, izdali smo naredjenje Štabovima brigada da se sve jedinice pomjere od komunikacije i da odmah zatim krenu: 4. krajiška brigada u Jelovik, 10. krajiška brigada u selo Rudo Bašva, 4. proleterska brigada u selo Soča—Rika.

U pokretu sa Jelovik zaštitnica Štaba divizije vodila je borbu sa nekom grupom, izgleda njemačkom poljskom policijom, kod Šuplje Lipe i na koti Glog.

²²⁵ Za vrijeme prelaza komunikacija Ulice—Čajetina i Ulice—Vilegrad lijeva kolona Udarne grupe vodila je borbu sa bataljonom 24. bugarske divizije, 4. motorizovanog puka „Brandenburg“, 696. bataljonom poljske landarmije i dijelovima Špaskog dobrovoljnog korpusa („Ostvolodilski rat naroda Jugoslavije“ broj 2, str. 236).

Smjertaj 4. krajiške i teških dijelova 10. krajiške brigade po prelazu ceste nije bio dobar, tako da je neprijatelj efikasno tukao bolnice ovih divija brigada, što se nije smjelo desiti. Mi smo pogriješili u određivanju sektora brigada, jer nismo naglasili da se bolnice upute na prostoriju oko Kondera, a štabovi brigada nisu imali inicijative da to sami učine. Na taj način protipjeli smo nepočetne gubitke i vodili smo borbu koju nam je nametnuo tehnički jači neprijatelj. Ovo je bila jedna od najkrupnijih grešaka našeg štaba, a najviše lično moja, pogotovo što prije borbe nisam reagirao kada sam vidio gdje se smještaju bolnice 4. i 10. brigade.

U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 24 mrtva i oko 30 ranjenih. Mi smo imali 7 mrtvih i 28 ranjenih; teško je ranjen i Branko Keuna, načelnik štaba 10. krajiške brigade; izgubili smo jedan minobacač i nešto bolničkih konja.

U noći 28/29. aprila jedno odjeljenje 1. krajiške brigade napalo je jednu četničku grupu kod Kaluderskih Bera. Ubilo 2, zarobilo 4 četnika i zaplijenilo 50 mina za mali minobacač.

30. april

U 14 časova stigli smo u Jakač gdje smo noćili 2. proletersku brigadu. U 16 časova došli smo u štab 2. proleterske divizije u Vardi.

Druga proleterska i 3. srpska brigada uspješno su prošle svoj put od našeg sastanka.

Treća srpska brigada izvršila je marš u toku noći između 26. i 27. aprila pravcom: Sjeverovo—Brđani—Zlakusa—Uzdici—Radovci—Vranjani—Kalenici—Granica. U toku štagovog marša brigada nije naišla na neprijatelja. U selo Granica stigla je 27. aprila izjutra. U selu Dobeš se zarobila je četničkog kapetana sa ispravnom radio-stanicom i dosta rezervnih dijelova.

Druga proleterska brigada malo je zakasnila sa početkom marša, tako da je izabla na željezničku prugu 27. aprila u 5 časova. Odmah je porušila prugu i zapalila željezničku stanicu Uzdič. U 5.30 časova iz Ulica je naišao brz voz, naleteo na porušenu prugu i srušio se. U voz je bilo oko 150 neprijateljskih vojnika (Nijemaca oko 40,

a ostalo su bili Bugari i nedidevci) na koje je brigada odmah izvršila napad. Poslije oštrog jednodnevnog borbe neprijatelj je kapitulirao.

Rezultat borbe: 95 mrtvih među kojima dva njemačka oficira iz divizije „Princ Eugen“ i 6 podoficira; zarobljeno: 5 Nijemaca, 40 bugara, 4 ljotičevca, 1 šandarm i 42 omladince koji su bili mobilisani za Nedičevu vojsku; zaplijenjeno: 1 puškomitraljez, 4 mašinke, 45 pušaka, 15 pištolja, dosta municije i druge vojne opreme. U zaplijenom vozu ostalo je još dosta oružja, jer se brigada morala povući sa ceste zbog dolaska neprijateljskih tenkova iz Ulica.

U ovoj borbi brigada je imala 4 mrtva i 5 ranjenih. Poginuo je zamenik komandanta brigade Miodrag Milevanović — Luce, koga je brigada sahranila u njegovom selu Karamu.

U toku 27. i 28. aprila nekoliko stotina nedidevaca i manji broj Nijemaca napali su obje brigade od pravca sela Kamenice, sela Jebevice i od Kosjerića (28. aprila). Poslije odbijanja neprijateljskih napada brigade su u noći između 28. i 29. aprila izvršile pokret preko komunikacije Ulica—Kosjerić i izbile na prostoriju Ruda Bašva—Varda—Jakač. Kod Jelove gore razbile su jednu četničku jedinicu.²²²

Svi omladinci, koji su bili u voz, ostali su u 2. proleterskoj brigadi.

Na sastanku smo odlučili da jedinice postavimo na prostoriju Kondera—Varda—Mravinci—Povlin—Medvednik u cilju dejstva na komunikacije Ulica—Bajina Bašta—Rogačica; Ulica—Valjevo i Valjevo—Pecka; da na ovom sektoru razbijemo četnike i da pomoćno prebacivamo 16. i 17. divizije iz istočne Bosne; istovremeno da zauzimanjem šire prostorije omogućimo spuštanje materijala iz aviona od saveznika.

Izvršili smo raspored jedinica: 5. divizija na sektoru sjeveroistočno od linije Dub—Rogačica—Medvednik; 2.

²²² Na prostoriji u Karamu, Granica 2. proleterska i 3. srpska brigada vodile su borbu 27. i 28. aprila sa djelovima 4. motorizovanog puka „Brandenburg“ i Srpskog dobrovoljačkog korpusa („Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“ knj. 2. str. 234).

proleterska divizija na sektor Konder — Varda—Mravinci, a kasnije jedna brigada ka selima Rebelj i Vujinovača.

Izvijestili smo Vrhovni štab o borabama i situaciji i o mjestu za prijem materijala.

1. maj

Izjutra je 1. krajiška brigada stigla na prostorijsa selo Jagodići—selo Todurovići. Ona je trebala da napadne neprijatelja u selu Leštansko, gdje je došlo oko 300 nedidčevaca. Međutim, brigada je zaobišla ovog neprijatelja i tako mu omogućila nesmetano napredovanje prema Zaroč-koj kosi. Deseta krajiška brigada došla je na svoju određena prostorijsa — selo Vasić— Jagodići. Četvrta krajiška brigada sa dva bataljona ostala je u selu Jakalj, a dva bataljona sa bolnicom krenula su za selo Blagojeviće. Kasnije je i bolnica prešla u selo Jagodiće. U 10 časova počela je borba kod bataljona 1. i 4. krajiške brigade, nešto kasnije sa pravca Povlena, a predveče sa Zaročke kose.

Prva krajiška brigada vodila je žestoku borbu sa četnicima Čerskog korpusa na odsjeku Jagodići—Prokići, nanijela im osjetne gubitke i uspjela da ih razbije. U ovoj borbi učestvovao je bataljon 4. i bataljon 10. krajiške brigade, koji je bio kod sela Lazarevića.

Četvrta krajiška brigada nije bila srećno postavljena, te nije ispoljila svoje dejstvo na sektoru Jakalj, odakle je bez borbe morala povući dva bataljona uslijed neprijateljskog pritiska na Vardu i izbjavanja neprijatelja na kose sjeverno od sela Leštanska.

Druga proleterska divizija vodila je borbu sa Nijemcima, nedidčevcima i četnicima.

Njemački bataljon potisnuo je 4. proletersku brigadu iz Seča-Reke i pred noć ovladao Vardom, a Valjevski četnički korpus i oko 200 nedidčevaca nalazili su se u borbi protiv 2. proleterske brigade na položajima M. Povlen —Goveđa glava.

Treća srpska brigada je vodila borbu protiv četnika i nedidčevaca na koti Gradina

Ovog dana neprijatelj je bio vrlo aktivan. Nijemci, četnici i nedidčevci navaljivali su sa svih strana. Nepri-

jateljska avijacija bila je aktivna u izvidanju i mitraljirala je naše jedinice.

Izgleda da je neprijatelj vrlo osjetljiv zbog našeg prisustva u blizini rijeke Drine. Vrhovni štab, pak, ništa ne javlja o dejstvu naših divizija iz istočne Bosne u pravcu naz. Zato smo odlučili da sa obje divizije izvršimo napad na četničke i Nedidčeve dijelove na prostorijsi Mravinci—Varda—Maljen i da potom postavimo 2. proletersku diviziju sjeverno od Maljena, a 5. diviziju južno od ove planine.

2. maj

Četvrta i 10. krajiška brigada izvršile su pokret u 1 čas iz rejsa sela Lazica. Dva bataljona 10. brigade razbili su neprijatelja na sektoru Gradina—selo Removi i odbacila ga ka selu Ražani. Dva bataljona 4. krajiške brigade pomogli su 2. proletersku i 3. srpsku brigadu koje su u noćnoj borbi kod Mravincaca nanijele četnicima velike gubitke. Četvrta i 10. krajiška brigada ostile su oko 15 časova selo Radanovce, u kome su zaplijenile četničko sljedovanje hljeba.

Prva krajiška brigada vodila je borbu sa četnicima i nedidčevcima kod Prokića i Mastića, odakle je izvršila marš preko Povlena i uveče stigla u selo Drenovce.

Druga proleterska brigada je zaplijenila naredbe komandanta četničkih jedinica Neška Nedića i naredbe Drađe Mihailovića Nešku Nediću. U Dražinoj naredbi kaže se: „Komunisti se moraju uništiti“. — U svojoj operativnoj zapovijesti N. Nedić pominje sljedeće jedinice koje se nalaze u borbi protiv naših divizija: jedan bataljon Bugara, jedan bataljon nedidčevaca, Valjevski i Požeški četnički korpus i Gorski garda; sve ove jedinice napadaju sa linije Valjevo—Kosjerić, Čerski četnički korpus treba da nastupa sa Povlena. Neško Nedić nije pomenuo u svojoj naredbi njemačke jedinice koje se takođe bore protiv nas.

Na, i pored svojih gospodara — Niješnjaca četnici su ovog puta „platili glavom“: ubijeno ih je oko 100, a toliko ih je ranjeno. Samo jedinice 5. divizije zarobile su 24, ušle 20, a ranile oko 25 četnika; zaplijenile su jedan teški mitraljez, jedan puškomitraljez, 25 pušaka, 4 konja i municije. Mi smo imali 4 ranjena.

U borbi sa 5. divizionom 1. maja neprijatelj je imao 25 zarobljenih, 17 mrtvih i oko 10 ranjenih, a mi smo imali 1 mrtvog i 3 ranjena. Istog dana 2. proleterska divizija ubila je 77 neprijateljskih vojnika, zarobila 26 četnika i 18. bjelogardijsca; zaplijenila je 6 puškomitraljeza, 30 pušaka, 3000 metaka i druge vojne opreme.

2. maj

U noći 2/3. maja 18. krajiška brigada je prešla bez borbe cestu Kosjerić—Valjevo južno od Rašane. U Rašani su bili Nijemci i četnici. Četvrta krajiška brigada nije mogla proći cestu preko Bukova, gdje se sa nalazili Nijemci i četnici. Bataljoni su izvršili napad, ali uslijed upornosti Nijemaca put se nije mogao proći. Brigada je ostavila manje snage prema ovom neprijatelju. Prva krajiška brigada ostala je u selu Radanovcima, odakle je kontrolisala pravce prema Rašani i Kosjeriću.

Druga proleterska divizija takođe nije mogla proći cestu zbog organizovane odbrane od strane Nijemaca. Njemački tenkovi kontrolišu cestu između Valjeva i Bukova. Ovog dana 2. proleterska divizija vodila je žestoku borbu sa Nijemcima, jednim bataljonom bjelogardijsca i sa četnicima. Njene jedinice pomjerile su se na prostoriju Mravinci—Magjedi.

Po prelasku ceste 10. krajiška brigada vodila je borbu u selu Mionici sa četnicima i sa jednom četom Nijemaca. Jedna četa 4. krajiške brigade, koja je takođe prešla cestu, zarobila je 18 četnika, razoružala ih i pustila. Ova se četa povezala sa 10. krajiškom brigadom.

Neprijateljska avijacija ovog dana bila je aktivna u izviđanju.

U borbi 3. maja naše jedinice ubile su 4, ranile oko 10, a zarobile 30 četnika. Zaplijenjeno 30 pušaka sa municijom. Mi smo imali 2 ranjena.

S obzirom na dosadašnju svoju aktivnost u borbama za ovih nekoliko dana vidjeli smo da je neprijatelj vrlo osjetljiv u ovom dijelu Srbije. Protiv nas su angažovane krasne snage. U borbama protiv Nijemaca zaplijenili smo nekoliko vojnih knjigica, iz kojih se videlo da sa nama vode borbu dijelovi divizije „Gross Deutschland“ (Gros

Deutschland), izgleda dva njena bataljona.²²⁷ Nijemci raspolažu sa oko 100 kamiona i desetinom srednjih i lakih tenkova i motorizovanim artiljerijom. Oni vrlo brzo prebacuju svoje motorizovane bataljone na naše pravce pokreta. Pošto nemamo eksploziva i protivtenkovskih mina, otežana nam je borba sa njima. Oni takođe daju veliku podršku i dižu moral Nedićevim jedinicama i Dražinim četnicima, koji su u borbi dosta uporni, mada kod četnika ima većina prisilno mobilisanih ljudi. U borbi protiv nas su neke Nedićeve jedinice, jedan bataljon bugarske 24. divizije, oko jednog bataljona bjelogardijsca, i izgleda, svi četnici zapadne Srbije i Sumadije: Čerški, Valjevski, Požeški, Drugi ravnogorski korpus i korpus Gorskog garde Kalabića.²²⁸

U svakvoj situaciji pravilan raspored naših jedinica i njihov što bolji rad mnogo je zaviso od brze veze i obavještavanja. A mi sa 2. proleterskom divizionom i sa brigadama imamo samo kurirsku vezu. Nikako ne uspjevamo da osposobimo na rad radio-stanicu štaba 2. proleterske divizije.²²⁹ Bilo bi takođe korisno da naše snage rasporedimo na široj prostorijski. Time bi rasvukli snage neprijatelja. Ali nemanje boljih sredstava veze i dosta glomazne brigadne bolnice onemogućavaju nam takav raspored.

²²⁷ Misli se na 4. njemački motorizovani puk „Brandenburg“.

²²⁸ Raspored neprijateljskih jedinica 1. i 2. maja bio je sljedeći: dijelovi 5. puka Huskog motornog korpusa, četnički korpus — Požeški, Valjevski, 2. Samadjijski i Čerški — i korpus Gorskog garde napadali su sa linije Debelo brdo—Pevlar—u Mravinci; grupa „Holman“ — Holmana (4. puk „Brandenburg“, bez 2. bataljona, 698. bataljon poljske žandarmerije, dijelovi 1. i 4. srpskog dobrovoljačkog puka) napadali su iz reiona Kosjerića u pravcu Beča-Buka—Varda; grupa „Veji“ — Veji (2. bataljon 4. puka „Brandenburg“, dijelovi 63. puka 22. bugarske divizije) nastupala je pravcem Užice—Kondor—Varda; dva bataljona 24. bugarske divizije nastupala su od Bogatiće i Duba preko Letnaska. Pošto su, naime, odmah 18. i 17. diviziju Trećeg udarnog korpusa sa lijeve obale Drine, Nijemci su skivali obavještavanje sa desne obale Drine, od Bajine Bašte do Ljubovrije (dijelove 24. bugarske divizije i Srpskog dobrovoljačkog korpusa) i upale ga protiv 2. i 5. divizije. („Oštrobediški rat naroda Jugoslavije“ knj. 2, str. 225).

²²⁹ Mi smo već imali nekoliko zaplijenjenih radio-stanica i one su bile potpuno upravis. Istina, nismo imali napunjenih akumulatora ni obučenih ljudi za rukovanje radio-stanicama.

Vodili smo dosta duge diskusije sa drugovima iz Glavnog štaba Srbije o korisnosti upućivanja jedne naše manevarske grupe u Sumadiju, u cilju povezivanja sa sumadijskim odredima. Bilo je prijedloga da u Sumadiji pođu 2. proletarska i 3. srpska brigada, koje bi kod nas ostavile svoje teške ranjenike. Razmatrali smo mogućnost da jednu brigadu pošaljemo na planinu Taru da na njoj stvori uslove za našu bazu i pomoćne prebacivanje naših snaga iz istočne Bosne u Srbiju. Tražili smo mišljenje štaba 2. proletarske divizije po pitanju odlaska jedne naše divizije (ili dviju lakih brigada) za Sumadiju.¹²⁸

U vezi sa ovim našim razmatranjima poslali smo vezu 10. krajiškoj brigadi da dođe u sastav divizije u selo Račanovce.

4. maj

Prebacili smo 1. krajišku brigadu na sektor selo Makovišta—Varda. U Vardi je razbila Uličku četničku brigadu i osigurala pravac od Korduna i Seča-Bebe. Četvrti krajiška brigada ostala je na položajima Dronovački kik—Račanovci, za obzbeđenje od Tavana i Račane i za prihvat 10. krajiške brigade.

Druga proletarska divizija bila je raspoređena po slijedećem: 3. srpska brigada na prostoriји Crveni breg—selo Čebić; 2. proletarska brigada—na prostoriји Lazarevići—Težići—Košći, sa isturenim položajima na Povbenu i prema Rogatić; 4. proletarska brigada—sjeverni zascoci Račanovaca—Mravinci—Magjtel, sa isturenim dijelovima prema komunikaciji Valjevo—Tavani i prema selu Lesković. U toku dana brigada je vodila borbu sa

¹²⁸ Po pitanju rasporeda i dejstva naših dviju divizija može se detaljnije vidjeti iz dopisa štaba 5. divizije štabu 2. proletarske divizije i iz odgovora štaba 2. divizije. (Zbornik 1/7. 178 i 181).

Upućivanje 2. proletarske ili 5. divizije u Sumadiju bilo bi moguće, a istovremeno i opravdano i korisno, pod uslovom da su se u to vrijeme prebacile iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju 18. i 17. divizija. Međutim, pošto je neprijatelj svojim ofanzivnim dejstvima u istočnoj Bosni omogućio njihovo prebacivanje preko Drine, to su sve neprijateljske snage u zapadnoj Srbiji i Sumadiji bile potpuno slobodne za dejstva protiv 2. i 5. divizije. Svako upućivanje u takvoj situaciji jedne od ovih naših divizija u Sumadiju bilo bi potpuno pogrešno.

nedivčevcima i bjelogardijscima koji su težili da zauzmu Magjtel.

Nijemci danas nisu bili aktivni sa položaja Bukovi, Tavani i Račana. Međutim, njihova avijacija bila je i danas aktivna u zračanju.

U borbi tokom dana neprijatelj je imao 7 mrtvih, oko 10 ranjenih i 4 zarobljena. Mi smo imali 3 ranjena.

Izvijestili smo Vrhovni štab o situaciji kod nas i tražili da nam saveznici spuste materijal na Pesto polje kod sela Kosića.¹²⁹

5. maj

Deseta krajiška brigada izvršila je prelaz ceste južno od Račane noću 4/5. maja. Cestu je prešla bez borbe, razbivši prethodno četnike na Skakavačkom polju, gdje je zaplijenila četničku zapovijest u kojoj je stajalo da će 2. ravnogorski korpus, Peđaški korpus i Gorska garda 3. maja u 4 časa izjutra napasti 10. krajišku brigadu sa tri pravca. U istoj zapovijesti je stajalo da će četnici primiti municiju od Nijemaca u selu Račani, nijeb će im deturati njemački kamioni od Tavana, a njihove ranjenike prevoziti u bolnicu u Valjevo.

Iste noći 4. proletarska brigada je napala neprijatelja u selu Lesković. Borba je bila vrlo žestoka i četnici su se uporno branili. Neprijatelj je imao oko 30 ubačenih iz stroja, a 4. proletarska brigada 3 poginula i 8 ranjenih.

¹²⁹ Iako je Vrhovni štab stalno insistirao kod savezničkih vojnih snaga da 2. i 5. divizija dobiju potrebni materijal—municiju, sanitetski materijal i gumene čarape—saveznici, izgleda, nisu bili raspoloženi da to učine. Već sam imao u dispoziци da su nam jedino 18. aprila došla dva avioletaka i dva engleska aviona, ali smo tada dobili i neki sasvim nepotreban materijal (putke, nijedan jurni čamac i samo oko 100 000 metaka 7,9 mm). Tako je ostalo 2. i 5. diviziji da se snabdjevuju municijom otiskujući je od neprijatelja. Očje ove divizije snabdjevala su se municijom i dotad na isti način. Međutim, svakodnevne dvomjesečne borbe u Srbiji i karakter tih borbi iziskivali su veliki utrošak municije, a mi smo u njoj čisto osudijevali. Dalje, imali smo tada veliki broj ranjenih boraca, a vrlo malo lijekova i drugog sanitetskog materijala. Da su nam saveznici u to vrijeme pružili veće pomoć, zaista bi učinili veliku uslugu ovim našim dvjema divizijama.

U 10 časova počela je borba na Povelnu. Neprijatelj je napadao sa sjevera i uspio da sa 4 tenka i pješadijom izade na Povelu kod Dobeleg brda, ali je protivnapadom bataljona 2. i 4. proleterske brigade bio odbijen. Neprijatelj je napao i na Magjlek, od pravca Leskovic, ali je i tu odbijen. U borbi na Povelnu i kod Magjleđa neprijatelj je imao preko 30 mrtvih i ranjenih. Druga i 4. proleterska brigada imale su 2 mrtva i 12 ranjenih. Osim neke oružja i municije, u borbi na Povelnu zaplijenjena je i jedna radio-stanica.

Na pravcu 4. krajiške brigade neprijatelj je 5-og izjutra zauzeo Drenovački kik. Brigada je imala 1 ranjenog. Neprijatelj dalje nije napadao.

Neprijateljska avijacija čitavog dana bombardovala je i izvidala naše položaje.

Pred veče smo se sastali sa načelnikom štaba 2. proleterske divizije, koji je iznio mišljenje svoga štaba o odlasku u Šumadiju. Smatraju da dvije brigade ne bi mogle duže ostati u Šumadiji i ne slažu se da tamo idu. Mi smo se složili sa njihovim mišljenjem.

Vidjeli smo da nam je nemoguće ostati u ovakvom rasporedu na ovom terenu. Neprijatelj je aktivan svakog dana. Bori se umorni od svakodnevnih borbi, nespavanja i pokreta. Jedinice iz istočne Bosne nailaze na jak otpor na Drini, a neprijatelj je u ofanzivi u istočnoj Bosni, pa nema nikakvog izgleda na prebacivanje novih snaga preko Drine.

Odlučili smo da obje divizije izvrše pokret na prostoru Varda—Jelova gora, odakle bi 5. divizija pošla na jugoistok, između Ulica i Požege, a kasnije prema situaciji, a 2. proleterska divizija bi pošla na prostoru Poničke—Tara, pa kasnije na Zlatibor.

6. maj

Stigli smo sa brigadama na Jelovu goru. U 7 časova počela borba sa bugarskim izviđačkim odjeljenjem, u kojoj je zarobljeno 5 Bugara. Saslušanjem ovih zarobljenika saznali smo da se bugarski puk nalazi na sektoru selo Duboko—selo Karan. Puk je došao iz Ivanjice. Četničke jedinice nalazile su se sjeverno i istočno od Jelove gore. Kadinjača zaposjednuta jednom bugarskom jedinicom.

U 12 časova počela je borba sa bugarskim bataljonom koji je nastupao od Dubokog. U 15 časova neprijateljski avioni su bombardovali Jelovu goru. Bacili su bombe i oko našeg štaba, gdje je poginuo drug Sveta Popović, član Glavnog štaba Srbije. U 16 časova parovo su došla 3 njemačka bombardera, tukli su naše položaje, ali i bugarske, tako da su Bugari imali gubitaka. Ovo su iskoristili naši borci i nanijeli Bugarima gubitke, od čijih ih prema Ulicu.

Na sektoru 2. proleterske divizije bila je manja borba. Osm neprijateljskih aviona bombardovalo je sektor između od Povelna. Međutim, naših jedinica tamo nije bilo.

U 14 časova neprijatelj (četnici) je presjekao put između Varde i Kandra, ali je bio brzo otkriven; pred veče su dva neprijateljska tenka došla od Konjice u Jajku.

U pogledu daljeg našeg pokreta, ja sam iznio plan da 5. divizija krene sjeverno od Ulica, da pređe komunikacije Ulice—Požege pored samog Ulica i da izbjegne na prostoru selo Zbojštice — selo Dvećnik. Naglasio sam da ćemo tako razvući neprijateljske snage i time olakšati pokret i prebacivanje preko komunikacija zapadno od Ulica 2. proleterskoj diviziji, koja je imala više teških ranjenika, nego što ih je bilo u 5. diviziji. Drug lija i ostali drugovi bili su, pak, za to da obje divizije zajedno pođu na Tara, a odatle da se prebace na Zlatibor. — Ovo je svakako slabije rješenje, jer magmolavamo naše snage na uskom prostoru, na kome imamo za ledina Drina.

Da bi bar donekle razvukli pažnju neprijatelja, odlučili smo da se 1. krajiška brigada, kao zasebna kolona, prebaci pravcem Jefovići—Stitari—Stapani—Šljivovica.

Sa obje divizije prešli smo u toku noći između 6. i 7. maja komunikaciju Ulice—Bajina Bašta, između Zaglavka i Kadinjače. Bataljon 4. krajiške brigade razbio je na kosi Građevinar bugarsku stražu, jatime oko 20 vojnika. Pred zoru je na mjesto prelaza stigla njemačka jedinica sa jednim tenkom, te je došlo do bliske borbe i hvatanja za gušu. Nijemaca nije bilo mnogo i naši su ih razbili. U zoru je naš bataljon na Građevinaru dočekao u zasjedi

kolonu kamiona — oštetio nekoliko kamiona i Nijemci-
ma nanio gubitke.

Prva krajiška brigada je prošla svoj put bez borbe
i 7. maja izjutra stigla u Šljivovici.

7 maj

Po prelasku komunikacije, na putu za Ponikve, tuk-
la nas je neprijateljska artiljerija sa Duba, ali bez rezult-
ata. Četvrti krajiška brigada postavila je bataljone na
liniji Klajci—Kostići, kao bočno osiguranje kolona. Ovi
bataljoni su napadnuti odmah izjutra od jačih njemačkih
snaga sa ceste i bili primorani da se povuku prema selu
Pianiku. Na odsjeku Pianik—Kadina glavna borba je pri-
hvatila 10. krajiška brigada i litav dan odbijala nepri-
jateljske napade. Neprijatelj je takođe vršio napade sa
pravca Duba na jedinice 2. proleterske divizije, koje su
marševale za Kaluđerске bare.

Nijemci su brzo prebacivali trupe kamionima od
pravca Utica prema Kremnima, gdje su došli i tenkove.
Situacija je bila takva da smo brzo morali slati jedinice
na prostoriju Kaluđerških bara, da nam neprijatelj boč-
nom dejstvom ne ometa prolaz za Dobro polje i Milo-
ševac. Zbog toga smo hitno uputili 4. krajišku brigadu
da zatvori put, koji vodi od Kremna za Kaluđerске bare.
Na prostorijsu Kaluđerških bara pošli su dva bataljona
4. proleterske brigade i jedan bataljon 10. krajiške
brigade.

U 14 časova počela je borba i sjeverno od Kaluđer-
ških bara: iz Bajine Bašte u pravcu man. Rače nastupalo
je oko 300 Bugara sa 4 mala tenka. Pred veče je ova
kolona stigla do man. Rače.

Na zabelju obija divizija marševala je 2. proleter-
ska brigada. I ona je vodila borbu sa neprijateljskim je-
dincama koje su nastupale od pravca Duba i preko Po-
nikava. Mi smo preduzeli hitno prebacivanje bolnica u
rejon Kaluđerških bara i one su tamo stigle bez gubitaka.

Neprijateljska avijacija je bila aktivna u izviđanju.
Interesantno je da neprijatelj nije bombardovao naše
kolone iako ih je mogao dobro vidjeti zbog nepokrivene-
nosti terena. Možda se plašio da ne tuče sopstvene trupe.

Zamorenost naših jedinica bila je zaista velika. Ni-
jedna jedinica ovog dana nije se mogla odmoriti, niti
pripremiti nešto za ručak. No, i pored toga, morali smo
izvršiti neke manje sa 4. i 10. krajiškom brigadom na
prostorijsu Miloševac, da bi je obezbijedili od neprijatelj-
skog upada. Druga proleterska divizija je ostala na pro-
storijsi Dobro polje—Kaluđerске bare.

Sedmog maja održali smo sastanak sa štabom 2. pro-
leterske divizije, na kome smo zaključili da se obje naše
divizije moraju nasloniti na Drugi udarni korpus, kome
bi predali naše teške ranjenike.

U borbi 6. maja naše jedinice su ubile 20, ranile oko
20, a zarobile 3 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je:
1 „Jarac“, 15 000 metaka, 20 mina za minobacač, nešto
pušaka, 3 brdska kamiona, 6 konja i drugih sitnijih stvari.
Mi smo imali 2 mrtva i 4 ranjena.

U borbi noću 6/7. i 7. maja neprijatelj je imao 21
mrtvog i oko 30 ranjenih; oštećeno 6 kamiona; zaplijen-
jeno nešto putaka i druge spremne. Mi smo imali 3 po-
ginula i 4 ranjena.

Noću između 7. i 8. maja jedan bataljon 1. krajiške
brigade napao je Čajetino i Palanac, gdje se nalazilo oko
70 nedidževaca. Ogorčeno su se branili i naš ih nisu mogli
likvidirati. U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 15 mrt-
vih, a naš bataljon 2 mrtva i 4 ranjena.

8 maj

Četvrti i 10. krajiška brigada isturile su iz Milo-
ševca izviđačka i zaštitna odjeljenja prema Kremnima, Sar-
gano i Mokroj Gori. Druga proleterska divizija obezbje-
đivala je pravac Kremna—Kaluđerске bare i prema Ba-
jinoj Bašti. Ovog dana neprijatelj nije vršio ispade u
pravcu naših jedinica. Oko 100 kamiona sa vojskom je
prošlo iz Kremna za Vilegrad. Neprijatelj misli da će
naše snage pokušati prolaz u istočnu Bosnu preko Drine
kod Starog Broda i tamo šalje pojačanja. Neprijateljska
avijacija je bila aktivna u izviđanju, naročito oko Sta-
rog Broda.

Izvijestili smo štab 2. proleterske divizije da će naše
dvoje brigada večeras prelaziti prugu i cestu na odsjeku
Mokra Gora—Kremna. Javili im da to oni učine slede-
će noći.

Ovog dana 1. krajiška brigada je vodila borbu sa jednim bugarskim bataljonom koji je napadao sa pravca Kremna i sa jednom četom Nijemaca od pravca sela Vermezovići (zapadno od Ulice). Bugari i Nijemci su zadržani i brigada je do uveče ostala u Sijjovici.

Svojom pojavom u Sijjovici 1. krajiška brigada je mnogo pomogla drugim našim jedinicama da lakše pređu komunikacije Ulice—Višegrad.

Noću 8/9. maja 10. krajiška brigada je prešla komunikaciju preko Sargana, gdje je razbila odjeljenje od 30 Nijemaca. Četvrta krajiška brigada prešla je komunikacije u Mokroj Gori i zapalila željezničku stanicu. Interesantno je da neprijatelj nije jače zaposio komunikacije, iako je za to imao snaga. Po ovrme stvarno izgleda da je neprijatelj računao da će naše snage pokušati prelaz Drine kod Starog Broda.

Na prelazu komunikacija neprijatelj je imao 9 mrtvih; zaplijenjena su 2 „arava“, 6 pušaka, 2 pištolja i nešto municije. Mi bez gubitaka.

Pred sam prelaz komunikacija na prijedlog druga Mihaila složili smo se da 2. proleterska i 3. srpska brigada pokušaju izvršiti pokret ka Sumadiji. One bi šle bez teških ranjenika. Sa njima bi pošao štab divizije i članovi Glavnog Štaba Srbije. Drugi Mihailu dali smo našu radio-stanicu, koju smo popravili prije 3—4 dana, za vezu sa Vrhovnim Štabom i sa nama. Četvrta proleterska brigada treba da pređe komunikaciju 9/10. maja i da dođe u naš sastav.

O ovrme smo izvjestili štab 2. proleterske divizije. Rekli smo im da će naše jedinice pomoći prelaz 4. proleterskoj brigadi demonstrativnim napadom na Mokru Goru ili Kremna. Drugi Mihailo se vratio od nas u Miloševac.

8. maj

Četvrta krajiška brigada je stigla u Semegnjevo do 7 časova. Mi smo bili sa 10. krajiškom brigadom. Udjed guste magle izgubili smo put, a u traženju puta izgubili vrijeme, tako da smo stigli u Semegnjevo tek u 13 časova. Ovdje smo našli 1. krajišku brigadu.

Da bismo odstranili neprijateljsku pažnju od Semegnjeva, poslali smo 1. krajišku brigadu na sektor Rudine—Alin Potok. Ovaj pokret 1. brigada izvršila je 9. maja uveče. Komunikaciju Ulice—Borova glava prešla je bez borbe.

Ovog dana neprijatelj nije bio aktivan na našem sektoru. Zbog velike zamerenosti jedinica nismo naredili brigadama da izvedu ugovoreni demonstrativni napad na Mokru Goru i Kremna, da bi olakšali prelaz 4. proleterskoj brigadi. Ovo je bila velika naša greška, jer smo to morali učiniti, bez obzira na zamor boraca. Proleteri su očekivali ovaj napad i bilo im je krivo što ga nismo izveli.

Četvrta proleterska brigada prešla je komunikaciju Ulice—Višegrad preko Sargana. Na Sarganu je našla njemačku posadu, koju je optočila, ali je nije mogla da izbaci iz rovova. Postavili su jak zastor prema Nijemcima, bolnice su prešle preko Sargana dosta teškom i zaobilaznom stazom. U borbi tokom prebacivanja jedan borac je poginuo, a jedan ranjen. Brigada je preko Sargana prenijela 29 teških ranjenika.

10. maj

Istu takvu grešku učinili smo po dolasku 4. proleterske brigade u Semegnjevo 10. maja izjutra. Naime, trebalo je da mi uzmemo jedan dio ranjenika 2. proleterske i 3. srpske brigade, koje su ostale na planini Tari. Štabu brigade smo rekli da ćemo preuzeti dio ranjenika kad vidimo situaciju na sektoru Zlatibor—Ljubis; jedinice su nam već bile u pokretu kada su ranjenici stigli i računali smo na borbu na komunikaciji Palisad—Borova glava. Naš zaključak da kasnije preuzmemo ranjenike nije bio pravilan, jer je to trebalo učiniti istog dana.

Sa štabom 4. proleterske brigade uspostavili smo radio-vezu. Dogovorili smo se da oni ostanu na sektoru Semegnjeva radi odmora, a mi ćemo im javiti situaciju na prostorijski Ribnica—Borova glava—Ljubis. Rekli smo štabu brigade da moramo teži da se spojimo sa snagama Drugog udarnog korpusa, kako bi poslali ranjenike na slobodna teritorija i dobili potreban materijal za jedinice. Prema tome, naš dalji pravac pokreta je ka Novoj Varci.

Četvrta i 10. krajiška brigada nisu naišle na neprijatelja u rejonu Ribnice. Takođe nisu bili tačni podaci o prebacivanju kamionima neprijateljskih jedinica iz Ušice za Borovu glavu. Na Borovu glavi nije bilo neprijatelja.

Pred veče smo poslali dopis štabu 4. proleterske brigade da, ako ne mogu da uspostave radio-vezu sa nama, krenu odmah ka Ljubliu, kako se ne bi desilo da izgubimo vezu.

U toku ovog dana 1. krajiška brigada je vodila sa dva svoja bataljona odbrambenu borbu protiv četničkih Valjevskog korpusa na položajima istočno od sela Rudina. Zarobljeno je 8 četnika i pratinja zamjenika predsjednika zlatiborskog sreza i zaplijenjena je njegova arhiva. Takođe su odbijeni slabiji neprijateljski napadi iz Čajetine prema Rudinama. Zaspjeda jednog bataljona dočekala je kod sela Kneževića, na cesti Ušice—Čajetina, bugarsku kolonu pješadije i dvososovinskih kola. Jačina kolone — oko 150 vojnika i 70 kola. Zaspjeda je imala dobar uspjeh: Bugari su imali oko 40 mrtvih i ranjenih, poginula su im dva oficira, ubijeno je oko 40 konja. U pomoć Bugarima pritekao je neprijatelj iz Čajetine. — U borbama tokom dana brigada nije imala gubitaka.

Neprijateljska avijacija je danas bila aktivna u izviđanju, naročito prostorijske Bijelo Brdo—Priboj. Neprijatelj vjerovatno računa sa našim pokretom u pravcu Priboja i Budog.

U noći između 10. i 11. maja 4. i 10. krajiška brigada izvršile su marš u dva pravca prema Gostinju i Gornjem Ljubliu. Zadatak brigada je da očiste od neprijatelja prostorijsku Gostinje—Ljubliu. Deseta krajiška brigada treba da se poveže sa 1. krajiškom brigadom na pravcu Sirogojna.

11. maj

U G. Ljubliu doznali smo da su u Ljubliu stigle neke četničke jedinice. Naš štab se nalazio sa 4. krajiškom brigadom i njeni bataljoni su pošli da očiste Ljubliu. Borba je počela u 6 časova. Četnici nas nisu očekivali ali su se brzo smatili. Četvrta krajiška brigada je čitav dan

vodila dosta oštru borbu, djelimično je razbila četnike i potisnula ih prema Beloj Reki i Visokoj. Deseta krajiška brigada takođe je naišla na četnike na sektoru Drnovno—Vladaje, u toku dana razbila ovu grupu, povezala se sa 1. krajiškom brigadom i sa njom sadejstvovala u borbi u selu Sirogojno. Prva krajiška brigada je čitav dan vodila borbu sa četnicima na sektoru Sirogojna i potpuno ih razbila. Ovdje su bile ubačene u borbu četničke brigade Valjevskog, Požeškog i Čačanskog korpusa i korpusa Gorske garde. One su prebačene sa sektora Valjevo—Ušice njemačkim kamionima i tako prošle kroz Ušice, primivši u Ušice municiju i namirnice sa Nijemaca. Ove podatke smo našli u zaplijenjenim četničkim dokumentima. Ovo je bio očit dokaz četničke saradnje sa okupatorom, koji je narod lijepo vidio.

Pomenuti četnički korpusi dobili su zadatke da nam spriječe prelaz ka Ivanjici i Goliji i da nas rabeće na Lini.

Četnički gubici ovog dana su: 57 zarobljenih, 87 mrtvih i preko 100 ranjenih. Zaplijenjeno: 1 mitraljez, 60 pušaka, 20.000 metaka, jedna ispravna radio-stanica, arhiva Požeškog korpusa i drugi materijal. Mi smo imali 5 mrtvih i 9 ranjenih.

Ovaj dan je bio vrlo naporan. Iako umorni, naši borci su se vrlo dobro borili. Nije bilo ni vremena ni mogućnosti da im se ovoga dana skova hrana.

12. maj

U noći između 11. i 12. maja izvršili smo pokret sa 4. i 10. krajiškom brigadom na prostorijsku Dedovac—K. Đavo—Treštena stena—Klekovo—Metaljka—Visoka. Bio nam je cilj da jedinice malo odmorimo. Prva krajiška brigada je ostala u Sirogojnu.

Bataljon 4. krajiške brigade napao je četnički bataljon u Beloj Reki i brzom padžom natjerao ga u panično bjekstvo. Na ostalom sektoru 4. i 10. krajiške brigade nije bilo borbe; pošto su razbijeni, četnici se vjerovatno prikupljaju. Na pravcu 1. krajiške brigade stiglo je iz Ušice četnicima pojačanje — nešto Nijemaca sa kamionima, 5 tenkova, jedna borna kola i dva topa. Oko 18 časova neprijatelj je izvršio napad na položaje 1. krajiške. Poslije žestoke borbe i upotrebom jake artiljerijske i minob-

čačke vatre neprijatelj je uspio da svlada Sirogojnom. Ovdje je jedan naš bataljon vješto na sebe namamio četnike i čuše ostao između njihove dvije kolone, zatim se naglo povukao, a četnici su međusobno otpočeli borbu.

Ovog dana neprijatelj je imao 3 zarobljena, 23 mrtva i oko 30 ranjenih. Zaplijenjen 1 puškomitraljez i 7 pušaka. Mi smo imali 1 mrtvog i 6 ranjenih.

Sa štabom 4. proleterske brigade nismo uspostavili radio-vezu. Brigada se takođe ne pojavljuje prema nama. Zbog toga smo zabrinuti. Moramo i dalje ostati na ovom terenu i čekati njen dolazak.

Vrhovnom štabu redovno javljamo o borbama. Po četvrti put smo javili mjesto za spuštanje materijala iz aviona. Ovo smo učinili na sugestiju druga Pavla Ilića, premda smo znali da od toga nema ništa, jer situacija kod nas nije povoljna za prijem materijala. Bojim se da ćemo kod Vrhovnog štaba izgubiti ljudi koji ne znaju da procijene situaciju.

Danas smo dobili od Vrhovnog štaba naredenje u kome se kaže da se obje divizione moraju odmoriti i da se u tom cilju naslonimo na Drugi udarni korpus. Vrhovni štab daje nam sugestiju da divizione odmorimo na prostoru Nova Varoš—Golija planina, ali izbor prostoraje prepusti štabu 3. divizione.¹³²

13. maj

Ovog dana neprijatelj je bio aktivan na pravcima sela Šmiljanci, Ljubuški i Bela Reka. Sa ovih pravaca napadali su Nijemci, četnici i Bugari; raspolagali su sa 3—4 tenka i oko 1000 vojnika. Našli su ih zadržali na kosama zapadno od Treštene slane i zapadno od sela Dedovac. Od Sirogojna, u pravcu Preslapa i Razložine, napadali

¹³² Dok smo mi očekivali 2. proletersku divizione, neprijatelj je prebacio od Vajjeva i Ulica dobar dio svojih snaga u pravcu Ljubuša i Nove Varoši i na komunikaciju Ivanjica—Sjenica—Prijepolje sa ciljem da spreči naš novi prodir preko planine Golije na Ibru i Novom Pazaru, a takođe da nam onemogući spajanje sa drugim udarnim korpusom preko planine Jadovnika, na koju je bila tebiša 5. crnogorska brigada. Tako je neprijatelj na pravcu pokreta 3. divizione najmanje jedan njemački motorizovani bataljon, bugarske snage iz Ivanjice i sve četnike Vajjevske, Požrnjske, 1. i 2. ravnoгорskog, Javorskog i Mileševskog korpusa i korpusa Gornje garde „Ostobodilački rat naroda Jugoslavije“ (Knj. 2, str. 236).

su prikupljeni četnici na 1. krajišku brigadu i na bataljon 10. krajiške brigade. Četnici su na Preslapu potisnuli bataljon 10. krajiške brigade, ali sa bočnim protivnapadom dva bataljona 1. krajiške brigade od Razložine brzo potisnuli i u toj borbi pretrpjeli su veliki poraz, pa su u paničnom bjekstvu skakali u Veliki Rav. Na mjestu borbe našli su borci našli oko 50 mrtvih četnika, većinom „bradonja“; u borbi su zaplijenili 2 puškomitraljeza, dosta pušaka, ali malo municije. Zarobljena su 4 četnika, od kojih 3 „bradonje“.

U borbi kod 4. i 10. brigade neprijatelj je imao oko 10 poginulih; zaplijenjen je jedan puškomitraljez. U toku borbi ovoga dana mi smo imali 6 ranjenih.

Na lijevom krilu 4. krajiške brigade primijećen je neprijatelj na Plešu (k.1343).

Jedni ništa ne znamo za 4. proletersku brigadu. Jako nas čudi što nam se ne primiče. Pošto smo sa njima razgovarali o pravcu našeg pokreta ka Novoj Varoši, najvjerovatnije je da se već pomjerila u tom pravcu. U cilju uspostavljanja veze sa njom odlučili smo da 4. i 10. krajišku brigadu pomjerimo na prostorijsa Jasenov—Draškovići—Klekovo, a 1. krajiška brigada će poći prema Bjeluzi i Katićima.

Takođe nemamo veza sa štabom 2. proleterske divizione i drugom Mihailom. Čudno su ove naše parizanske radio-stanice! Naši radio-telegrafisti izgleda ne znaju da rade sa svakom radio-stanicom.

14. maj

Izvršili smo noćni pokret sa 1. krajiškom brigadom na sektor Bjeluzi—Katići. Brigada treba da kontroliše pravac od Ivanjice i da prikupi podatke o neprijatelju na liniji Ivanjica—Kulići.

Deseta krajiška brigada sa manjim dijelovima kontroliše Preslapu, a 4. krajiška brigada treba da drži kose Pleše, Bijelino brdo, Crni vrh i Žednu glavu i da prikuplja podatke sa sektora Ojkovica—Trachovo.

U Katićima razbijena Moraviška četnička brigada, jačine 200 četnika. Prema 10. krajiškoj brigadi četničke bande nisu pokušale da bilo šta učine. Po ovome se vidi da su kod Sirogojna, na Preslapu i u dolini V. Ravna

pretrpjeli veliki poraz. Kod 4. krajiške brigade vođena je borba na sektoru Crni vrh—Debele brdo; četnici, pomognuti sa neke Nijemaca, uspjeli da zabez na jedan bataljon sa Debelog brda. Neprijatelj rokirao svoje snage iz Jasenova i Ojkovice u rejon Trudova.

Od štaba 1. krajiške brigade obaviještjeni smo da je u Ivanjicu stiglo pojačanje od jednog njemačkog bataljona.

Diskutovali smo šta da uradimo u pogledu spajanja sa 4. proletarskom brigadom i najzad smo riješili da pođe drug Ratko sa jednim bataljonom 4. krajiške brigade i sa radio-stanicom koju smo dobili od 1. krajiške brigade pravcem Negbina—Dobrosselica—Semegnjevo i da traži brigadu.— Uredili smo sve sa drugom Ratkom u pogledu daljeg našeg rada. Mi smo, naime, mislili da sa divizionom predemo na sektor Javora, pa da odatle vidimo mogućnost uspostavljanja veze sa Drugim udarnim korpusom, dejstvom prema Rodaja.

U noći 14/15. maja drug Ratko je pošao iz Draškovića.

Ovog dana neprijatelj je imao 9 zarobljenih, 15 mrtvih i oko 30 ranjenih. Mi smo imali 2 ranjena. Zaplijenjeno je 4000 metaka i 5 pušaka.

15. maj

Po predviđenom planu 1. krajiška brigada trebalo je 15. maja do zore da izbije na sektor planina Čemernica—Ružište polje, da dijelom snaga sadejstvuje 10. krajiškoj brigadi u razbijanju Kalastovih četnika u Stiškovu, a jednim bataljonom da izbije na komunikaciju Ivanjica—Šjenka, kod Kušića, i da istu zaruši; 10. krajiška brigada trebalo je da očisti Trudovo i Stiškovu; 4. krajiška brigada da se postavi na sektor Ojkovice.

Prva krajiška brigada naišla je sa prethodnicom na logor njemačkog bataljona na Čemernici, iznenadila neprijatelja i nanijela mu gubitke. Zbog dejstva neprijateljske artiljerije sa Kušića, minobacača i dva tenka iz rejona Čemernice, brigada je promijenila pravac marša preko sela Presjeka ka nama, držeći jedan bataljon na koti Bela stena. Deseta krajiška brigada očistila je Debele brdo i Crni vrh, gdje su bili četnici, a ispred Tru-

dova sukobila se sa jednom njemačkom četom. Uslijed otkrivenog terena naši nisu mogli izvršiti napad na ovu četu. Četvrta krajiška brigada ušla je pod borbu u Ojkovicu, a po podne izvršila bojni pritisk ka Trudovu.

Čitav dan vođena je borba za položaje Debele brdo—Crni vrh, koji su Nijemci htjeli uzeti. U napadu je učestvovao jedan njemački bataljon sa Kalastovim četnicima. Brdski top i nekoliko minobacača tukli su naše položaje, od čega smo imali osjetne gubitke; Nijemci su vršili nekoliko jurša, ali su bili odbajeni. Ove položaje morali smo držati zbog bolnica i pokreta 1. krajiške brigade preko Presjeka i Draškovića.

Neprijateljska svijacija samo je izvidala prostoriju 5. divizije.

Uhvatili smo radio-vezu sa Ratkom. Javio nam je da se štava 2. proletarska divizija nalazi na prostoriji selo Štubo—Dobrosselica—Negbina. Mi smo im javili da ćemo izvršiti marš u pravcu sela Drmanovića i Durinovića, a da oni predu komunikaciju između Bistrice i Nove Varoši i da stignu na planinu Zlatar.

Javili smo štabu Drugog udarnog korpusa o rasporedu naših divizija i tražili da nas izvijesti o 5. crnogorskoj brigadi, koja je operisala na sektoru Brodarevo—Jadovnik i koja treba da se poveže sa nama. Obavijestili smo Vrhovni štab o sklonosti neprijatelja i dobili saglasnost da obje divizije krenu na slobodnu teritoriju Drugog udarnog korpusa.

Ovog dana neprijatelj je imao oko 48 mrtvih i 60 ranjenih. Zaplijenjeno 7 pušaka i 500 metaka. Mi smo imali 7 mrtvih i 15 ranjenih. Ovdje su urečunati neprijateljski i naši gubici u borbi noću 15/16. maja, kada su dva bataljona 4. krajiške brigade napadali Stiškovu.

Noću 15/16. maja izvršili smo pokret štavom divizionom od Ojkovice, preko Mekog potoka i r. Uveca u Amzde. Ovaj pravac smo izabrali kao najboji, jer smo vidjeli da bi u pokretu za Kušića i planinu Javor morali voditi teške borbe protiv Nijemaca, neditevaca i četnika, a pošto smo uspostavili vezu sa 2. proletarskom divizionom, našim pokretima prema jugu najzad ćemo se spojiti sa jedinicama Drugog udarnog korpusa.

16. maj

Dva bataljona 1. krajiške brigade sukobila su se u Armićima sa Utiškom četničkom brigadom i potisli je iz sela. Kasnije su četnici dobili pojačanje od oko 200 šupoljetje iz Kokin-Broda.

Divizija se smjestila na prostoriju sela Vukovi-Komarani—Akmašici.

Po podne je mala četa protjerala jedno odjeljenje Nijemaca koje se prebacilo preko Uvca od pravca sela Božićici.

Ovog dana u borbi ubijeno 16, a zarobljena 2 neprijateljska vojnika. Mi smo imali 1 mrtvog i 2 ranjena. Zaplijenjeno je: 1 „Šarac“, 5 pušaka, 500 metaka i 10 bombi.

Neprijateljska avijacija izviđala prostorijsku planine Zlatara.

17. maj

Pomjerali smo jedinice sa ciljem da pređemo cestu Sjenica—Prijepolje kod sela Karaule. Na ovom sektoru (oko Karaule) nalazile su se manje neprijateljske posade, a u toku dana došlo je iz Sjenice pojačanje, jedinice oko jednog bataljona njemačke vojske sa 3 srednjih i manjih tenkova. Pred veče je neprijatelj zaposjeco teren od Karaule do Vel. Pandurice (k.1369), iskopao rovove dužnom obalom Goračanske rijeke i zaposio sve uvaziče oko ceste.

U 17 časova stigli su prvi dijelovi 2. proleterske divizije u selo Radijeviće, gdje smo se sastali sa štabom divizije.

Druga proleterska i 3. srpska brigada sa štabom divizije ostale su na planini Tari do 11. maja. Desetog maja 3. srpska brigada bila je razmještena u selima Konjska Reka i Rajevac, a 2. proleterska brigada u rejonu Ljuto polje, gdje je odbila jak napad četnika iz Dobrog polja, nanijevši im gubitke od oko 30 mrtvih i 1 zarobljenog. Brigada je u ovoj borbi imala 7 ranjenih. Jedanaestog maja štab divizije i obje brigade bili su na prostorijskoj Zboriške — selo Timotijevići. Komunikacije Visegrad—Ulice prešli su noću između 11. i 12. maja bez većih napora, a 12. maja izjutra stigli u Semegnjevo. U toku

dana štab divizije uspostavio je vezu sa 4. proleterskom brigadom, koja je toga dana stigla iz Semegnjeva u rejon D. Jablanice. Trinaestog maja 2. proleterska divizija nalazila se na prostorijskoj G. Jablanica — selo Stubo (4. proleterska brigada) — D. Jablanica (2. proleterska i 3. srpska brigada). U toku 11, 12. i 13. maja divizija nije vodila borbu, sem što su njeni manji dijelovi 13. maja protjerali četnička izviđačka odjeljenja.

Četrnaestog maja 4. proleterska brigada bila je na prostorijskoj Markov Do—Tornik (k.1496) — Dobroselica—Borova glava; 2. proleterska brigada u G. Jablanici; 3. srpska brigada u D. Jablanici. U toku dana vodila je borbu 3. srpska brigada, na koju su iz pravca Semegnjeva napale Višegradska, Ražanska i Podrinjska četnička brigada. Brigada je bez gubitaka odbila četnike manijevši im gubitke od oko 15 poginulih; zaplijenila je jedan puškomitraljez.

Petnaestog maja 4. proleterska brigada izvršila je marš na prostorijsku Negbina—Kučani, dok se jedan njen bataljon, u pokretu za Ljubiti, sukobio sa jakim četničkom grupom na koti Radojčin grob (južno od G. Ljubiti), gdje se bataljon zadrlao. Druga proleterska brigada pomjerala se u Dobroselice, a 3. srpska brigada u selo Stubo.

Šesnaestog maja 2. proleterska divizija borila se protiv četnika, nedobrovoljaca i Bugara, koji su napadali od Dobroselice ka Seništa. Divizija je prešla Uvac noću između 16. i 17. maja, a cestu Nova Varoš—Bistrica u zoru 17. maja i razmjestila se na planini Zlatar.

Dogovorili smo se sa štabom 2. proleterske divizije da 5. divizija pređe komunikaciju Sjenica—Prijepolje u toku ove noći, a da 2. proleterska divizija to učini iduće noći.

Pred mrak 17. maja naš osmatračni su nas izvjestili da je neprijatelj odbacio 5. crnogorsku brigadu sa planine Jadovnika.

Održali smo sastanak sa štabovima brigada 5. divizije po pitanju prelaza komunikacije Sjenica—Prijepolje. Pošto je neprijatelj pojačao svoje položaje na komunikaciji između Karaule i Velike Pandurice, a zemljište je tu sasvim otkriveno, odlučili smo da pređemo cestu između sela Gvozdi i Milošev Dol. Istina, do ovih sela, preko kose

Četanice, postoji samo jedna staza, ali smo računali da je moguće njom provesti kolonu.

Izvjestili smo štab 2. proleterske divizije o našem pravcu pokreta.

U prvi mrak kolona je pošla pravcem selo Medana—Četanica. Po dolasku u Medana doznali smo da stazom preko Četanice mogu proći konji samo pod lakšim tovarom i to po danu. Imali smo dosta teških ranjenika, nismo htjeli da ih prebacujemo tako lošom stazom, pa smo se vratili na planinu Zlatar.

Ovo nam je bio slab posao: maršovali smo cijelu noć bez odmora i morali smo se nastrag vratiti. Tako je kad se čovjek na ovako teškom terenu osloni samo na kartu.

18. maj

Diviziju smo rasporedili na prostoriju Gole brdo—kosa Bulatovici — selo Crkvina.¹⁰⁰

Izvjestili smo štab 2. proleterske divizije o našem povratku na Zlatar i o našoj odluci da sljedeće noći pređemo cestu između Prijepolja i man. Mileševa. Predložili smo im da 2. proleterska divizija pređe cestu iste noći između Karavle i Sjenice.

Dan smo iskoristili za odmor jedinica. Iako nismo znali situaciju na sektoru Prijepolje—man. Mileševa nismo vrtili izviđanje u tom pravcu da bismo eventualno ne otkrijemo naše namjere. Znali smo da se neprijatelj nalazi na Jadovniku i u selu Kačeva. ¹⁰¹ Računali smo da nema neprijatelja u blizini Prijepolja, jer vjerovatno ne očekuje našu pojavu tako blizu ovoga grada.

Pred veče smo izvrtili pokret sa Zlatara u dvije kolone: 1. i 10. krajiška brigada kretale su pravcem selo Kosatica — selo Sedobro, a 4. krajiška brigada u pravcu

¹⁰⁰ I sada se dobro sjećam kako nas je neprijatelj 18. maja zasigao iz aviona svojim pospagaadskim blicima. U njima je njemačka komanda pisala kako su 2. i 3. divizija razbijene u borbama u Srbiji i poziva „ostatke Moravine grupe“ da se pređuja Nijemcima. Dovoljno ovog teksta Nijemci garantuju povratak i miran život kod svoga doma. U istom tekstu Nijemci su pisali da su razbili naše divizije koje su trebale da se prebace iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju.

Pravili smo kate na račun ovog glupog njemačkog pospagaadnog potera. Koristili smo letak da savijerno po koju cigaretu davana „kije“, jer smo sakupljivali sa novinskim hartijom.

man. Mileševa. Desna kolona naišla je u Sedobru na četničke Pavla Đurišića, koji su, poslije manjeg puškaranja, pobjegli ka Prijepolju. U blizini ceste (kod seoceta Pešolja) prethodnica naše desne kolone naišla je na odjepljenje Nijemaca sa haubicom 105 mm i četiri karete sa municijom, izvrtila parš i natjerala Nijemce da ostave haubicu neodloženu. Jedan bataljon desne kolone držao je zasječa prema Prijepolju, gdje je dočekao kamion sa Nijemcima i nanio im gubitke. Tako su 1. i 10. krajiška brigada bez smetnje pređe cestu i izašle na brdo Kolečinu.

Prethodnica 4. krajiške brigade razbila je kod man. Mileševa njemačku patrolu, poslije čega je cijela brigada prešla cestu bez borbe i preko Belobaba nastavila pokret za sela Debevo i Sopotnicu.

19. maj

U toku ovog dana vođena je borba u selu Divcima sa četnicima Pavla Đurišića (Berančić i Andrijevićska četnička brigada) i na padinama Jadovnika sa Nijemcima i milicijom. Tokom dana borba se na padinama Jadovnika stalno nadždravala. Tu je neprijatelj dovela pojačanja. Namjera neprijatelja bila je da nam zatvori put za selo Stranjani, a zauzimanjem položaja iznad Sopotnice da nas nabaci na Lim. Situacija ovog dana bila je vrlo opasna. — Tri neprijateljska bombardera tukla su rejon Sopotnice i Debeva, od čega smo imali gubitaka.

Mada su naše jedinice ovoga dana odlično izvršile zadatak, bilo je ipak malo sprostosti kod 4. krajiške brigade, jer je trebalo da ona isto prije zaposjedne povoljne položaje na padinama Jadovnika i da ih potom, zajedno sa bataljonima 10. krajiške brigade, dalje poboljšava. Štab brigade nije u potpunosti izvršio naše naređenje, pa je neprijatelj, doživši pojačanja, bezostoj napadao na naše položaje, sa kojih nismo smjeli odstupati jer bi se našli u Limu.

Uspjeli smo da u toku dana nadždrimo u našim rukama položaje: selo Zabarije, k. 1124, Crvenu stenu, 1050 Podstene i kotu Fialj. Za ove položaje vođena je borba do samog mraka.

Pred večer smo održali sastanak u štabu divizije, na kome smo najviše razgovarali o prebacivanju 2. proleterske divizije preko ceste. Brinuli smo se kuda će ona poći, jer je neprijatelj juče odbacio sa pravca Karaula i zauzeo Zlatarsko brdo, Suhozeo i Vodice. Na našem pravcu pokreta mi nismo uspjeli da zauzmemo neke dominantne položaje na Jadovniku, ali smo privukli na sebe dosta neprijateljskih jedinica. Sada je 2. proleterska divizija imala dvije mogućnosti: ili da krene našim pravcem, što bi bilo vrlo opasno, jer je neprijatelj po našem prelaaska preko ceste zbacio naš bataljon sa Kozevine i zaposio istu — ili da pokuša prelaz kod Karaula.

Poklavavali smo da uspostavimo radio-vezu sa njima, ali nismo u tome uspjeli. Da bismo olakšali prelaz 2. proleterskoj diviziji, odlučili smo da večeras izvršimo pritisak na Jadovnik. Napad će vršiti 4. i 10. krajiška brigada, a 1. krajiška brigada i sve brigadne bolnice izvršiće pokret za Stranjane.

U borbi noću 18/19. maja i 19. maja neprijateljski gubici su: 47 zarobljenih, 124 mrtva i oko 70 ranjenih; zaplijenjeno: 2 „sarca“, 1 puškomitraljez „breča“, 15 000 metaka, 30 pušaka, 2 radio-stanice, 4 konja i druge opreme; uništeno: jedna motorizovana haubica 105 mm sa 100 granata, trija muziciona kola i jedna tanketa.

Mi smo imali 6 mrtvih i 7 ranjenih.

U noći 19/20. maja vršili smo pritisak na neprijateljske položaje Crvena stena, Venac, Savin krk, Nitentci i molitnja bili su zaposjeli sve kose paralelne sa putom do Stranjana. Napadi naših jedinica bili su odri, ali se neprijatelj uporno branio i uspio je da se zadrži na svim položajima.

Prva krajiška brigada izvršila je pokret do Stranjana, gdje je uhvaćena veza sa 5. crnogorskom brigadom, koja je iste noći vršila pritisak na Jadovnik (Savin krk, Vitaljku i k.1761), čime je mnogo olakšala naš pokret za Stranjane.

Pred zoru bataljoni 4. i 10. krajiške brigade rekli su se na liniji: Vrhovi—Savin krk — selo Stranjane.

Handwritten notes in Cyrillic script, including a table and several paragraphs of text.

Štab divizije		Preobraženi u bolnice
osoblje	100	100
100 osoblje	100	100
100 osoblje	100	100
100 osoblje	100	100
100 osoblje	100	100
100 osoblje	100	100
100 osoblje	100	100

Additional handwritten text follows, detailing military operations and reports.

Faksimil iz originalnog dnevnika

Nisu nam poznati neprijateljski gubici u noćnoj borbi. Mi smo imali 2 mrtva i 3 ranjena.

20. maj

Odlučili smo da bolnice prebacimo na lijevu obalu Lima kod Brodareva. Prebacivanje je počelo u 8 časova. Koristili smo most koji je napravila 3. divizija i 2 gumena čamca.

Poslali smo drugu Muju da se povuče sa komandom mjesta u Brodarevu i štabom 3. divizije u pogledu informacije za smještaj i ishranu bolnica.

Oko 13 časova stigao je u selo Grobnicu drug Milosav, politički komesar 2. proleterske divizije. Divizija je bez borbe prešla cestu kod Karaula, noću između 19. i 20. maja. Tamo nije bilo neprijatelja, jer su sve neprijateljske snage bile rekrutane ka selima Praviševu i Kosatici, odakle su namjeravali da izvrše napad na 2. proletersku diviziju na Zlataru, a takođe su očekivali njen pokret preko Koševina, za nama.

Složili smo se da 2. proleterska divizija pređe na lijevu obalu Lima prije 5. divizije. Drug Milosav je to javio štabu svoje divizije.

U toku dana prele su preko mosta sve bolnice, a u teku noći i sve jedinice 2. proleterske divizije i uputile se na prostoriju sela: Vragče Polje—Opandine—Brbine—Podjast.

Uveče je štab Drugog udarnog korpusa preko telefona pozvao nas. Članove štaba 2. proleterske divizije i drugove iz Glavnog štaba Srbije na sastanak u Bijelo Polje.

Isdali smo naređenje našim brigadama da pošnu prelaz odmah za jedinicama 2. proleterske divizije i odredili im da se po prelazu smjeste na prostoriju sela: Dobrinje—Kanje—Dobrakovo—Orahovica—Mioča.

Ovog dana štab 5. divizije prešao je na slobodnu teritoriju Sandžaka.¹²⁴

¹²⁴ Borbe 2. i 5. divizije u Srbiji u vremenu od 20. aprila do 20. maja 1944. godine mogu se vidjeti u dokumentima ovih divija divizija, objavljenim u Zborniku 1/7, 133—134, 153—162, 164—173, 175—206 i 208.

Faksimil iz originalnog dnevnika

21. maj

Četvrta i 10. krajiška brigada pošle su kasno na prelaz mosta. Pošto nisu dovoljno obezbijedile put Stranjani—Grobnica, iznenadila ih je jedna neprijateljska grupa, tako da su imale 3 ranjena i nepotrebito puškarjanje, koje je poremetilo normalno i mirno prebacivanje preko rijeke.

Oko 11 časova stigli smo u Bijelo Polje — u štab 3. divizije. Drugovi su se raspravljali o našim borbama u Srbiji. Drugovi Peko i Mitar došli su u štab 3. divizije u 16 časova, a nešto kasnije održali smo sastanak, na kome smo ukratko izmijeli naše utiske o Srbiji, i o našim borbama i pokretima. Iznijeli smo stanje u jedinicama: promjenost boraca usljed stalnih borbi i pokreta, nedostatak municije i sanitetskog materijala i velike bolnice.

Pošto se nije mogao dati pun odmor jedinicama, štab Drugog udarnog korpusa je riješio: da 5. divizija smijeni 37. diviziju na sektoru Prijepolje — Pijevlja, a 2. proletarska divizija da uzme sektor Andrijevica—Berane. Treba odmah da formiramo divizijsku bolnicu, koja će se smjestiti u Kotlinsko polje.

Po pitanju novih operacija poslan je zajednički prijedlog Vrhovnom štabu.

Za primanje materijala od saveznika određen je Mojkovac za obje divizije.

Rezultati dvomjesečnih borbi 5. udarne divizije u Srbiji od 13. marta do 30. maja 1944. godine su sljedeći:¹²⁴

Neprijateljski gubici: mrtvih oko 1350, ranjenih oko 1620, zarobljenih 373. Zaplijenjeno: teških mitraljeza 8, lakih mitraljeza 1, puškomitraljeza svih vrsta 28, pušaka oko 405, municije 7,9 tona i druge oko 190 000, mina za minobacače 120, radio-stanica 5, pisanih mašina 5, konja 34. Oštećeno: kamiona 24, tenkova 2, automobila 1; svaki-

¹²⁴ U vrijeme pisanja Ratnog dnevnika nisam, na žalost, uspio da svedem ovakve ukupne podatke o rezultatima borbi 2. proletarske divizije, pa molim čitatelja da to ima u vidu.

no pruge oko 2 km. Uništeno: motorizovanih haubica 1, municijskih kola 3, tanketa 1, bornih kola 1, kamiona 5 i motocikla sa prikolicom 6; utijeno konja 55.

Naši gubici: mrtvih 186, teže ranjenih 56, lakše ranjenih 268, umrlih od rana 12, umrlih od bolesti 3 i nestalih 27.

Izgubljeno u borbi: minobacača 1, puškomitraljeza 8 i kamura sa oko 15 konja.

O Srbiji, našim boravku i borbama u njoj moglo bi se dosta pisati. Za mene su dva mjeseca boravka u Srbiji bila od velikog značaja. To je bila dvomjesečna praktična škola u kojoj se nijednoga momenta nije prekidała misao o jedinicama, o borbama i o pokretima. To je bila škola u kojoj sam naučio da brzo radim.

Narod nas je dočekivao kako gdje, ali niko nije bjebao od nas. Samo je strahovao od borbi, a naročito od četničkog terora, koji je po svojoj jačini i brutalnosti bio zaista nenadmašiv. Vrlo lijepo dočekao nas je i primio narod zapadne od Ulica, a takođe i u drugim krajevima oko grada. Prema Valjevu bilo je nešto slabije. Na Goliji i Javoru i u dolini Studenice narod je u početku strahovao od nas. Kasnije, dužim našim boravkom u tim krajevima, narod se prilično sprijateljiio s nama. Imponovale su mu naše odlučne borbe protiv Bugara, Nijemaca i nedobitvaca.

O našim operacijama i vođenju jedinica već sam ponešto rekao. Ovdje bih mogao istaći sljedeće. Naš štab rukovodio je objema divizijama. Po mom mišljenju naše rukovođenje nije u potpunosti zadovoljilo u ovome:

a) Put od Lima ka Ibru prešli smo forsiranim maršem i umorili jedinice; neprijatelju smo dali mogućnost da lako ocljeni naše namjere, jer nismo izveli nikakav manevar kojim bi skrenuli pažnju neprijatelja i na drugu stranu;

b) Česta savjetovanja sa drugovima iz Glavnog štaba Srbije nisu donosila dobre rezultate. Naime, ta savjetovanja, iako načelno korisna, sputavala su našu inicijativu kao operativnog štaba. Na ovim sastancima uvijek se diskutovalo o stvarima po kojima je trebalo donijeti brzo i radikalno rješenje;

c) Čini mi se da smo divizionima davali pojednako važne zadatke. Naša greška bila je u tome što nismo prihvatili 4. proletersku brigadu kada je prelazila Kremenu i što od nje nismo uzeli dio ranjenika 2. proleterske i 3. srpske brigade. Ove omalčke učinjene su bez dovoljno razmišljanja o njihovim posljedicama.

O našim operacijama poslije Golije mogu ukratko reći ovo:

a) Operacije su vođene po direktivi Vrhovnog štaba sa ciljem da dođemo na sektor Pevlana i Maljena, odakle bi pomogli prebacivanje 16. i 17. divizije Trećeg udarnog korpusa preko Drine i gdje bi stvorili slobodnu teritoriju za obezbjeđenje ranjenika i za prijem potrebnog materijala od saveznika. Poslije toga usmjerili bismo naša dejstva prema Šumadiji.

Međutim, neprijatelj: Nijemci, nešćevci, Bugari i četnici reagirali su odmah na naš dolazak na prostorije između Valjeva i Užica. Nijemci su imali na raspoloženju svoje motorizovane jedinice, koje su efikasno upotrebljavali. Oni su protiv naših dviju divizija angažovali sve raspoložive kvadrilne formacije i svakočimbeno ih ubacivali u borbu. U takvoj situaciji, a pošto 16. i 17. divizija nisu uspjele da forsiraju Drinu, mi smo se morali povući sa prostorije sjeverno od Užica.

b) Nastojali smo da izvršimo širi raspored jedinica radi odvajanja neprijateljskih snaga i boljeg našeg manevrisanja. Ali to nismo mogli postići zbog stalnih borbi, velikih bolnica i nikakve mogućnosti da održavamo vezu između divizija. Imali smo svega jednu ispravnu radiostanicu.

c) Po odobrenju Vrhovnog štaba postepeno smo izvršili pomjeranje obiju divizija na jug u cilju njihovog naslona na Drugi udarni korpus.

XI

DRUGI PROĐOR U SRBIJU

(22. V - 5. IX 1944)

U maju 1944. Vrhovni štab razradio je osnovni zamisao za nastupanje snaga NOV u Srbiju u cilju njenog konačnog oslobođenja. Za izvršenje toga zadatka bile su predviđene, pored snaga koje su dejstvovale u Srbiji, i krapne snage iz istočne Bosne i sa pravca Crne Gore. Bilo je planirano da se prođor u Srbiju izvrši na tri osnovna operacijska pravca: iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju, iz Sandžaka kroz zapadnu Srbiju i Šumadiju i iz Crne Gore ka jugoistočnoj Srbiji. U tom cilju pristupilo se formiranju i pripremanju tri operativne grupe. Za nastupanje na prvom pravcu određen je Dvanaesti udarni korpus, na drugom Prvi proleterski korpus, a na trećem Operativna grupa sastavljena od 2., 5. i 17. divizija.

Prva je otpočela svoj prođor u Srbiju Operativna grupa - 2., 5. i 17. divizija. Njeno nastupanje formirao je Vrhovni štab zbog teške situacije u kojoj su se našle snage u jugoistočnoj Srbiji u toku julske neprijateljske ofanzive u toj oblasti. Pošto je u drugoj polovini jula uzela učesća u razbijanju neprijateljskih snaga koje su izvodile ofanzivnu operaciju pravcem Peč-Andrijevica, ova Operativna grupa je 28. jula otpočela nastupanje ka Bezi, forsirala ga i 4. avgusta izbila na Kopaonik. Grupa se brzo povezala sa snagama NOV u jugoistočnoj

Srbiji i u toku avgusta oslobodila znatan dio ove oblasti, razbilo u njoj krupne četničke snage.

Za to vrijeme, u drugoj polovini avgusta, otpočeo je prozor Prvog proletarskog korpusa iz Crne Gore kroz napadan Srbiju, a noću 3/8. septembra i Dvanaesti udarni korpus forsirao je Drinu kod St. Broda i povezao se sa jedinicama Prvog korpusa.

Po dolasku u Sandžak naša divizija vodila je samo tri veće borbe. Iako je pokušavano, neprijatelj nije uspio da postigne bilo kakvu inicijativu od pravca Pijevlja i Prijepolja. U junu su se na sektoru Pijevlja—Prijepolje—Bijelo Polje nalazila i dva njemačka bataljona divizije „Princ Eugen“, kao pojačanje ostalim njemačkim snagama. Ovi bataljoni su izveli nekoliko vrlo olakih napada, ali su uvijek bili prisiljeni na povlačenje.

Boravak u Sandžaku mnogo je koristio našim jedinicama. Prije svega dobili smo dovoljno municije, automatskog oružja i sanitetskog materijala. Sa dobijenom odjećom i obućom podmirili smo dvije trećine našeg ljudstva.

Pojačali smo vojno-politički rad u jedinicama. Održali smo tri kratka niža vojna kursa i dva politička kursa.

Takođe smo izveli jednomesečno takmičenje jedinica po svim sektorima njihove djelatnosti — od uspjeha u borbi do vojno-političkog rada u jedinici i kulturno-političkog rada u narodu. Ovo takmičenje smo organizovali u čast trogodišnjice narodnog ustanka u Bosanskoj krajini.

Sve naše teže ranjenike i bolesnike poslali smo preko Drugog udarnog korpusa na liječenje u Italiju. Ovo je takođe mnogo značilo za naše jedinice.

Ishrana jedinice bila je dosta slaba, no s obzirom na ekonomske prilike Sandžaka, zadovoljavajuća.

Rezultati borbe u Sandžaku u vremenu od 22. maja do 30. juna:

Neprijateljski gubici: mrtvih oko 251, ranjenih oko 213, zarobljenih 8. Zaplijenjeno: 2 „šeraca“, 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 25 pušaka, 2 teška minobacača, 1 bradski top 75 mm, 4000 metaka, 5 radio-stanica, 22 konja sa opremom i 1 gumeni čamac. Uništeno: 8 kamiona, 9 gu-

menih čamaca i nekoliko mostova na cesti Prijepolje — Pijevlja.

Naši gubici: mrtvih 40, ranjenih 91, nestala 3. Od noružanja izgubljen jedan puškomitraljez „šerac“.

Između 10. i 13. jula našu diviziju smijenila je sa položaja Prijepolje—Pijevlja 37. divizija. Preuzeli smo sektor 3. divizije: Brodarevo—Bijelo Polje—Ravna Rijeka. Neprijatelj drži deonu obalu Lima sa razvučenim i dosta slabim snagama. Neaktivan je.

23. jul

Prisustvovali smo proslavi trogodišnjice Ustanka u Crnoj Gori i Bebi. Naša divizija nastupljena je bila delegacijom od 10 drugova. Bio sam i ja. Crnogorci su nas lijepo dočekali. Na svečanom otvaranju Trgob zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (ZAVNO) Crne Gore i Beke i na velikom narodnom zboru Bosanska krajina je bila toplo pozdravljena. Prisustvovali smo radu skupštine na kojoj je proglašena federalna Crna Gora, a ZAVNO je preimenovano u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja.

Sastao sam se sa drugovima Pekom, Milutinom,²²⁶ Mitrom,²²⁷ i Crnim²²⁸; razgovarali smo o novom zadatku naše i drugih divizija, koji je Štab Drugog korpusa dao od Vrhovnog Štaba. Divizija treba da brzo izvrši pokret.

27. jul

Vratio sam se u Štab i obavijestio članove Štaba o razgovorima sa drugovima Milutinom, Crnim, Pekom i Mitrom. Naša divizija dobiće novi zadatak u najskorije vrijeme.

Na starim položajima ostali smo do 20. jula, kada smo dobili naređenje za pokret na sektoru Herana. Tamo treba da se koncentriremo radi novih zadataka.

U Šabovcima smo se oprostili sa drugovima iz ZAVNO Sandžaka i Okružnog komiteta Partije. Kod svih

²²⁶ Ivan Milutinović-Milutin, član Vrhovnog Štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

²²⁷ Mitar Bakić, politički komesar Drugog udarnog korpusa.

²²⁸ Svetozar Žujović-Crni, član Vrhovnog Štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

drugova naše jedinice ostavile su vrlo lijep utisak, a takođe i kod naroda Sandžaka.

Svi su nam poželjeli srećan put.

Neprijateljske snage, jačne tri njemačka bataljona divizije „Princ Eugen“, glavna divizije „Skenderbeg“ i šiparska milicija, vrše ofanzivu na sektor Andrijevice—Berane.²²⁹ Neprijatelj je zauzeo Andrijevicu i vrši pritisak ka Beranama i selu Lubnici. Naša 3. divizija preduzela je protivnapad, pojačana 2. proleterskom divizijom.

22. jul

Uveče smo se sastali u Lubnici sa drugom Pečom. Na sastanku su takođe bili komandanti 2. i 17. divizije, drugovi Ljubo i Gligo.²³⁰ Naše tri divizije treba da brzo krenu ka Ibru.²³¹ Prije toga treba da razbijemo neprijateljsku grupaciju na sektoru Andrijevice i Čakora, te na položajima planina Turjaka i Kacubera.

U 23 časa jedinice 5. divizije izvršile su pokret sa prostorije selo Praševac—selo Crni Vrh—selo Zaostra na svoj zadatak.

Peta divizija, ojačana 4. proleterskom brigadom i 2. artiljerijskim divizionom, kao srednja kolona, ima zadatak da razbije neprijatelja na sektoru Čakor—Sjeki-rica—Visibaba—Balj, da zauzme ove položaje u cilju presjecanja neprijatelja veze sa Peć, te primoravanja neprijatelja da se povuče sa sektora Andrijevice.

²²⁹ Na pravcu Čakor—Andrijevice Nijemci su uveli u borbu 25. SS diviziju „Skenderbeg“, 14. puk 7. SS divizije „Princ Eugen“ i borbeno grupu „Štrpel“ (Strippe); na prostorije planina Kacuber—planina Turjak trebalo je da nastupa u pravcu Berana (Ivan-grad) borbeno grupa „Bendi“, a na prostorije Ruda — džena obala Lešnice trebalo je da nastupa u pravcu Bijelog Polja i Berana grupa „Kvempfer“. Ovoj operaciji trebalo je da sadejstvuje još neke njemačke i kvislinške jedinice od Petjopolja i Nova Varoš. Ovom ofanzivom Nijemci su željeli da sprječavaju prodor naših snaga iz Crne Gore ka Ibru, odnosno u Srbiju („Otkolobodilački rat naroda Jugoslavije“ knj. 2, str. 258).

²³⁰ Gligo Mandić.

²³¹ Kao što je poznato, Vrhovni komandant drug Tito postavio je zadatak Operativnoj grupi divizija 42. proleterska, 5. i 17. divizija da izvrši prodor na Kopaonik, razbije neprijatelja na prostoriji Kopaonika i Toplice i da se spoji sa srpskim divizionima. Ovoj prodor Operativne grupe je uspješno izvršeno. Time je otpočeo da se realizuje plan Vrhovnog štaba o prenošenju težišta operacija naše Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju.

Druge naše snage učestvuju u razbijanju neprijatelja napadno i pažno od Andrijevice (3. divizija), u napadu sa sjevera na Andrijevicu (2. proleterska divizija) i na sektoru Kacuber—Turjak i dr. dejstvovale jedinice 17. divizije.

Napad je počeo jednovremeno svim snagama noću 23/24. jula.

Do dolaska 5. divizije 4. proleterska brigada bila je zauzela planinu Sjeki-ricu i kontrolisala selo Velika, na komunikaciji Peć—Andrijevice. Na Balju su vođene jake borbe i ova kota prelazila je iz ruke u ruku.

U ovoj situaciji mi smo izvršili sljedeći raspored: 4. krajiška brigada i dva bataljona 10. krajiške brigade napadali su na sektor Čakor—Devojački krk; 1. krajiška brigada i 4. proleterska brigada napadale su na sektor Zarski krk—selo Murina—k. Visibaba—k. Balj; poslije zauzimanja ovih položaja ote brigade treba da prođu sa napadom na Nijemce u Polimlju i u rejonu Andrijevice.

Po predviđenom planu jedinice su otpočele borbu. U toku noći naša su likvidirali sve neprijateljske položaje na sektoru Čakor—Devojački krk. Operacija je ovdje uspješno izvedena, sadejstvo jedinica bilo je odlično.

Rezultat borbe na Čakoru bio je odličan: neprijatelj je potpuno razbijen i potačen. Na ovim položajima nalazila su se bataljoni divizije „Skenderbeg“ i dijelovi 6. njemačkog bataljona.

Prva krajiška i 4. proleterska brigada djelimično su uspješni u zadatku: nije se mogla likvidirati Visibaba i Balj, dok je očišćen teren do Murina.

24. jul

Produžili smo sa napadom na sektor k. Džamija—Murina—Visibaba—k. Balj. U toku dana i uveče zauzeli smo Murinu i k. Džamija, gdje je neprijatelj davao jak otpor. Pred noć zauzeta je i kota Balj. Nijemci su prema nam koncentrisali snage na položaju k. Visibaba—Polimlje—Jerinja glava.

U toku 25. i 26. jula produžili smo sa napadima i stezali otpor oko neprijatelja. Sa Čakora su naše jedinice napadale neprijateljske isturene snage na komunikaciji prema Peći. U noći 26/27. jula dva bataljona 1. krajiške

i 4. proleterske brigade ušli su u varošicu Plav, u kojoj su našli bogat plijen municije i namirnica. Međutim, zbog malog zadržavanja nismo ovo mogli evakuirati, već je municija uništena.

Okruženim Nijemcima u rejonu Andrijevice svake večer avioni su spuštali padobranima municiju i hranu.

26. jul

Uveče 26. jula dobili smo radiogram da sve snage izvučemo iz borbe i da krenemo na prostoriju Kaladra—Zagorje, gdje nas čeka naš glavni zadatak. Na taj način, sve predviđene napade nismo smo obustavili i hitno povlačiti jedinice iz Plava, Džamije i Murine.

Premda smo predviđali da će Nijemci pokušati da zauzmu Sjekiricu — najdominantniji položaj nad cestom Andrijevice—Čakov, komandant 1. brigade nije ove noći (između 26. i 27. jula) istu dovoljno osigurao, računajući da će to učiniti bataljonom koji je trebalo da se povuče na nju iz Murine. Ova naša nespreznost pomogla je Nijemcima, tako da se jedna njihova kolona neopazano provukla od Visibabe na Sjekiricu i bez borbe zauzela stara utvrđenja. U protivnapadu naši ih nisu mogli zbaciti. Gubitkom vrha Sjekirice jedinicama je bio otežan pokret od Plava i Murine, tako da su morali ići dužim putem i više se otežbeđivati. Ipak u ovom pokretu nismo imali gubitaka i sve naše jedinice stigle su u tuku 27. jula na predviđenu prostoriju.

U akcijama od 24. do 27. jula postignuti su sljedeći rezultati: poginulo je preko 220 neprijateljskih vojnika, među njima 5 njemačkih oficira (od kojih 1 major i 1 kapetan); zarobljeno je 18 vojnika; zaplijenjeno: 7 teških bacača, 4 laka bacača (2 neispravna), 11 „šaraca“, 2 puškomitraljeza „brede“, 4 puškomitraljeza drugih tipova, 17 strojnica, 18 pištolja, 1200 ručnih bombi, preko 120 000 pušanih metaka, 6000 talijanskih metaka, 300 mina za teške bacače, 4000 tromblonskih bombi, 1000 komada municije za strojnice, 400 topovskih granata 75 mm, preko 1000 mina za laki bacač, 4 automobila, 25 kola, nekoliko buradi benzina, 50 magzi sa priborom, 30 konja, dva magazina hrane, magazin municije u Plavu (uglavnom spaljen) i mnogo druge opreme.

258

Uništeno 10 mostova, među njima mostovi na Limu kod Murine i Plava.

Mi smo imali: 3 nestala, 4 mrtva, 15 teže i 26 lakše ranjenih.

U ovim borbama istakle su se jedinice 4. i 10. brigade, a naročito 4. bataljon 10. brigade, koji je dobio pohvalu od Operativnog štaba i našeg štaba. Prva brigada nije mogla doći do izražaja, a neprijatelj je na njenom sektoru davao vrlo jak otpor.

Ova operacija bila je vrlo važna radi čuvanja slobodne teritorije u Crnoj Gori, neprijatelju su nanoseni ogromni gubici i ne samo da je zaustavljen nego je mogao biti potpuno uništen da se naše snage nisu morale povući zbog izvršavanja novih zadataka.

Operacija je bila značajna i interesantna za našu diviziju: nalazili smo se na granicama rejonu prema Albaniji; zauzeli smo Čakov i držali ga, što je bio prvi put za vrijeme narodnoslobodilačke borbe; zauzeli smo kote preko 2000 metara nadmorske visine. Iz Plava smo bili udaljeni od albanskih partizana oko 3 časa hoda.

Nared u ovom kraju dobro nas je primio. Da smo se zadržali, mogli smo za kratko vrijeme izvršiti brza mobilizaciju.

28. jul

Grupa divizija izvršila je pokret u duhu dobivenog zadatka. Mi smo imali da razbijemo neprijatelja na odjelu Lagatori—Trpezi—Jazavčev krk. Ovdje drže položaje prema slobodnoj teritoriji Šiparska kvadrantska vojska i mještanska milicija Novopazarskog Sandžaka.

Noću 28/29. jula jedinice 4. i 10. brigade razbile su neprijatelja na utvrđenim položajima i u toku 29. jula gonile ga frontalno. Neprijatelj se uporno branio, ali usljed našeg jakog naleta morao se povući prema Rošaju.

U ovim borbama poginulo je preko 30 neprijateljskih vojnika, a 2 su zarobljena. Zaplijenili smo 2 puškomitraljeza, 2 „brede“ i preko 5000 metaka.

Mi smo imali 13 ranjenih (3 teže)

29—30. jul

Uveče 29. jula stigli smo na prostoriju sela Paučina, a 30. jula u 4 časa izvršili smo pokret za selo Dolovo,

17

259

gdje smo se odmarali čitav dan. Ovog dana vodili smo manju borbu. Zarobljeno je 6 milicionara.

Trideset prvog jula u 4 časa izvršili smo pokret na prostorijsu sela: Rudje—Kahoteri—Raduovci. Na ovom maršu vodena je manja borba sa milicijom kod sela Plešibabe. Poginuo jedan, a 4 ranjena. Uveče smo stigli na komunikaciju Tutin—Novi Pazar, koju su jedinice razrušile. Prvog avgusta izvršili smo pokret u 4 časa i po podne stigli na prostorijsu sela: Vranovići—Banje—Bube. Na ovom maršu nismo vodili borbu.

Marš od napada noću 28/29. jula do 1. avgusta izvrili smo kroz šiptarska sela Novopazarskog Sandžaka. Na ovom putu od 4 dana narod je ispred nas parično bježao ka Rošaju, Tutinu i Novom Pazaru, tjerajući sobom stoku i vučadi pokućstvo — sve što je mogao ponijeti. U nekim selima nismo našli ni žive duše. Razlog ovog bježanja Šiptara je taj što su oni 1941. godine, nahuškani od Nijemaca, palili i pljačkali srpska sela prema dolini Ibra (Stari Kolašin) i vršili nasilja nad srpskim živiljem. Zbog toga su, gotovo svim raspoloživim snagama, čvrsto držali položaje prema našoj slobodnoj teritoriji u Crnoj Gori. Njemačka propaganda i njihovi pokolji i paljenje srpskih sela pojačali su kod njih strah od osвете od strane naše vojske. Nijemci su im govorili najpogrdnije o partizanima.

U selu Raduovci i ostalim graničnim selima prema Starom Kolašinu zatekli smo u zbjeugu veliki broj Šiptara. Govorili smo im tom prilikom šta mi hoćemo i zašto se borimo.

Naš pokret kroz Novopazarski Sandžak pozitivno će uticati na Šiptare i njihov stav prema našoj borbi. Naši borci su, pak na ovom maršu najbolje mogli da vide šta je učinila fakistička propaganda kod Šiptara, koja je imala uspjeha i samim tim što je u ovim krajevima i ranije postojala mržnja između Šiptara i Srba, a koja je izazvana nenarodnom politikom starih režima.

Na maršu je bilo grešaka u pogledu snabdijevanja jedinica, jer se nalazilo na napuštene kuće i pojedini borci su bez potrebe uzimali razne namirnice.

Na maršu 1. avgusta stigli smo na teren Starog Kolašina. Većina sela je popaljena. Narod se dobrim dijelom odselio u Ibarsku dolinu. Na ove koji su ostali u popaljenim selima naš dolazak ostavio je lijep utisak i rado su nas dočekivali. Govorili su o zvjerstvima Šiptara sa tendencijom osвете.

Mađa je ovaj kraj poslije povlaćenja naših odreda iz Srbije 1941. godine bio pod četničkim uticajem, ovaj se uticaj nije osnažio. Postoji četnička brigada, ali ona nije učestvovala u borbama protiv partizana. Njeni pripadnici su otkazali poslušnost i u poslednjoj velikoj ofanzivi na naše snage u Teplici i Jablanici i vratili se kućama. Kažu da bi se borili protiv okupatora, ali nemaju ljude da ih organizuju. Vode su im pod četničkim uticajem.

2. avgust

Idjutra smo na svečan način proslavili trogodišnjicu ustanka naroda Bosanske krajine. Predali smo divizijsku prelaznu zastavu 4. bataljonu 10. krajiške brigade, koji je u jednomjesečnom takmičenju pokazao najbolje rezultate.

Poslije proslave izvršili smo pokret na prostorijsu selo Crveni—selo Rudine—Kukavica. Uz put nismo imali borbi. Narod nas je po selima dobro dočekivan. Brigadama smo javili da se pripremaju za akciju na ibarsku pčvagu i coastu.

Povezali smo se sa nacrtačnim ljudima ovog terena i razgovarali o potrebi borbe i mobilizacije. Kada bi smo duže ostali na ovoj prostorijsi, mogli bismo računati na izvjestan uspjeh u mobilisanju ljudstva.

U sela Crveni vidjeli smo u daljini Kosovo polje i dio Kosovske Mitrovice sa Zvečanom. Za borcu je ovo bilo zanimljivo. Govorili su da bi tamo rado pošli da obnove stare bitke na Kosovu.

3. avgust

Idjutra smo dobili naredenje za operacije u dolini Ibra: naša i 17. divizija neće prelaziti na desnu obalu Ibra. U vezi sa tim izdali smo naredenje. Najvažnije se obavezijediti od pravca Kosovske Mitrovice — čuli smo da su u grad došle neke njemačke snage.

U toku dana prikupili smo dobre podatke o neprijateljskim uporištima na željezničkoj pruzi, željezničkim stanicama, mostovima, jačini posade i dr.

Izjutra oko 5 časova neprijatelj je od pravca Kos Mitrovice napao jedinice 1. brigade na sektoru sela Stanjska-Kadijača. Borba je bila vrlo žestoka i trajala je čitav dan. Imali smo dosta gubitaka. Neprijatelj je ovladao kotama Leskova glava i Kadijača. U borbi je bio 54. bataljon 89. puka 1. grenadirske njemačke divizije.

U 21 čas dobili smo radiogramom novo naređenje: sve jedinice prelaze preko Ibra. U smislu ovog naređenja morali smo javiti brigadama da hitno pokrenu bolnice i teže pokretljive dijelove i da ih prebace preko rijeke, da nastave sa rušenjem komunikacija u dolini Ibra u toku 4. avgusta, obezbjedujući se sa lijeve obale rijeke.

Naš napadni sektor bio je 1 km južno od sela Leposavići do k. Ramna.

Napad je počeo noću 3. avgusta u 23.30 časova. Borba je bila vrlo žestoka, ali nismo uspješni zauzeti nijedan most na željezničkoj pruzi — bili su čuvani jakim betonskim trospatnim bunkerima. U bunkerima su bili bjelogardijski. Sve naše jedinice uspjele su da pređu rijeku i komunikacije i dohvale se prvih padina Kopaonika.

Rezultat borbi: 3. i noću 3. na 4. avgusta:

Neprijateljski gubici: poginulo oko 132, zarobljeno 24 vojnika (među njima 5 Nijemaca iz 1. grenadirske divizije i 5 iz njemačke organizacije „Tot“). Oslobodili smo 80 Talijana. Zaplijenjeno: 4 puškomitraljeza, 1 laki mitraljez, 1 laki protivavionski mitraljez, 2 radio-stanice (jedna velika), 100 mina za minobacač, 2 strojnice, 2 „parabelluma“, 15 000 metaka 7,9 mm i dr. Zaplijenjen je i djelično uništen teretni voz (lokomotiva i 102 vagona) sa hranom i drugim materijalom. Uništeno: 6 kamiona sa materijalom, 1600 metara željezničke pruge, 1 most i 3 propusta na cesti; spaljena su željeznička i šandarmertijaska stanica u Slašini i jedan magazin u Pridvorici.

Naši gubici: poginulo 11, lakše ranjeno 41 i teže ranjeno 8 boraca i starješina.¹⁰⁷

¹⁰⁷ U vrijeme besisneja Ibra od strane Operativne grupe divizija neprijatelj je imao od Kosovare Mitrovice do Raške ili-

Mišljenje o akciji

a) Akcija nije u potpunosti uspjela zbog dobre i jake odbrane željezničkih mostova; mi nismo imali sredstava da likvidiramo betonske bunkeve.

b) Zakašnjenje naređenja o prelazu Ibra uticalo je na rezultat akcije: dobar dio naših snaga (tri bataljona) bio je angažovan u borbi sa Nijemcima na Kadijači. Ovo smo morali učiniti da nas ne bi bočno ugrožavali, kao i radi zaštite težih dijelova ostavljenih pozadi borbenog rasporeda.

c) Sve su se jedinice zalotile na izvršenju svojih zadataka i nisu u tome podbacile.

4. avgust

U toku 4. avgusta vodili smo borbu sa njemačkim jedinicama koje su pokušale iz Leposavića i D. Kamenice da prođu za Slašinu. U borbi je ubijeno nekoliko neprijateljskih vojnika. Nijemci su imali dva tenka od pravca D. Kamenice, a od pravca Leposavića oklopni voz. Prva brigada vodila je borbu kod sela Ceranja sa manjim neprijateljskim snagama. Od artiljerijske vatre poginula su joj dva druga.

U noći 4/5. avgusta izvršili smo pokret na prostoriju sela: Graničani—Lozna—Jelakce. U Graničanima zaplijenjena je arhiva četničkog komandanta Bože Markovića (2. kosovski korpus) i dosta materijala među kojim: 20 000 komada municije 7,9 mm, 120 mina za teški bacač, 30 000 komada francuske puškane municije. Puškanu municiju francuskog porijekla smo uništili.

5. avgust

Do 6 časova jedinice su stigle na prostoriju Graničani—Lozna—Jelakce. U ovim selima nared nas je dosta dobro primio, mada slabo šta govori o četnicima.

Jedeće snage: dva bataljona 3. SS poljskog puka, 8 puk Huskog zaštitnog korpusa, dva bataljona Srpskog dobrovoljskog korpusa, jedan ojačani bataljon bugarske 24. divizije i jedan oklopni voz. Osim toga, u dolini Ibra pristiglo je 14. puk 7. SS divizije „Fritz Eugen“, a u rejon Kosovare Mitrovice stizali su iz Srbije dijelovi 1. brdske divizije („Dobrovoljski rat naroda Jugoslavije“ knj. 2. str. 283).

O rezultatima borbe na Ibru, može se podrobnije vidjeti u Zborniku 139. 73, 78, 178, 180, 181, 182.

6. avgust

Izvršili smo pokret na prostoriju sela: Boranci—Kovizle—Radunje—Vitoč—Stava.

Imamo zadatak da razbijemo četničke bande na pravcu Brus i Toplice i da se povežemo sa našim jedinicama u Toplici i Jablanici.

Narod u ovim selima bio je stalno pod četničkim uticajem. Partizani nisu ovdje dolazili. Ovo je sektor četničkog Kopaoničkog korpusa potpukovnička Keserovića.

Najrad je naša grupa došla na Kopaonik. Lijepa i prohodna planina. Sela dosta lijepa i bogata i dosta se razlikuju od planinskih bosanskih sela. Kuće su nešto bolje, ali ne i čistije.

7. avgust

Ujutro oko 9.1 čas dobili smo naredenje u kome se kaže da će jedinice 17. i 2. proleterske divizije napasti neprijateljske snage (četnike) na položajima: Mramor (k. 1304)—Brus i da će ovaj grad da zauzmu.

Mi ostajemo na prostoriji sela: Derekarci—Čokotar—Stanulovići kao rezerva. Treba da postavimo obezbjeđenja i da izviđamo prema r. Toplici, r. Labu i r. Ibru.

Jutros smo bili kod Peka. Razgovarali smo o situaciji kod jedinica Glavnog štaba Srbije u Toplici i Jablanici. Od njih treba da dobijemo nešto ljudstva.

Prišao nam je komandant četničke Ibarske brigade, koji je obećao da će stvoriti partizanski odred na sektoru Slatina—Leposavići.

U 14 časova kod Peka je došao drug Gligo, koji je iznio situaciju na svom napadnom pravcu: četnici su obuhvatom izbili na Ledenicu (k. 1815) i Milanov vrh (k. 2017) i tako ovladali najvišim visom Kopaonika. Na taj način Gligo je došao u nezgodnu situaciju.

Da bi se neprijatelj razbio i Gligu omogućilo prodiranje ka Brusu, mi smo dobili zadatak da sa dvije brigade zauzmemo Milanov vrh i Ledenicu i da zajedno sa Gligom protjeramo neprijatelja ka Jošaniković Banji i Brusu.

Isдали smo naredenje za napad 1. i 4. brigadi. Napad treba da počne 8. avgusta u 9.1 čas.

Deseta brigada ostaje u opštoj rezervi i za obezbjeđenje od pravca r. Laba r. Toplice i r. Ibra.

Pred veče su četnici sa Milanovog vrha pošli u napad, tako da su doprli preko kose Bečirovac do sela Ravništa, a preko k. 1762 do Vejetina (k. 1858). Radi ovoga jedinicama smo dali zadatak da sa napadom počnu u prvi mrak.

Napad je izveden po planu. Prva brigada izašla je na Milanov vrh 8. avgusta. U silovitom naletu, presijecajući četnicima voze i odstupnicu, našli su ih brzo razbili i za kratko vrijeme — do zore 9. avgusta — ovladali svim važnim kotama. Četnici su dali jači otpor na Bečirovcu i Milanovom vrhu, a zatim potpuno razbijeni bjegli su u grupama po jarcima i tuni, a najviše prema Brusu.

Rezultat borbe: mrtvih oko 80 četnika, među kojima 5 oficira; zarobljenih preko 200, među njima jedan kapetan i klase i jedan poručnik. Zaplijenjeno: 3 točka mitraljeza, 3 „Jarca“, 5 raznih puškomitraljeza, jedna radio-stanica na bateriji, 78 granata sa top 47 mm i dosta pušane municije.

Mi smo imali 5 mrtvih, 2 tebe i 3 lakše ranjena. Od zadobijenih rana umro je politički komesar jedne čete.

Jedinice 17. divizije, koje su operisale desno od naših jedinica, takođe su imale veliki uspjeh. Razbijeni četnici na visovima Kopaonika bjegli su ka Brusu i naletjeli na 17. diviziju.

Ova borba sa četnicima pokazala je visoku kvalitet naših jedinica, sa kojima se nikako ne mogu uporediti četničke bande.

Zarobljeni četnici izgledaju bijedno: prijevri su, odrpani i neobrijani. Ne liče na vojsku, nego na okupljenu bandu, koja je sposobna jedino za pljačku.

Pokušaćemo da jedan broj pristalno mobilisan mladih ljudi ostane u našim jedinicama.

9. avgust

Četnici smo na prostoriji Brzede—Radunje—Derekarci. Prūkupljamo podatke o Kuršumliji i dolini Ibra.

Od zarobljenih četnika doznali smo da su razbijeni Prvi jurišni korpus (jačine 2000 ljudi), kao i Drugi i Peti jurišni korpus, koji su manji od Prvog korpusa.

U toku dana nastavili smo hvatanje razbijenih četnika, tako da se njihov broj u zarobljenima popeo na 485.

među kojima i nekoliko oficira i podoficira, a poginulo je ukupno 122 četnika. Za ova dva dana (8. i 9. avgusta) ukupno je zaplijenjeno: 19 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 274 puške, 7 strojnica, 1 laki bacač, 5 signálnih pištolja, 75 granata 47 mm, 35 000 pušanih metaka, 1 radio-stanica, 133 konja i dosta druge opreme.

U ovim borbama mi smo imali 8 mrtvih i 4 ranjena.

Druga proleterska divizionija zauzela je 8. avgusta Brus, a 17. divizionija nadire ka Aleksandrovcu.¹⁴²

10. i 11. avgust

Ostali smo na staroj prostoriji. Izviđamo prema Kuršumlji i Ibarskoj dolini. Sve prisilno mobilisane mlade ljude, koje smo zarobili na Kopaoniku, a koji su izjavili da će ostati sa nama, rasporedili smo u sve tri brigade. — Na mjestu borbe sa četnicima pronašli smo još 1 bacač 81 mm, 1 laki bacač 47 mm, 1 teški mitraljez i 1 puškomitraljez.

12. avgust

Sa dvije brigade izvršili smo pokret prema Kuršumlji u cilju napada na tadašnji bugarski garnizon. Na maršu preko sela Trebinja, Belasice, Parfusa i Ugljara dočekala nas je liparska milicija, koju smo brzo razbili, ali nas je prisilila da na „njenoj“ teritoriji stalno vodimo borbu. Milicija se vrlo vješto rasturi po grupicama i lukavo napada sa svih strana. Od takve borbe imali smo 3 mrtva i 7 ranjenih (od toga 4 teže).

Ova borba nije nam trebala, ali nismo znali da ćemo naći na takve osno grjezd. Inače smo imali mogućnosti da izvršimo ovaj pokret bez borbe da smo išli bliže dolini r. Toplice.

Poslali smo jednu našu izviđačku grupu za vezu sa 21. srpskom divizionijom, koja se nalazi jugoistočno od Kuršumlje.

13. avgust

U daljem pokretu prema Kuršumlji došli smo do linije selo Mirnica — selo Žegrova. Izjutra je počela bor-

¹⁴² U vremenu od 8. do 10. avgusta Operativna grupa divizionija razbila je na prostoriji Milanov vrh—Ledenica—Mramor—Brus—

ba na sektoru sela Sagonjevo, gdje je trebalo da dođe 2. proleterska divizionija, koja će takođe učestvovati u napadu na Kuršumlju. U borbi sa jedinicama 2. proleterske divizione je jedan bugarski bataljon sa nekoliko brčkih topova.

U 9 časova dobili smo podatke o Kuršumlji: jedan bugarski bataljon 12 avgusta otišao prema Sagonjevu. U Kuršumlji ostao bataljon medičevaca. U Blacu se nalazi jedan njemački bataljon, a sjeverozapadno od njega, u selu Čučale — jedan bugarski bataljon.¹⁴³

Kako se vidi neprijatelj je pojačao linije Kuršumlje — Blacu radi odbrane ovih gradova i sa težnjom da nas potom potisne iz Brusa i Aleksandrovcu.

U ovakvoj situaciji odustali smo od napada na Kuršumlju. Po dogovoru sa Štabom 2. proleterske divizione naša 1. brigada učestvovala u noćnom napadu na bugarski bataljon u Sagonjevu.

14. avgust

Jutros smo dobili pismo od druga Ljube Đurića. On je zamjenik komandanta Glavnog Štaba Srbije. Ljube nas podravlja i traži nam kadrove za jedinice. Oni su im jako potrebni jer imaju mlade divizione bez dovoljno starijina.

Naša četa koja je bila za vezu sa 21. srpskom divizionijom, južno od Kuršumlje, dobro je dočekana od Srbijanaca. U jedinicama je nastalo veselje i radost zbog našeg dolaska u Srbiju i kod njih. Naši borci ostavili su dobar utisak na mlade Topličane.¹⁴⁴

Aleksandrovcu 4. grupu partiznih korpusa — glavnina četničkih snaga u Srbiji.

¹⁴³ Na prostoriji Kuršumlja—Blaco—selo Marčev sjeverozapadno od Kuršumlje nalazile su se jedinice Bugarske 21. divizionije. Ova bugarska divizionija pojačala je svoje postave u Prokuplje, Kuršumlji, Blacu i Marčevu i istovremeno dio snaga na Pože (s. 114) da spreči spajanje Operativne grupe divizionija sa 21. i 24. srpskom divizionijom, koje su se nalazile južno od komunističke Kuršumlje—Prokuplje, L„Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“ knj. 1, str. 262). — Kao što se vidi, naši podaci o jačini neprijateljskih snaga pred 2. proleterskom divizionijom i u Kuršumlji nisu bili potpuni; neprijatelj je raspotamo jačim snagama.

¹⁴⁴ Izviđačku grupu 1. krajiške brigade pratio je u selu Mala Pajevića (3 km jugoistočno od Kuršumlje) komandant 21. srpske divizione pukovnik Mileje Milojević. (Izbornik 2/8, 114).

Bugari su razbijeni na sektoru Sagonjevo—Nevade. Tri bataljona 1. brigade odlično su izvršila zadatak: zajedno sa jedinicama 2. proleterske divizije potpuno je razbijen jedan bugarski bataljon i dio drugog bataljona, koji je izmakao potpunom razbijanju jer se pred mirak povukao ka Blacu.

Bugarski bataljon je razbijen slično kao i četnici na Kopaoniku: uopšte nisu mogli pružiti otpor našim borcima.

Rezultat akcije triju bataljona 1. brigade: poginulo 88, a zarobljeno 66 Bugara. Zaplijenjeno: 1 top 75 mm, 1 teški mitraljez „Maksim“, 1 teški bacač, 7 raznih puškomitraljeza, 8 strojica, 4 pištolja „parabeluma“, 6000 komada puščane municije, 20 tovarnih i jahaćih konja i dr.

Naši gubici: 2 mrtva i 3 ranjena.

Izvršili smo pripreme za napad na Kuršumliju. Grad brane: bataljon Bugara, bataljon noćičevaca, bataljon topova i nešto Nijemaca (feld-komanda).²⁶⁶

Napadaju 1. krajiška, 4. proleterska i jedna brigada 21. srpske divizije.²⁶⁷

15. avgust

Napad na Kuršumliju počeo je 14. avgusta u 24 časa. Bugari raspoložu sa spoljnim utvrđenjima — bunkerima, koji su opasani rovovima i bodljikavom žicom. Vodi se ogorčena borba.

²⁶⁶ Naši podaci o jačini neprijateljskog garnizona u Kuršumlji nisu bili potpuni. Njegova jačina bila je: dva bataljona 122. pučke bugarske 17. divizije, jedan puk Srpske drжавне strade, četa „Jugopolitje“ i izvestan broj četnika. (Vidi „Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“ knj. 2, str. 284).

²⁶⁷ Za napad na Kuršumliju 21. srpske divizija bila je potčinjena Glavnoj Operativnoj grupi divizija. U napadu na Kuršumliju učestvovala je njena 4. udarna brigada, dok su 5. i 6. udarna brigada djelovale na koronitarskoj Kuršumlji—Prokuplje. (Zbornik 1/8, 128, 125 i 140).

Za vrijeme početka 2. proleterske i 3. divizije četa jedne brigade ko prostori Blace—Kuršumlja, u toku borbi sa Bugarima 13 i 14. avgusta i sa vrijeme napada na Kuršumliju štab Operativne grupe divizija nalazio se sa 3. divizijom. U to vrijeme se 17. divizija nalazila na prostori Brze—Aleksandrova—Bastolna, a 4. krajiška brigada na prostori Brze—Belo Polje (Kopaonik).

Prvi bataljon 1. brigade i jedan bataljon 4. proleterske brigade ušli su u grad.

Naš bataljon je zauzeo željezničku stanicu i sokolski dom. Na stanici je zaplijeno nekoliko vagona municije. Municiju nisu uslihi jer su računali sa zauzimanjem grada.

Grad nismo mogli zauzeti. Razlog ovome je vrlo tešak otpor u solidno izrađenoj spoljnoj odbrani, a takođe i u gradu. Bugari u utvrđenjima ništa ne nastaju od Nijemaca.

U toku naših bataljoni morali su se povući ispred utvrđenja. Bataljon iz grada povlačio se pod nepovoljnim uslovima, ugrožavan vatrom. U 6 časova došla su 4 bugarska aviona, mitraljirala i bombardovala naše jedinice, no bez rezultata. Po podne su došla 4 njemačka lovca, no i oni nam nisu nanijeli gubitke.²⁶⁸

U ovoj borbi poginulo je preko 70 neprijateljskih vojnika i 8 zarobljeno. Zaplijenjeni materijal nije se mogao iznijeti iz grada. Pred napad na grad predala su nam se tri bugarska vojnika.

Mi smo imali 9 mrtvih i 22 ranjena (10 teže).

Napad na grad nismo obavljali.

16—19. avgust

Ostali smo prema Kuršumlji, a 4. brigada i dalje je u širem rejonu Blazeva. Za ovo cijelo vrijeme Bugari su bili neaktivni. Čitavo ovo vrijeme po noći iz Kuršumlje tuku topovi, bacači i štekci mitraljezi. Dvadeset prva srpske divizija napadala je grad demonstrativno malim snagama.

Od pravca Ibarske doline bez promjena. Oko 90 hje-logardijaca izviđalo prema Milanovom vrhu.

U selo Blazevu savznički avioni donose materijal za čitavu našu grupu. Englezi nam šalju njihove puškomitraljeze, a nama nisu potrebni.

Onamnog avgusta u Operativni štab došli drugovi Kočo, Mišalo i Pero Stambočić — u vezi sa daljim planovima za operacije. Posjetili smo ih i mi. Željeli bi da naša grupa ostane na sektoru južne i istočne Sr-

²⁶⁸ Opširan izvještaj štaba 1. krajiške brigade o toku napada na garnizon Kuršumlja objavljen je u Zborniku 1/8, 146.

bije. Postoje dobri uslovi za mobilizaciju u ovim krajevima.

Devetnaestog avgusta pošli su drugovi iz naše divizije, koji su odabrani za srpske divizije i 11 kurira za Glavni štab Srbije. Ukupno smo dali iz divizije 84 druga i drugarice. Među njima Radu Zorića i Mladena Marina, prvog za komandanta, a drugog za političkog komesara divizije. Pošao je i Vico Bašić, za inspektora divizije ili instruktora. Takođe je otišla potporučnik dr Julka Mešterović.

Drugovi su se teško rastajali od svojih jedinica, ali su svi shvatili potrebu da se pomoćne srpskim jedinicama, pa su rado pošli na nove dužnosti.

Ovim krajišnici vraćanju dug drugovima iz Srbije za njihovu pomoć kada su 1943. godine, kao politički radnici, pošli iz proleterskih brigada u mlade krajiške brigade.

Određili smo Vicuku Bodirožu za komandanta 4. brigade, Simurdića za politkoma 1. brigade, Jajčanina Bijelog za zamjenika komandanta 1. brigade, pošto je tadašnji zamjenik komandanta ove brigade major Zec, otišao za komandanta brigade u jednu srpsku diviziju.

Takođe smo formirali brigadnu pratnju čete teških bacača. Na ovaj će se način teški bacači bolje koristiti u borbi, samo ljudstvo brže i bolje će se osposobiti u rukovanje oružjem, a komandni kadar steći će potrebna znanja i iskustva u komandovanju i korišćenju minobacačke vatre.

20. avgust

Izvršili smo pokret sa 1. brigadom na sektor Sagonjeva. Prema novom rasporedu 1. brigada ide na Jastrebar da je vidi narod, da bude zajedno sa 5 brigadom 21. divizije i da izvrši mobilizaciju za našu diviziju. Sa njom ide drug Pero Stambolić i drug Ilija.

Naše teže ranjenike poslali smo sa 2. proleterskom divizijom na slobodnu teritoriju u Jablanici, odakle će biti prebačeni za Italiju.¹⁹⁹ Uputili smo 36 drugova — sva nosila i teže ranjenike. Ovo je odlična pomoć jedi-

¹⁹⁹ Tada je 2. proleterska izašla iz sastava Operativne grupe divizija, a u njen sastav ušla je 21. srpska divizija.

nicama, a da ne govorim za ranjenike koji idu u sigurne, dobro opremljene bolnice.

21. avgust

Prva brigada je krenula dalje za sela Razbojna, a 10. brigada stigla u Sagonjevo. Štab divizije je ostao sa 10. brigadom.

Kod neprijatelja u Kurtumliji svakog dana ima izmjena; sada se u gradu nalaze tri bugarska bataljona i bataljon medicinaca. Neaktivni su.

Preko Glavnog Štaba Srbije poslali smo za Krajinu 13 brojeva našeg lista „Put slobodi“ br. 3. List smo poslali u putu od Berana i posvećen je proslavi trogodišnjice ustanka u Krajini. U njemu ima lijepih članaka, naročito o borbama u Srbiji i o takmičenju jedinica pred proslavu. Vjerujem da će ovaj list biti najljepši dar koji smo mogli Krajinu poslati iz naše divizije.

Takođe smo poslali jedan primjerak lista Vrhovnom Štabu i jedan našim ranjenicima u Italiji.

22. avgust

Dva bataljona 4. brigade napali su rudnik bakra kod sela Kremića (10 km sjeveroistočno od Baške). Zandarmi, koji su branili rudnik, pobjegli su. Zarobljena dva zandarma, a zaplijenjeno: 2 puške, 50 kg dinamita, 2 konja i dr.

Prva i 10. brigada u pokretu za Jastrebac i Razbojna.

23. avgust

Prva brigada je napala na aerodrom kod Kruševca i na četnike koji su se nalazili u selima Golovode i Parunovac. Avioni su bili sklonjeni sa aerodroma i šticevi bunkerima, tako da im se nije moglo prići. Od mitraljevske vatre zapaljena su 3 aviona.

U ovoj borbi poginula su 32 Nijemca i četnika, a zarobljeno 43 četnika. Uništene su 32 puške, dvojica kula bacačkih mina i 1 teški bacač, a zaplijenjen i mitraljez holandskog porijekla. Zarobljeni četnici pripadaju „korpusu“ Keserovića.

Mi smo imali 2 mrtva i 4 ranjena.

Narod na Jastrepku pa prema Kruševcu vrlo dobro je primio našu brigadu. Sav narod stoji uz narednooslo-

bojištku borbu. Četnici nazivaju „koljalicima“ i jako ih mrze. Neki drugovi iz brigade i drug Ilija otkrivaju konferencije po selima i vrše dobrovoljnu mobilizaciju.

24. avgust

Nije bilo nikakvih promjena.

Noću 24/25. avgusta četiri čete 4. brigade izvršile su iz zasjede napad na kolonu od 16 njemačkih kamiona na cesti u dolini Ibra, kod sela Kajkova. Napad je potpuno uspješno spaljeno je svih 16 kamiona i 1 luksuzni automobil. U 4 kamiona bila je nafta i benzina, a ostali su bili prazni. Ubijeno je 12 Nijemaca i jedan Nedićev poručnik. Razrušeno 500 metara željezničke pruge. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 1 radio-prijemnik, 2 pištolja i 15.000 metaka. Mi nismo imali gubitaka.

25. avgust

Jedinice nisu vodile borbu. Neprijatelj nije aktivan i mi stada imamo inicijativu.

Noću 25/26. avgusta 1. brigada je postavila naizgled mine i zasjedu na željezničku prugu Stalac—Niš, u blizini stanice Đunis. Na mine i zasjedu je naišao teretni voz od 40 vagona. Uništeno je osam vagona i lokomotiva. Ubijeno je 10 Nijemaca, a 4 su zarobljena. Zaplijenjeno je 6 pušaka, 10 ranaca i 20 šatorskih krila.

26. avgust

Bez promjena. Štab divizije nalazi se u selu Lepenac.

27. avgust

Četnici vrše napad od pravca Trstenika na jedinice 17. divizije. Jačina četnika je 3—4 korpusa (oko 2000). S obzirom na razrušenost 17. divizije, njihove jedinice bile su prinuđene da se pod borbenom povlašću ka Brusu.

Dva bataljona 10. brigade vodili su borbu sa bataljonom nedićevaca i četnicima na sektoru Štitari—Novaci. Borba je bila vrlo žestoka. Četnici su oštro napadali. Izbačeno iz stroja oko 40 neprijateljskih vojnika. Mi smo imali 2 mrtva i 4 ranjena. Poginuo je komandant bataljona poručnik Tadić Branko.

272

Poklo su četnici sve više potiskivali jedinice 17. divizije, a da bi drljanjem Kopaonika obezbijedili naše lijevo krilo, izdali smo naredenje 18. brigadi da odmah krene preko Brusa. Takođe su dva bataljona 4. brigade krenula ka selu Kriva Reka (13 km zapadno od Brusa).

Noću 27/28. avgusta četiri čete 4. brigade iz zasjede su dočekale njemački vojni voz (putnički) na Ibarskoj pruzi. Nagaznom minom dignuta su u vazduh tri vagona, ostali vagoni (27) oštećeni su mitralješkom vatrom.

Ubijeno je i ranjeno oko 150 Nijemaca, koji su pripadali 1. brdskoj diviziji. Zarobljen jedan Nijemac. Zaplijenjena 2 „Jarca“ i 1 strojica.

Mi smo imali 3 teže i 2 lakše ranjena.

28. avgust

Dva bataljona 4. brigade razbili su jedan jurišni četnički korpus kod sela Mačkovec (11 km zapadno od Brusa). Četnici su u dvije grupe pobjegli ka Jokićkoj Banji i Brusu. Četnici su imali 15 mrtvih i 11 zarobljenih. Zaplijenjena 1 strojica, 1 tovar sanitetskog materijala i nešto municije. Mi smo imali jednog lakše ranjenog.

Izjutra četnici su izbili na kose sjeverno od Brusa, pa je 18. brigada, u pokretu za Brus, morala zaobići gradić sa južne strane.

29. avgust

Deseta brigada stigla je u Mačkovec. Prikupila se i glavina 4. brigade. U toku dana izvršili smo pripreme za napad na četnike na našem pravcu. Vršimo obuhvatni napad sa 2. krajiškom brigadom 17. divizije i našom 4. i 10. brigadom opštim pravcem Nerade — selo Pleš — selo Laskovac—Lupoglava. Na krajnjem desnom krilu napad vrše 1. krajiška i 6. srpska brigada 21. srpske divizije, opštim pravcem Štitari — selo Novaci — selo Rataje, a u centru sa linije Brus—Razbojna, napadaju po dvije brigade 17. i 21. divizije.

Pokret za napad lijeve kolone izvršen je 29. avgusta u 18 časova. Sa ovom grupom brigada nalazi se štab naše divizije.

18. Batalj. Neradnik

273

30. avgust

Poslije razbijanja jurinog korpusa kod Maškovec četnici nisu smjeli da ostanu na prostoriji Brus—Aleksandrovac, nego su 29. avgusta uveče počeli sa povlačenjem, tako da su im naše jedinice uhvatile samo zaštitne dijelove. Glavnina četnika povukla se preko Zapadne Morave.

Poginulo je i zarobljeno 93 četnika. Mi smo imali 3 mrtva i 2 ranjena.

31. avgust

Cetvrta i 10. brigada vratile su se na prostoriju Kriva Reka — Lapčevići, a 1. brigada je ostala u selima sjeverno od Velikog Jastrepa, sa dodatkom zatvaranja pravca od Kruševca i produžila je rad na mobilizaciji novog ljudstva.

Jedan bataljon 1. brigade minirao je 29. avgusta prugu Sused—Niš kod sela Tešića. Uništena je lokomotiva, 15 vagona i 2 kamiona. U vagonima je uništeno dijelovi za 3 nova aviona, 3 vagona hrane, 1 vagon sanitetskog i drugog materijala. Poginulo 5 Nijemaca i 1 zarobljen. Kod nas 1 lakše ranjen.

U borbi sa četnicima 30. avgusta tri bataljona 1. brigade izbacili su iz stroja preko 40 četnika, zarobili 24. Zaplijenili 21 pušku i 2000 metaka. Mi smo imali 3 lakše ranjena.²²⁰

1—5. septembar

U ovom vremenu vršili smo mobilizaciju na području Jastrepa i prema Moravi. Ovdje smo mobilizovali 450 mladića i poslali ih u jedinice. Dobili smo 100 boraca iz 21. srpske divizije, a 28 boraca iz Ibarskog partizanskog odreda. Tako su nam se jedinice nešto popunile. Novi borci su prilično goli i bos.

Prva brigada je došla 4. septembra sa terena Jastrepa. Sada se cijela divizija nalazi na prostoriji Kriva Reka—Ouređci—Lapčevići. Ljudstvo se odmara, a sa ma-

njim izviđačkim grupama izviđamo prema Jošaničkoj Banji.

U našu grupu divizija ušla je 21. srpska divizija, na mjesto 2. proleterske divizije. U sastav 21. divizije ušla je 2. proleterska brigada.

Odi saveznika smo ovdje dobili dosta naoružanja i razne municije. No, ništa odijela i cipela.

U Brusu, kod drugo Peka, vidjeli smo drugove Crnog i Ratu. Rato je pošao sa nama.

Dobili smo novog hirurga i sestru — asistenta. Oni su došli kod nas iz Crvene armije, kao pomoć našem sanitetu. Kada mi da sa se sa jednom grupom ljekara i sanitetskog osoblja — crvenozemljaca spustili padobranima na slobodnu teritoriju u Jablanici.

²²⁰ Detaljniji podaci o borbama i pokretima 5. divizije u vremenu od 16. do 31. avgusta objavljeni su u Zborniku 131, 32, 33, 73, 78, 83, 84, 86 i 178.

XII

PRODOR OPERATIVNE GRUPE DIVIZIJA U ŠUMADIJU

(6. IX — 8. X 1944)

Početkom septembra 1944. trupe Crvene armije u svojem nastupanju kroz Rumuniju bližile su se granicama Jugoslavije. Jedinice Prvog proleterskog i Dvanaestog udarnog korpusa prodirle su u zapadnu Srbiju. Tada je Vrhovni štab forsirao nastupanje Operativne grupe divizija iz Toplice u Šumadiju. Planirano je prodiranje svih snaga NOV kroz zapadnu Srbiju i Šumadiju sa ciljem da se razbiju četnici Draže Mihailovića, Neđićevce i druge neprijateljske formacije i njihova vlast i da se stvore povoljni uslovi za konačno oslobođenje Srbije. U isto vrijeme planirane su ofanzivne operacije Trinaestog i Četrnaestog korpusa u istočnoj Srbiji.

Nastupanje Operativne grupe, u čijem je sastavu bila i 5. udarna divizija, iz Toplice u Šumadiju otpočelo je 6. septembra opširnim pravcem Kopanik—Dragačevci—Požega. Sredinom mjeseca grupa je izbila na prostorija Čačak—Požega—Užice. Kako su snage Prvog proleterskog korpusa u to vrijeme već izbile u rejon Valjevo—Lajkovac—Ljig, Vrhovni štab je ponovo forsirao nastupanje Operativne grupe. Tada je, u cilju neposrednije koordinacije dejstava, od Prvog proleterskog i Dvanaestog udarnog korpusa i Operativne grupe divizija formirana Prva armijska grupa NOV.

Nastavljajući nastupanje na sjever Operativna grupa divizija je do 20. septembra izbila na liniju Ljig—Arandjelovac—Topola i povezala se sa jedinicama Prvog proleterskog korpusa. Do početka oktobra jedinice Prve armijske grupe orladale su sjeverozapadnom Srbijom i bile spremne da otpočnu operacije za oslobođenje Beograda.

6. septembar

Izveli smo pokret prema dolini Ibra.

Prikupljamo podatke o neprijateljskim pokretima i uporištima na komunikacijama u dolini Ibra. Treba da forsiramo Ibar.¹⁹¹

Vrijeme provedeno na području Kopanika, Župe i Jastrepa dobro smo koristili za mobilizaciju novih boraca. Kod naroda na Kopaniku i oko Brusa i Aleksandrova nailazili smo na prilično rezervisan prijem. Četnički uticaj ovdje je bio vrlo jak. Keserović je skoro sve pristisno mobilisao. Narod se strahovito plaši četnika i njihove odmazde — ako bi se vratili ovamo. I zbog toga, mađa imaju opštu situaciju u svijetu, nerado se odazivaju za borbu. Četničke laži i propaganda imali su svoga odraza u narodu. Primijetio sam da mnogi od seljaka ne znaju o vojno-političkoj situaciji u našoj zemlji. Treba dosta političkog rada u ovim krajevima.

¹⁹¹ Prema planu Vrhovnog štaba Operativna grupa divizija imala je zadatak da se sa područja Župe i Kopanika što prije prebaci u Šumadiju i to opsevnim pravcem planom Čemerina—Dragačevci—Čačak—Gornji Milanovac—Buzjak i da se preko Surova poveća sa Prvim proleterskim korpusom (1. i 2. proleterska divizija), koji je u to vrijeme 8. septembra izbio na prostorija Požega—Debrinja—Kajzerići—Užice—Sijevica.

Tada je 37. divizija bila na prostoriji Zlatibor—Priljež—Mokra Cera i zadržavala se u borbama 1. i 6. proleterskoj diviziji, dok je Dvanaesti udarni korpus sa 18. i 36. divizionom 6. septembra uspješno forsirao Detsu kod Starog Broda; korpus je imao zadatak da preko planine Tare izbjegne na Povlen i Medvednik, a potom u Mačvu i Poserinu.

Ovim prodorom naših snaga počeo se otvarati poznati plan Vrhovnog štaba o razbijanju njemačkih i neđićevsko—četničkih snaga u zapadnoj Srbiji i Šumadiji i stvaranja strategijskog osovca i inicijative za dalje uspješno nadiranje naših krupnih snaga ka Beogradu.

8. septembar

Noću 7/8. septembra izvršili smo prolaz preko Ibra u rejonu sela Biljanovac. Rijeku smo prešli preko ganova. Porušili smo željezničku prugu na više mjesta, zauzeli rudnik Jaranda, a izjutra 8. avgusta nađu dva bataljona likvidirali su četničku podoficirsku školu u Rudnom, gdje su zarobili 70 četnika.

U ovoj borbi zaplijenili smo 22 puške, nešto municije i druge sitnije vojne opreme. Poginulo je oko 20 neprijateljskih vojnika. Zapaljena su 2 luksuzna automobila.

U borbi na Ibru imali smo 3 mrtva i 13 ranjenih, a na Rudnom i ranjenog.⁸⁵²

9. septembar

Izvršili smo pokret za sela Milanču i Vrmbaje.

10. septembar

Jedinice su stigle na prostoriju Ivanjica—Lisanski rudnik. Grupa četnika i nedobitaca koja je držala grad i rudnik pobjegla je ispred naših jedinica. Zarobljena su 4 četnika, a zaplijenjeno: 1 mitraljez, 15 pušaka, 4 sanduka mina za teški bacač, 2 kola druge municije i dr.

U Ivanjici smo našli malo svijeta. Četnici su silom tjerali narod da bježi iz grada. Muškarce su mobilisali.

11. septembar

U Ivanjici smo proslavili dvogodišnjicu formiranja 4. krajiške brigade. Proslava je izvedena na svečan način. Govorio sam i ja ispred našeg štaba. Naveče je održana priredba, na kojoj je prisustvovalo i nešto građana.

Uveče su dva bataljona 1. brigade ušla u Arilje, odakle su četnici pobjegli.

⁸⁵² Prilikom formiranja Ibra Operativna grupa divizija vodila je borbu sa dijelovima Ruskog našitnog korpusa koji je iz utvrđene baze oborio objekte na komunikacijama, kao i sa dijelovima njemačke 1. berške divizije (jačine oko 1200 vojnika) koji su bili na prolazu za Kraljevo. Na ovim njemačkim snagama vodila je borbu na Ibru 17. divizija „L.Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“ knj. 2, str. 285.

Detaljnije o pokretu Operativne grupe divizija ka Ibru i o formiranju rijeke od strane 5. divizije vidi u Zborniku 1/11, 111, 118, 143 i 148.

12. septembar

Izvršen je pokret jedinica na sektor Arilja. Uveče smo dobili zapovijest za napad na Ulice.

Do ovog dana u Ulicu se nalazilo oko bataljon Nijemaca i nedobitaca. Presječena je komunikacija Užice—Dobrun. U zapovijesti je rečeno da 37. divizija vodi borbu sa njemačkom motorizovanim kolonom duž komunikacije Priboj—Vardiste—Mokra Gora, koja nastoji da se probije u Ulice.

Dvadeset prva divizija napada Požegu, a 17. divizija ima zadatak da sa jednom brigadom zauzme i drži Gvatarsko-kablarsku klisuru — da zatvori pravac od Čacka, jednu brigadu postavlja u rejonu Čuču, a jednu brigadu šalje na prostociju Arilje—Ivanjica.⁸⁵³

13. septembar

Izvršili smo pokret u pravcu Ulica. Za napad na neprijateljski garnizon u Ulici brigadama smo dali sljedeće zadatke: 4. brigada napada grad sa sjevera, 10. brigada — preko Kraljeva i Orlova, 1. brigada — sa zapada, između puteva koji iz Ulica vode za Kremna i Mačkat.

U toku marša ka Ulicu od naše obavještajne službe dobijamo razne podatke o jačini neprijateljskog garnizona u Ulici, pa i to da Nijemci stalno prolaze cestom iz Višegrada i Priboja za Ulice. Mi smo pretpostavljali da u gradu nema više od bataljona Nijemaca i javih smo štabovima brigada da se napad izvrši.

Napad nije počeo jednovremeno. Bio je dug marš i jedinice nisu mogle ranije i jednovremeno stići. Prva brigada napadala je u predviđeno vrijeme — 21 čas, dok su 4. i 10. brigada počele sa napadom u ponoć.

Neprijatelj je bio imenađen našim napadom. Napadu je prethodila jaka minobacačka vatra, a zatim su tri bataljona (po jedan iz svake brigade) ušla u grad. Međutim, u gradu se zateklo više neprijateljskih vojnika

⁸⁵³ U ovo vrijeme 1. i 8. proletarska divizija nalazile su se na prostociji Vardis—Kogjerić—Maljen—Mionica. One su u prethodnim borbama razbile nekoliko četničkih korpusa.

Zapovijest štaba Operativne grupe divizija za napad na Ulice i Požegu i zapovijest štaba 5. divizije za napad na Ulice objavljene su u Zborniku 1/12, 14 i 28.

nego što smo mi računali — oko dva bataljona njemačke „Princ Eugen“ divizije i jedan bataljon nedičevaca (svaga oko 2000 vojnika). Naši su likvidirali samo manji broj spoljnih utvrđenja-betonskih bunkera, a u gradu su Nijemci brzo organizovali otpor. Pred zorom su se naše jedinice povukle na polazne položaje.

Poginulo je oko 50 neprijateljskih vojnika, uništeno 8 kamiona i 2 teška mitraljeza, zaplijenjeno 13 pušaka, 1 laki mitraljez, 60 ručnih bombi i nekoliko hiljada pušanih metaka. Razrušena je željeznička pruga oko Ušica na više mjesta.

Mi smo u ovoj borbi imali 5 mrtvih i 31 ranjenog.

14. septembar

U toku ovog dana jedinice su se odmarale i držale pod kontrolom kretanje neprijatelja oko Ušica. Nijemci nisu bili naročito aktivni, sem što je jedna njihova kolona, pod zaštitom tenkova, pošla za Potegu (21. divizija nije zauzela Potegu). Po podne smo dobili naređenje da sa dvije brigade izvršimo pokret za selo Dobrinju (sjeverno od Potege).

Noću 14/15. septembra izvršili smo pokret sa 4. i 10. brigadom. Prva brigada je dobila naređenje da izvrši noćni pokret za selo Zbojčica.

Na putu za Dobrinju nismo naišli na neprijatelja. U prolazu kroz sela narod je izlazio iz kuća i radošno nas pozdravljao. Stari ljudi i žene govorili su najljepše o nama. Davno su nas očekivali — da se konačno oslobode od strahovitog nedičevsko-četničkog terora.

15. septembar

Dobili smo pismeno naređenje za dalji pokret: treba da izbijemo na liniju Bukulja—Venčac i da zauzmemo Arandelovac. U isto vrijeme 21. divizija treba da zauzme Rudnik, a 17. divizija Gornji Milanovac. Prva i 6. proletarska divizija vode borbe oko Valjeva i prema Lazarevcu.

Do Bukulje i Venčaca 4. i 10. brigadi treba dva i po dana marša, a 1. brigadi tri dana marša.

Irvijestili smo 1. brigadu da izvrši pokret noću 15/16 septembra za Dobrinju.

16. septembar

Sa 4. i 10. brigadom krenuli smo u dvije kolone i uveče stigli na prostorijsa sela Banjani — selo Branetići. Na putu nismo vodili borbu. Uvečeraso je nekoliko četnika. U selu G. Branetići našli smo Čačanski partizanski odred (oko 35 ljudi). Susret sa njima bio je dirljiv: radovali su se našem dolasku kao mala djeca. Mada su pobili dosta naših drugova i vršili strahoviti teror u narodu, koji je pomagao partizane, četnici i Nedičeve bande nisu uspjeli da uguše narodnoslobodilačku borbu u ovom kraju. Seljaci Branetića dočekali su nas vrlo lijepo. Uveče na zboru, koji je zakazan na brzu ruku, došlo je oko 200 seljaka i seljanki. Vrlo pažljivo i razumno, sa iskrenom radošću, slušali su naša izlaganja o današnjoj situaciji, o narastanju i uspjesima naše vojske, o potrebi da se svi dignemo na konačni obračun sa okupatorom i njihovim domaćim slugama.

Upoznali smo se sa Milošem Minićem, sekretarom okružnog komiteta naše Partije. On je takođe govorio na zboru.

Čačanskom odredu dali smo 3 puškomitraljeza. U ovom selu dobrovoljno nam se javilo 20 boraca.

17. septembar

Ivršili smo pokret na sektor Belanovica — selo Dragoš. Prva brigada je stigla u G. Branetiće. Usput smo porušili 2 mosta i nekoliko propusta na pruzi Gornji Milanovac—Ljig, zaplijenili 1 lokomotivu i 3 vagona. Ovu prugu ranije su porušile mještanske jedinice.

Jutro od Belanovice sakobili smo se sa Rudničkim četničkim korpusom, jačine oko 500 četnika. Poginulo je 48, a zarobljeno 25 četnika; zaplijenili smo jedan avionski mitraljez 20 mm sa 200 metaka, 37 pušaka sa 2000 metaka i 70 granata 37 mm. Mi nismo imali gubitaka.

18. septembar

Vršili smo pripreme za dalje operacije i prikupljanje podataka o Arandelovcu i o Topoli.

U toku dana razrušili smo 3 mostova na cesti D. Sarcnja—Ljig i na nekoliko mjesta zarušili cestu Belanovica—Rudnik. Istovremeno smo nastavili sa razbijanjem

četničkog korpusa, te je u toku dana poginulo 47, a zarobljeno 130 četnika. Od toga je 1. brigada u selu Kozelju zarobila 104 četnika. Zaplijenili smo 3 mitraljeza, 1 puškomitraljez, 58 pušaka, 4 pištolja, 3000 metaka i 6 košnja. Mi smo imali 3 lakše ranjena.

Prva brigada je stigla u selo Jelovik.

Po podne održan zbor u Belasovici, koja je sjedište sreza. Narod nas je osrednje primio. Ovdje, u sreza Kačerskom, četnici su imali jak uticaj, naime imali su svoju organizovanu vlast. Ali veliki broj ljudi radije se našim dolasku.

Dobili smo podatke o jačini neprijatelja u Aranđelovu: oko 1200 četnika i nedivčeva drže Bukulju. U Topoli — promjenljivo, jer okupatorske snage prolaze glavnim drumom za Beograd. I tamo ima četnika i nedivčeva. Podatke su nam dali terenski radnici i naša obavještajna služba.

Na osnovu ovih podataka izvršili smo slijedeći raspored jedinica za napad na Aranđelovac, Bukulju i Venčac: Četvrti brigada vrši obuhvatni napad na grad sa dva bataljona pravcem V. Livada—Preseka, a sa dva bataljona postavlja zasjedu na cesti Aranđelovac—Mladonovac, u rejonu sela Markovca.

Prva brigada napada na Bukulju i na grad sa jugozapadne strane.

Deseta brigada napada Venčac, sa jednim bataljonom obezbjeđuje se od Aranđelovca, a sa dva od Topole.

Da nam nedivčevi i četnici ne bi izmakli, odlučili smo da napad počne 19. septembra u podne.

19. septembar

Jedna njemačka motorizovana kolona, jačine oko 80 raznih vozila, pošla je 19. septembra izjutra od Topole preko Aranđelovca i Travnog polja u susret 1. brigadi. Druga, manja, motorizovana kolona pošla je iz Topole za Šatornju. Na taj način naše jedinice imale su pred sobom Nijemce, na koje nismo računali.

Borba je počela u 12 časova, kako je bilo predviđeno. Prva brigada ne naišla na neprijatelja na Bukulju brzo je prebacila svoje snage na sektor Travno polje—selo Balabanac i presjekla odstupnicu glavnini njemačke

motorizovane kolone. Bataljoni 4. brigade otpočeli su borbu na Preseki i u samom gradu.

Imenadni jakom bacačkom, topovskom i mitralješkom vatrom Nijemci su pokušali da se brzo povuku ka gradu, no to nisu stigli. Morali su ustaviti borna kola i drugo motorizovano opremlje, na koje su naši borci otvarali vatru iz neposredne blizine.

Bježenje Nijemaca bilo je skoro panično. Bili su tako razbijeni da su manjim brojem kamiona sa sačelja kolone bježali preko seoskih puteva i njiva ka glavnom putu Topola—Mladonovac. Istovremeno su napadom na Nijemce naši su već bili ušli u grad i sabili četničke i nedivčeve na uski prostor u nekoliko zgrada.

Dva bataljona 4. brigade odlično su izvršila zadatak na spoju puteva kod Markovca, uništivši dvije manje kolone kamiona.

Deseta brigada je takođe uspješno izvršila svoj zadatak: zauzela je Venčac i selo Banju i oslobodila Štavu prostoriju između Banje i Šatornje, odbivši napad Nijemaca da prođu u Šatornju. Njoj je na odjeku Venčac—Kapetanovi stanovi sadejstvovala 2. šumadijska brigada.

20. septembar

Nastavljena je borba u gradu. Najprije je likvidirana šumardmerijska stanica gdje su se bili sakrili četnici i nedivčevi. Nešto ih je odavde uspjelo pobjeći. U 16 časova zauzeta je na juriš velika zgrada „Stara zdanje“, iz koje se krvnički branilo oko 250 četnika i nedivčeva. Naši borci su pod zaštitom mitraljeza dovukli pod zid zgrade oko 100 kg eksploziva. Od eksplozije načinjena je rupa na zidu, kroz koju su naši borci uletjeli u zgradu i tako primoralni neprijatelja na predaju.

Aranđelovac i okolina bili su potpuno slobodni.

Rezultat borbe od 19.IX u 12 časova do 20.IX u 16 časova: Nijemaca — 136 mrtvih; četnika i nedivčeva 296 mrtvih i 420 zarobljenih.²⁴

²⁴ Ukupni gubici neprijatelja u ljudstvu bili su: Nijemaca — 146 mrtvih (među njima 4 oficira), četnika i nedivčeva — 406 mrtvih i 420 zarobljenih, među kojima je bilo dosta „bradonja“ i oficira — (Zbornik 1/12, 349).

Uništeno: 3 borna kola sa topovima, 3 tankete, 1 motorizovani poljski top 80 mm, 1 top 20 mm, 23 kamiona, 4 luksuzna automobila, 7 trokoluca, 1 motocikl.

Oštećeno: 2 motorna municijska kola.

Zaplijenjeno: 6 kamiona, 4 motocikla, 2 radionička kola, 1 sanitetski automobil.

Zaplijenjeno: 4 „Saree“, 355 pułaka, 5 strojnica, 19 pištolja, 45-000 metaka, 350 ručnih bombi, 300 kg eksploziva, 1 protivokolski bacač i drugog materijala.

Mi smo imali 24 mrtva i 83 ranjena (19 teže); od toga smo imali 3 mrtva i ranjena od rasprskavanja cijevi na dva mala engleska bacača.²²⁰

U hotelu „Staro zdanje“ oslobođeno je 50 taoaca, koje su četnici mučili i prebijali kao naše simpatizere.

Narod nas je u gradu i po okolnim selima vrlo lijepo dočekao. Borcima i ranjenicima donosio je hranu i voće. Oduševio se nakom borbom sa Nijemcima i uništenjem motorizovane kolone. Narod je bio zadovoljan i zbog pobjeđbe i zarobljavanja velikog broja četnika-bradonja, zlikovaca ovoga kraja.

U borbi za oslobođenje Arandelovca učestvovala je 2. šumadijska brigada. Ovo je bio drugi susret naših boraca sa domaćim terenskim partizanima. I jedni i drugi bili su pomosni i radosni zbog susreta i uspjele borbe.

Mi smo se sastali sa štabom brigade i terenskim radnicima i porazgovarali o stanju i zadacima brigade. Ova brigada je ušla u sastav naše divizije i dobila zvaničan naziv — 21. srpska brigada.

Uveče 20. avgusta sazvan je zbor u gradu. Na zbor je došla velika masa svijeta. Pozdravili smo građane ispred boraca naše divizije i govorili im o uspjesima i tekovinama naše borbe. Na zboru je govorio i Đukan Pe-

²²⁰ U borbi za Arandelovca 19. septembra sakobili smo se sa jedinicom 1. njemačkog motorizovanog pułca „Brandenburg“ (Oskodnišćki rat naroda Jugoslavije) knj. 2, str. 280. To je bila prva borba u susretu, u kojoj su naši borci, vještini i energičnim dejstvom, rađili istovremeno i drugog neprijatelja.

Po našim dejstvima, vremenom pobjeđba napada i postignutim rezultatima borba za oslobođenje Arandelovca spada u jednu od najuspješnijih i najposudnijih operacija 3. divizije.

Četnjašće o ovoj borbi vidi: Zbornik 1/12, 70, 82, 83, 103, 106 i 107.

trović Sare.²²⁰ Pozvali smo narod Arandelovca da se svim snagama uključi u narodnoslobodilačku borbu.

U toku noći 20/21. septembra naše jedinice izvele su nekoliko uspješnih akcija. Tako je jedan bataljon 4. brigade minirao most dužine oko 30 metara na internacionalnom putu Mladenovac—Topola na rijeci Milatovci, u momentu nailaska njemačke kolone. Na mostu su uništena 2 kamiona i tanketa, a 2 kamiona su oštećena. Ubijeno je i ranjeno oko 50 Nijemaca. Bataljon je imao 1 mrtvog i 9 lakše ranjenih. Na istom putu, kod Hadlakove čuprije, dva bataljona 10. brigade iz zasjede su spalili tri njemačka kamiona sa benzinom i ubili nekoliko Nijemaca, a jedan njen bataljon napao je i zauzeo Topolu, u kojoj je bila manja posada koja se povukla za Oplenac. Zbog dolaska njemačke motorizovane kolone iz Kragujevca, naš bataljon se povukao iz Topole.

Sva tri bataljona 10. brigade imala su 5 ranjenih (jednog teže).

Iste noći jedinice 21. srpske brigade srušile su dva mosta kod sela Banje (na cesti Arandelovac — Topola) i porušili cestu na tri mjesta.

21. septembar

Rakovićev četnički korpus,²²¹ jačine oko 500 ljudi, pokušao je da se probije preko sela Bukovika na jugozapad. Jedan bataljon 4. brigade dočekao je Rakovića. Poginulo je 30 i zarobljeno 60 četnika. Zaplijenjena su 4 peškomitraljeza, jedan laki bacač, 35 pułaka, 1000 metaka, 2 revolvera. Mi smo imali jednog lakše ranjenog. Četnici su pobjegli ka Mladenovcu.

Noću 21/22. septembra dva bataljona 10. brigade iz zasjede na cesti Topola—Mladenovac spalili su 4 njemačka kamiona, a 6 kamiona oštećili bliskom vatrom. Ubijeno je i ranjeno oko 50 Nijemaca. Zaplijenjeno 3 pułaka i 1 pištolj. Jedan tenk koji je pratio drugu kolonu od 6 kamiona spriječio je naše borce da izvuku materi-

²²¹ Đukan Petrović Sare bio je tada član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

²²² To je bio Drugi ravnogorski četnički korpus. Njegov komandant Predrag Raković poginuo je decembra 1944. godine u selu Nijekocima, kod Čučka (Zbornik 1/12, 106).

jal iz kamiona, a uskoro je našla druga, jača, njemačka motorizovana kolona.

Naši bataljoni imali su 1 mrtvog i 10 ranjenih (3 teže).

U svim noćnim akcijama na komunikaciji Topola—Mladenovac uglavnom smo imali gubitke od neprijateljskih ručnih bombi.

Formirali smo komande mjesta u Arandelovcu, Belanovici i Darosavi.²²⁴

22. septembar

Izvršili smo raspored brigada tako da vrše mobilizaciju na svojim rejonima, da pomažu formiranje partizanskih straha pri komandama mjesta i da na komunikacijama izvedu partizanske akcije sa bataljonima.

Ovog dana smo dobili izvještaj da Nijemci nadiru preko Rudnika za Arandelovac i Topolu. Motorizovana njemačka kolona prodire cestom Čolak—Milanovac—Rudnik.

Rokirali smo naše jedinice južno i jugozapadno od Arandelovca. No, Nijemci samo prolaze cestom Rudnik—Šatornja—Topola i neposredno obezbjeđuju svoj prolaz.

23. i 24. septembar

Bez osobitih promjena.

Nijemci su zauzeli Venčac i obezbjeđuju prolaz svojih jakih kolona međunarodnim drumom.

Svaki dan dolazi u naše jedinice sve veći broj novih boraca, dobrovoljaca iz Arandelovca i njegove okoline, sa Kosmaja i iz Beograda. Naše se brigade naglo povećavaju.

Kod nas je dolazio drug Plavi, politikom korpusa i zadržao se jedan dan.²²⁵

²²⁴ Sada selo Partizani.

²²⁵ Po naredanju druga Tita Operativna grupa divizije bila je selo u sastav Prvog proletarskog korpusa, koju su sačinjavali 1. i 2. proletarska, 3, 17. i 21. udarna divizija. Za komandanta Prvog proletarskog korpusa postavljen je Pejo Dapčević, dok je Mijaško Todorović Plavi još ranije bio politički komesar istog korpusa.

26. septembar

Održali smo savjetovanje sa štabovima brigada. Na savjetovanju pretrfali smo pitanja; uzdizanje i čuvanje kadrova, rad na vojnoj obuci i jačanju discipline, o političkom radu u jedinicama, o političkom radu u pozadini i o pomoći narodnim vlastima.

Na savjetovanju smo istakli da nam jedinice, zbog naglog priliva novih boraca, svakodnevno brzo rastu, pa je potrebno da vršimo intenzivnu obuku komandnog kadra, u cilju daljeg njegovog osposobljavanja i uzdizanja. Mlade borce treba što brže naučiti da rukuju oružjem i daju im potrebna politička znanja.

S obzirom na svestrani razvoj narednoslobodilačkog pokreta u Srbiji, naši vojno-politički rukovodioci moraju mnogo više nego do sada da rade u narodu i da pomažu u radu naše pozadinske vlasti.

Zaključni savjetovanja biće odmah donijeti na naše štabove i sav drugi komandni kadar.

Ovo savjetovanje koristiće našim štabovima brigada i bataljona, koji su na svojim sastancima uglavnom kritikovali pojedine nedostatke, a manje su raspravljali o pitanjima šireg značaja.

Raspored divizije 26. septembra je sljedeći: 1. brigada — u širem rejonu sela Vukosavlci, sa zadatkom da protjera Nijemce sa Venčaca i sela Banje; 4. brigada u širem rejonu sela Misača, sa zadatkom dejstva na komunikaciji Topola—Beograd; 21. srpska brigada je na prostoru Darosava—Bukulja, radi na popuni i sređivanju svojih pozadinskih jedinica; 18. brigada u rejonu Belanovica — selo Dragolj — u rezervi divizije. Naš štab je u Belanovici.

Formirali smo artiljerijski kurs, na kome obučavamo komandni i borački kadar za jedan divizion.

Istog dana, jedan bataljon 4. brigade poslao je na Kosmaj, gdje će sa Kosmajskim partizanskim odredom vršiti akcije na manje garnizone i prugu prema Beogradu. Bataljonu smo dali radio-stanicu.

27. septembar

Noću 27/28. septembra 1. brigada izvršila je napad na Venčac i demonstrativni napad na Šatornju i Banju.

Nijemci se sa Venčaca nisu dali potisnuti. Poginulo je 15 Nijemaca, zaplijenjen 1 „Jarac“, 2300 metaka i 14 ručnih bombi. Mi smo imali 1 mrtvog i 10 ranjenih (od kojih 2 teže ranjena).

28. septembar

Nijemci su izvršili napad na čitavoj našoj liniji — od sela Donje Trešnjevce do Preske. Jačina Nijemaca — oko 1000 ljudi. Svi neprijateljski napadi su odbijeni. Nijemci su se zadržali na Venčacu.

Bataljon na Kosmaju razbio je grupu od 200 nedidčevaca i minirao jedan voz. U borbi na pruži poginulo je 9 Nijemaca.

U čitavoj borbi neprijatelj je imao oko 56 mrtvih i ranjenih. Uništena i lokomotiva i 2 vagona.

Mi smo imali 12 ranjenih, od kojih 3 teže.²⁹²

Danas smo otpremili 37 teških ranjenika za bolnica u Valjevo. Ovo su ranjeni drugovi u borbama od prelaza Ibra do sada.

29. septembar

Nijemci nisu danas mnogo aktivni. Slabijom artiljerijskom vatrom tukli su položaje 1. brigade.

Po naredenju Itaba Prvog proleterskog korpusa uputili smo 21. arpsku brigadu na prostorijsu Ljig — selo Gekoč — selo Stavica, sa zadatkom da očisti teren od četničkih grupa i da održi telefonsku vezu sa 21. arpskom divizionom u G. Milanovcu.

30. septembar

Nijemci su nas ponovo napali na čitavoj liniji od Trešnjevce do Preske. U napadu učestvuju jedan (14.) puk SS divizije „Princ Eugen“, sa neke nedidčevaca i četnika. Neprijatelj raspolaže sa nekoliko teških tenkova i dvije baterije topova. Nijemci su uspjeli da ovladaju

²⁹² O aktivnosti i dejstvima 3. divizije u vremenu od 21. do 30. septembra mogu se naći detaljniji podaci u Zborniku 1/12, 114, 123, 124, 142, 156, 166, 165, 181, 182, i 183 i Zborniku 1/13, 2, 10 i 25.

Presekom, neke su potisli 1. brigadu i ušli u sjeveroistočni dio Arandjelovca.²⁹³

Poginulo je oko 30 Nijemaca. Mi smo imali 4 mrtva i 18 ranjenih.

1. oktobar

Dva bataljona 1. brigade, ojačani baterijom topova i brigadnom pratećom četom, napali su njemačke položaje na Velikim barama i Kapetanovim stanicama i potisli Nijemce na Venčac. Poginulo je 10—15 Nijemaca, a jedan je zarobljen. Mi bez gubitaka.

Istog dana bataljon 4. brigade i Kosmajski partizanski odred napali su nedidčevce u selu Parcani; poginulo je 27 nedidčevaca, a mi smo imali 2 mrtva i 14 ranjenih. Od eksplozije mine u cijevi engleskog minobacača, koji smo primili iz pomoći, nastradala je postaba — poginula su 2 druga, a 4 su ranjena. Ranjen je i komandant bataljona — bio kod minobacača.

Noću 1/2. oktobra dva bataljona 1. brigade pošli su da napadnu Nijemce u Satornji; međutim, Nijemci su se već bili povukli za Topolu. Prva brigada se pomjerila na liniju selo Zabrdje—selo Balabanac—Arandjelovac, pešto su Nijemci napustili i Venčac.

4. oktobar

Četvrtog oktobra uveče 1. brigada je napala jedan njemački bataljon na položajima oko Topole. Sa Nijemcima je bilo neko četničko. Naši su Nijemce brzo razbili i potisnuli ih na Oplenac. Poslije pola noći naišla je od Kragujevca jača njemačka motorizovana kolona i naši su morali napustiti Topolu.

Ubitjeno je oko 70 Nijemaca i četnika. Mi smo imali

²⁹³ 1. SS divizija „Princ Eugen“, prodirući od Poluge preko Čučka, stigla je u Gornji Milanovac 21. septembra, a ajutradan preko Rudnika u Topolu. Da bi 3. divizija odbacila što dalje od glavne komunikacije Beograd—Kragujevac, Nijemci su protiv nje uputili i puk „Brandenburg“ i 14. puk 1. SS divizije. Međutim, zbog teške situacije u istočnoj Srbiji 1. SS divizija (bez 14. puka) krenula je 30. septembra prema Nisi, a pukovi „Brandenburg“ i 149. puk 171. tenkove divizije u istočnoj Srbiji. Zbog brzog otvara i odlietnih protivnapada 3. divizije, 14. puk nije mogao da održi položaje na Preski, Venčacu i Brzovcu, pa se povukao ka Topoli („Ostvolodilaški rat naroda Jugoslavije“, knj. 3, str. 295).

2 mrtva i 12 ranjenih, od kojih 6 teže. Zaplijenjeno je 1000 šajkača, 1150 uvijača, 100 čebadi, 1000 kg brašna, 10 pušaka i dr., a spaljena 3 kamiona.

Bataljon 4. brigade sjeverno od Kosmaja ubio je 5 nedoljevača i zaplijenilo 2 mala bacača.

Na kurseve pri štabu 1. proleterskog korpusa poslali smo: na kurs za oficire — 17 drugova. Pošao je i drug Ratko, za komandanta — rukovodioca kursa;¹⁴⁴ na artillerijski kurs — 30 drugova; na bolnički kurs — 12 drugarica.

Mi smo formirali minobacački kurs, kojem prisustvuje 30 boraca.

6. oktobar

Povukli smo bataljon 4. brigade sa Kosmaja. Stojimo pred novim zadacima.

Zasjeda 4. brigade na međunarodnom drumu nije vodila borbu.

7. oktobar

Po naređenju štaba korpusa prikupili smo diviziju na prostoriju Banja—Arandjelovac—Misača.

U podne bataljon 10. brigade ušao je u napulčenu Topolu. Našao je top „pišto“ i nekoliko pušaka. Nijemci su se povukli ka Kragujevcu.

U 14 časova Nijemci su ponovo došli u Topolu sa jednim bataljonom i nekoliko tenkova. Naši nisu organizovano spriječili nadiranje Nijemaca, mada su to mogli. Ova njemačka kolona došla je od Kragujevca.

Uveče je jedan bataljon 4. brigade pošao za Mladenovac, jer smo imali podatke da su se Nijemci i otud povukli.

8. oktobar

Bataljon 4. brigade u zoru je napao Mladenovac. U gradu je bilo oko 150 feldšandarma i nešto njemačkih željezničara. Naši su iznenadili Nijemce i nanijeli im prilične gubitke. Nijemcima je došla pomoć željezničkom pragom od pravca Beograda i Palanke i naši su se povukli. Imali smo 1 mrtvog i 10 ranjenih.

¹⁴⁴ Ratko Martinović, načelnik štaba divizije.

Osmog oktobra uveče došli su u Arandjelovac štab korpusa i štab 1. proleterske divizije. Na sastanku su postavljeni zadaci pojedinim divizijama. Mi imamo zadatak da preko Topole odistimo teren od neprijatelja i da se spojimo sa Crvenom armijom negdje oko Velike Plane.

Došli smo naređenje brigadama: Prva — da napadne Topolu, Četvrta — da postavi zasjedu na međunarodnom drumu južno od Mladenovca i da razruši prugu istočno od Mladenovca, Deseta i Dvadeset prva brigada — u rezervi.

Napad smo predviđeli za 9. oktobar uveče.

XIII

U BORBAMA ZA OSLOBODENJE BEOGRADA

19. — 20. X 1944

Podijle uspješno izvršenog prodora jedinica Prve armijske grupe NOV kroz zapadni Srbiju i Sumadiju i razbijanja njemačkog odbrambenog fronta na jugoslovensko-bugarskoj granici u dolini Timoka od strane trupa Crvene armije i Cetinastog korpusa NOV i njihovog izbijanja u dolinu Velike Morave, Vrhovni štab je izdao direktivu za nastupanje snaga Prve armijske grupe ka Beogradu.

Jedinice 5. udarne divizije, dejstvajući na lijevom krilu Prve armijske grupe NOV, spojile su se 11. oktobra sa trupama Crvene armije u Palanci i u sadejstvu sa njima 12. oktobra razbile su njemačke snage u Topoli i Mladenovcu. Do 14. oktobra trupe Prve armijske grupe NOV, prodirajući ka Beogradu izbile su pred neposrednu odbranu grada na liniji Zarkovac—Bazjica—Mali Mokri Lug. Peti udarna distrikt nastupala je glavninom pravcem Mladenovac—M. Orasac—Vrčin—Mali Mokri Lug, a njena i krajiška brigada za to vrijeme sadejstvovala je jedinicama Crvene armije u borbama za Smederevo.

Cetinastog oktobra, po planu štaba Prve armijske grupe, otpočele su borbe za oslobodjenje Beograda. Jedinice 5. udarne divizije nastupale su od Malog Mikrog Luga sa zadatkom da oslobode sjeveroistočni dio grada. U toku borbi za Beograd distrikt je glavninom svojih snaga uzela učesća u razbijanju njemačkih snaga koje su

počele u toku 15. i 16. oktobra da prodru u Beograd iz pravca Smedereva.

9. oktobar

Pošla je Crvena armija brzo napredovala od Petrovca na Mlavi ka Velikoj Moravi, štab korpusa je naredio da i mi ubrzmamo pokret preko Topole za Palanku i da se kod Palanke spojimo sa Crvenom armijom.

Brigadama smo izdali zadatke. Prva brigada je napala Topolu, ali bez uspjeha. Nijemci su upotrijebili tenkove i artiljeriju. Imali smo 10 ranjenih. Brigada je pošla za Natalince; 4. brigada u noći 9/10. oktobra porušila je željezničku prugu kod stanice Kovačevac; 31. srpska brigada je prešla međunarodni drum i zadržala se u selu Zagorica; 10. brigada je ostala u opsadi Topole i na zatvaranju pravaca prema Mladenovcu i Aranđelovcu.

Četvrta brigada na željezničkoj stanici Kovačevac ubila je 11 Nijemaca i 4 zarobila.

10. oktobar

Prva brigada je ušla u prazne Natalince i u toku dana ispitala teren prema Palanci. Četvrta brigada je razbila njemačku motorizovanu kolonu i njemačku pješadiju između Kovačevca i Kusatka i očistila željezničku prugu. Ovi Nijemci su se povlačili iz Palanke za Mladenovac. Jedan dio Nijemaca je uspio da se probije za Mladenovac.

U borbi je poginulo 80, a zarobljeno 40 Nijemaca i Serbica i 10 četnika. Zaplijenjena su 2 topa, 7 puškointraljaza, 90 pušaka, 300 ručnih bombi, 20.000 metaka, 15 kola sa ratnom opremom i 10 konja. Uništeno 7 kamiona, 1 blindirani automobil i 1 motocikl.

Mi smo imali 1 mrtvog i 6 ranjenih.

U noći 10/11. oktobra 10. brigada je napala Topolu. Nije ju zauzela. Nijemci su dali odlučan otpor.

11. oktobar

Jedan bataljon 1. brigade 11. oktobra u 7 Sasova susreo se sa jedinicama Crvene armije u Palanci. Sovjetske patrola su bile stigle u Palanku na 15 minuta prije naših. U Palanci je došlo do manifestacija obostranog za-

dovoljstva boraca i crvenoarmejaca. Narod je takođe oduševljeno pozdravio naše i sovjetske trupe.

U toku dana sve naše jedinice su se spojile sa trupama Crvene armije na sektoru Palanka—Mladenovac.

Četvrta brigada je likvidirala njemačko uporište na k. Debljak, 2 km istočno od Mladenovca, i rasporedila se na liniju sela Granice—selo Rajkovac. Dvadeset prva srpska i 1. brigada stigle su na prostoriju sela Kovčevac —V. Krina—Azanja. Dvadeset brigada — kod Topole.

U toku dana zarobljena su 33 čerkeza, zaplijenjena su 2 puškomitraljeza i 20 pušaka.

Sastali smo se sa štabom sovjetskog puka u Palanci. Ovaj susret bio je prisan i lijep, no imao je više karakter susreta između starih poznanika i ratnika, koji su se već vidjeli. Zapravo, mi smo mislili drukčije o tom prvom susretu. Ali, izšlo je da se mi već odavno poznajemo i, eto, sada smo tu u Palanci: sjedimo i obično razgovaramo o daljim našim zadacima.

Tako je bilo i kod naših boraca. Bilo je ljubljenja, pozdrava i razgovora. I mi i crvenoarmejci bili smo veseli. Ali i mi i crvenoarmejci išli smo dalje, na svoje zadatke: treba što prije stići do Beograda, treba što prije očistiti zemlju — uništiti njemačku vojsku, ući u Njemačku. To je bio rezultat dogovora na sastancima.

Neobično su nam se sviđjeli crvenoarmejci. Svi oni imaju naše osobine. Mi i oni skoro potpuno smo slični. I u njihovom štabu i kod njihovih boraca vidi se ta sličnost. Jednako smo vaspitani. Obje naše vojske bore se za istu stvar, obje naše vojske izrasle su iz naroda. Onda, ne možemo se ni razlikovati.

Jedino se razlikujemo u načinu ratovanja. Sovjeti imaju savršenu tehniku — mi je nemamo. Oni imaju savršena ratna sredstva, a mi još u koječemu oskudijevamo. Ali, sada idemo zajedno. Crvenoarmejci će nam pomoći da i naša vojska bude uskoro moderno naoružana.

Jedanaesti oktobar 1944. godine je za našu diviziju veliki dan. Sastali smo se sa Crvenom armijom! Velika je to čast i mi smo sretni. Ove naše razpoloženja, naše slavlje izrazili smo u pozdravnim depešama drugovima Titu, Staljinu, Toluhinu i Puku. Šteta je što nismo mogli održati miting ili priredbu u Palanci. Crvenoarmejcima se

žurilo na sastanak. Mi nismo htjeli da ostajemo iza njih. Brzo smo pošli naprijed — zajedno.

Rekli smo štabu puka svoj izdatak, a oni nama svoj.

12. oktobar

Noću 11/12. oktobra naša 4. brigada i 3. proleterska brigada i, proleterske divizije napali su Nijemce u Mladenovcu, ali zbog dolaska pojačanja neprijatelju iz Balje, obje brigade su se povukle iz grada.

Sa dvije brigade nastavili smo pokret na sjever. Naše jedinice onesposobile su željezničku prugu Smederevo—Ivanča i likvidirale neprijateljska uporišta na željezničkim stanicama Suva Česma, Umčari i M. Požarevac. Ove stanice branjene su iz betonskih bunkera.

Istog dana 4. i 10. brigada sadejstvovale su jedinicama Crvene armije u napadu na Mladenovac i Topolu. Oba grada su zauzeta. U borbi za Mladenovac istakli su se bataljoni 4. brigade.²⁴³

U toku čitavog dana neprijateljski gubici u borbi su: 120 mrtvih i 54 zarobljena. Zaplijenjena su 4 teška bacača, 1 top 37 mm, 1 protivavionski mitraljez 20 mm, 7 lakih bacača, 13 puškomitraljeza, 174 puške, 13 strojnica, 8 pištolja, oko 80 000 metaka. Uništena 2 tenka i 7 kamiona.

Naši gubici su 13 mrtvih i 33 ranjena.

13. oktobar

Jedinice su se prikupljale na prostoriji: Vlaška—M. Požarevac—Umčari—M. Orašje. Prva brigada u toku dana upostavila je vezu sa jedinicama Crvene armije zapadno od Smedereva. Štab puka Crvene armije tražio je od naše 1. brigade sadejstvo u napadu na Smederevo, pa je tamo pošao komandant brigade sa dva bataljona.

²⁴³ U napadu na neprijateljski garnizon u Topoli učestvovala su 2. brigada 17. divizije i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije. Od sovjetskih snaga učestvovalo je jedan motorizovan puk. U napadu na neprijateljski garnizon u Mladenovcu učestvovala je 2. proleterska brigada 1. proleterske divizije, jedan bataljon Crvene armije i njen motorizovan puk koji je u međuvremenu stigao iz Topole.

Oslobodjenjem dva grada bila je prekinuta i poslednja veza između neprijateljske grupacije u Beogradu i njegovoj najbližoj okolini sa njegovim snagama u rejonu Kragjevca.

Ostale jedinice su se odmarale. Deseta brigada po noći je stigla u selo Vlašku.²⁶⁴

14. oktobar

Izdali smo naređenje brigadama za marš na prostoriju Popovići—Ivanča—Vrčin—Begaljica. U 10 časova dobili smo zapovijest Štaba korpusa o otpočinjanju borbe za oslobođenje Beograda. Napad na neprijateljski garnizon u Beogradu predviđen je istog dana.²⁶⁵

Zadatak je naše divizije da napadne neprijatelja u Beogradu opštim pravcem M. Mokri Lug—Aleksandrova ulica—Džukanova ulica. Zona širenja desno sve do Dunava. Lijevo od nas napada 1. proleterska divizija. Sve ostale jedinice našeg korpusa učestvuju u napadu (sem 17. divizije), naš Dvanaesti korpus i Četvrti motomehanizovani korpus Crvene armije.

Prema nepotpunim podacima Beograd brani tri njemačke divizije. Na sektoru Smederevo—Grocka nalaze se druge njemačke snage nepoznate jačine, zbog čega od pravca Grocka treba da postavimo jača obzbeđenja, kako bi spriječili učestvovanje tih njemačkih snaga u odbrani Beograda.²⁶⁶

Izdali smo odmah brigadama naređenje za pokret ka Beogradu i odredili odbojne dejstva pojedinih brigada u samom Beogradu.²⁶⁷

Pokret naših brigada sa prostorije Vlaška—Popovići ka Beogradu bio je dosta naporan, put je bio prilično dug, tako da smo marš morali prekinuti čitavu noć.²⁶⁸ Zbog

²⁶⁴ O borbama i radu 3. divizije u vremenu od 1. do 13. oktobra 1944. godine detaljniji podaci su u Zborniku I/11, 21, 24, 30, 31, 130, 131, 132, 133, 139, 141, i Zborniku I/14, 90.

²⁶⁵ Zapovijest Štaba Prvog proleterskog korpusa za oslobođenje Beograda objavljena je u Zborniku I/13, 138.

²⁶⁶ U odbrani lina prostorije Beograda našle su se mnogobrojne i naročito neprijateljske jedinice, čim se 14. oktobra od pravca Smedereva kretala jaka njemačka grupa koja sastava: 1. brdska divizija, borbena grupa „Viktor“, I. i 2. puk „Brandenburg“ i dijelovi 3. policijskog puka („Oslobodilački rat naroda Jugoslavije“, knj. 2, str. 314—317).

²⁶⁷ Zapovijest Štaba 3. divizije za oslobođenje Beograda objavljena je u Zborniku I/13, 138.

²⁶⁸ U toku dana 14. oktobra i noći 14/15. oktobra, 4. 21. i 10. brigada izvršile su marš dužine 35—40 km.

toga predviđeni napad noću 14/15. oktobra nismo mogli izvršiti. Na zadatak je stigla samo 4. brigada. Ona je napala neprijateljske položaje preko Malog Mokrog Luga, uspjela da probije neprijateljsku liniju sa obje strane smederevskog drumu i ušla u predgrađe. Nijemci su na Velikom Vračaru raspolagali jakim snagama, te su bočnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom i dejstvom pješadije primorali dva njena bataljona da se povuku u M. Mokri Lug.

Istog dana 1. brigada i jedna sovjetska motostreljačka brigada napale su neprijateljski garnizon u Smederevu. Pošto šestoke borbe naše snage su zauzele neprijateljska utvrđenja: Karađerđevo brdo, Leštare i k. 161 a dva bataljona 1. brigade prodrle su u grad. Nijemci su se iz grada ogorčeno branili, a po podne stiglo im je pojačanje od pravca Požarevca, jačine 50 motornih vozila, pa su se naši bataljoni u 17 časova povukli iz grada.

U ovoj borbi Nijemci su imali oko 120 mrtvih. Naši su zaplijenili 1 teški bacač, 1 puškomitraljez, 50 šinjela i druge opreme. Mi smo imali 10 mrtvih i 35 ranjenih.

15. oktobar

U 7 časova postavili smo nov raspored jedinica a obzirom da su Nijemci držali čvrstu položaje na koti V. Vračar pa prema Dunavu, a cesta Beograd—Grocka bila je slobodna za promet. Sa druge strane, od pravca Avala, avazkim drumom, prodrle su do Slavije sovjetske motorizovane jedinice i jedinice 1. proleterske divizije.

S obzirom na ovakvu situaciju naredili smo 4. brigadi da odmah preduzme ubacivanje jedinica u grad preko M. Mokrog Luga smederevskim drumom i dalje Aleksandrovom ulicom.²⁶⁹ Desetu brigadu i 21. arpsku brigadu postavili smo na položaje istočno od V. Mokrog Luga i Kaludercice — da dejstvuju bočno na cestu Beograd—Grocka i da spriječe prodor Nijemaca od pravca Grocke.

U 11 časova prve jedinice 4. brigade prodrle su u grad i u rejonu k. Konjarska spojile se sa dijelovima Crvene armije. U toku dana 4. brigada i jedinice Crvene armije očistile su grad sve do Tehničkog fakulteta i dalje prema

²⁶⁹ Sada — Bulevar Revolucije.

Dunavu, gdje su zauzele novu električnu centralu, neke fabrike i skladišta i izbile na dunavsku željezničku stanicu.

U 13 časova njemačka motorizovana kolona, jačine 30 vozila, uspjela se probiti cestom iz Grocke do M. Mokrog Luga. Ovdje ih je iz zasjede dočekao bataljon 4. brigade, uništio veći dio motornih vozila, dok se nekoliko blindiranih automobila uspjelo vratiti ka Grockoj. U borbi je učestvovala i 21. srpska brigada.

Uveče smo koncentrisali 10. brigadu na sektor M. Mokrog Luga, sa ciljem da zajedno sa sovjetskim snagama onemoguću nove pokušaje Nijemaca da od pravca Grocke prođu u grad.

Istog dana izjutra jedan bataljon 1. brigade zauzeo je Grocku. Tada su se u Grockoj nalazile manje njemačke snage, koje je naš bataljon brzo razbio. No, Nijemci su nadirali od Smedereva jakim motorizovanim snagama, tako da se bataljon iz Grocke pred veće morao povući.

U 20 časova čitava 1. brigada je, ojačana sa 4 sovjetska tenka i sa 6 topova, napala njemačku kolonu na sektoru između Grocke i sela Brestovika. Mada je napad izvršen silovito, nismo uspjeli da očistimo pomenući sektor. Nijemci su ovdje bili vrlo jaki i uporno su se branili. Poslije ponoći 1. brigada se povukla prema selu Pudarci.

U borbama 14. i 15. oktobra njemačke i druge neprijateljske snage imale su oko 520 mrtvih i 167 zarobljenih.

Zaplijenjeno je: 4 teška bacača, 1 mitraljez „breda“, 49 mitraljeza i puškomitraljeza „laraca“, 21 puškomitraljez, 30 strojnica, 500 pušaka, 73 pištolja, 5 kamiona, 3 motocikla i dosta druge vojničke opreme i materijala.

U oba dana borbi mi smo imali 18 mrtvih, 8 nestalih i 65 ranjenih.

U noći između 13. i 14. oktobra naše jedinice su nastavile u gradu šikovanje dijelova IV i VI kvarta, dok su 10. brigada, jedan bataljon 4. brigade i manje snage Crvene armije dočekali na položajima oko M. Mokrog Luga jaku njemačku kolonu, jačine do 2000 ljudi, koja je pokušavala da se Aleksandrovom ulicom probije u Beograd. Razvila se vrlo oštra borba iz neposredne blizine i trajala je čitavu noć. Mada su Nijemci trpjeli gubitke, uporno su nastojali da se probiju u grad. U toku

noći uspjeli su da ovladaju predgrađem grada duž smederevskog druma i kosama Konjarnikom i Laudonovim lancem.

U ovoj borbi Nijemci su imali samo od naših jedinica oko 135 mrtvih. Zaplijenjena su: 3 kamiona, 1 motocikl, 2 „larca“, 32 puške, 1 strojnica, 2 parabehuma. Uništeno je 5 kamiona, 1 tenk, 1 teški bacač, 3 radio-stanice i 6 „laraca“.

Mi smo imali 11 mrtvih, 38 nestalih i 23 ranjenih.

Poslije ovog njemačkog prodora situacija je na ovom sektoru bila prilično opibitna, jer su Nijemci od pravca Grocke raspolagali sa oko dvije pješačijske divizione i oko 1500—2000 raznih motornih vozila sa mnoštvom artiljerije i tenkova. Manji dio ovih snaga nalazio se oko M. Mokrog Luga, dok se njihova glavina prikupljala duž puta od Grocke ka M. Mokrom Lugu.

Da se ne bi ponovo prenijela borba u dio već oslobodjenog grada, predložili smo štabu korpusa da se sektor ispred Aleksandrove ulice, pa preko V. Vračara na Dunavu, pojača mehanizovanim jedinicama Crvene armije.

Na odsjeku V. Mokri Lug—Kaludercica—Leštane nalazile su se snage 21. divizije, koje su dejtvovala bočno na komunikaciju Grocka—M. Mokri Lug. Artiljerija Crvene armije postavljena je u rejonu Kumodraža da tuđe neprijateljske snage na ovoj komunikaciji.

16. oktobar

Izjutra su bila prebačena iz grada dva bataljona 4. brigade i postavljena pred njemačke snage koje su prodirle u grad. Ovdje je već bio pojačan front i sa drugim našim jedinicama i sa dijelovima sovjetskih snaga.

U toku dana ove jedinice likvidirale su ostatke njemačke kolone koja se bila probila na Konjarnik, Laudonov lanac i M. Mokri Lug. Zauzele smo Veliki Vračar.

Pred veče smo prebacili 10. brigadu od V. Mokrog Luga na položaje Novo srpsko groblje—Karaburma, tako da je pojačala ovu liniju i obezbijedila čitav prostor prema Dunavu. U toku noći prebačena je na položaje oko smederevskog druma i 21. srpska brigada.

Ovog dana 1. brigada je vodila borbu sa Nijemcima na odsjeku selo Kamendo—selo Pudarci. Brigada se za-

protstavila njemačkom nadiranju, zadržala ih, a zatim je izvršila pokret preko sela Vrčina u rejon Avale, gdje se u toku noći spojila sa jedinicama Crvene armije. U aparatu sa štabom sovjetskog korpusa brigada se postavila na liniju Osoje (k. 235)—Kosapljiste—Šuplji kamen (k. 295). Bilo je potrebno da se uspostavi ova linija, jer se pretpostavilo da Nijemci mogu lako promijeniti svoj pravac probijanja, to jest da iz sektoru širog rejona Goecke pokušaju proboj preko Avale i Ripeja prema Savi i dalje za Srem.

U toku dana Nijemcima su naše jedinice nanijele gubitke od 202 mrtva i 27 zarobljenih. Zaplijenjeno je: 7 „laraca“, 7 puškomitraljeza, 70 pušaka i dr.

Mi smo imali 4 mrtva, 25 ranjenih i 2 nestala.

17. oktobar

Petnaestog i 16. oktobra štab divizije se nalazio u Kumodražu, odakle se u noći 16/17. oktobra prebacio u grad, u blizini Cvetkove mehane.

Da bi potpuno osigurali Beograd sa pravca Goecke i dopunili frontalnu odbranu sovjetskih tenkova i artiljerije, postavili smo naših sedam bataljona na liniji Smederevski drum—V. Vračar—Karaburma—Dunav.

Nijemci su u toku noći 16/17. oktobra ponovo pokušali da se preko M. Mokrog Luga probiju u grad, ali su bili odbijeni.²⁷⁰ Tokom 17. oktobra tukli su artiljerijskom vatrom našu i sovjetsku liniju odbrane.

Druge naše snage držale su pod kontrolom IV i VI kvart i održavale vezu sa jedinicama 1. proletarske divizije.

Sedamnaestog oktobra uveče 1. brigada, u sastavu 21. divizije, pomognuta sa 4 sovjetska tenka pošla je u napad na njemačke snage koje su se nalazile na položajima k. Kamen i k. Lipovica (južno od Boleča). Na, iste

²⁷⁰ Ovo je bio poslednji pokušaj 1. teške divizije i ostalih njemačkih jedinica iz ove grupacije da se probiju u Beograd. Sedamnaestog oktobra Nijemci odlažu da sa ove grupacije izvrši proboj opštim pravcem Boleč—Avala i dalje na zapad, kako bi se preko Save dosegli Srema. Na, ni ovaj im pokušaj nije uspio. Ova njemačka grupacija, kao što je poznato, potpuno je razbijena u rejonu Avale, Vrčina i Ripeja. Od uništenja i zarobljavanja spasilo se samo 1000 njemačkih vojnika, koji su kod Koceljeva bili prihvaćeni od jedne njemačke kolone upućene iz Šapca.

večeri jake njemačke snage pošle su sa ovog pravca u probijanje prema međunarodnom drumu i Avali. Oštra borba je vođena štavu noć. Rano ujutro 18. oktobra Nijemci su uspjeli da potisnu naše i sovjetske jedinice i da dijelom snaga iziđu do samog međunarodnog druma.

U toku dana i noći Nijemci su imali oko 130 mrtvih. Zaplijenjeno je 8 puškomitraljeza, 3 „laraca“, 85 pušaka, 3 strojnice i 4 pištolja.

Mi smo imali 6 mrtvih i 20 ranjenih.

18. oktobar

Njemačke snage sa pravca Goecke nastavile su sa probijanjem preko međunarodnog druma. Za konačno uništenje ove njemačke grupacije bile su koncentrisane na sektoru Avale—Rašja vrlo jake naše i sovjetske snage, tako da je Nijemcima propao pokušaj da se spasa od potpunog uništenja.

U toku dana 1. brigada je vodila vrlo žestoku borbu. Bilo je nekoliko slučajeva kada se vodila borba pesu u prsa, neke naše čete i bataljoni nalazili su se gotovo izmiješani sa Nijemcima. Ovo se dešavalo u noćnoj borbi kada su Nijemci poslednjim snagama pokušavali da se na svaki način izvuku.

Manje snage 4. i 16. brigade čistile su teren između M. Mokrog Luga, Višnjice i Boleča od manjih njemačkih grupa. Na putu Boleč—Goecka Nijemci su ostavili veliki broj motornih vozila i druge ratne tehnike.

U toku 18. oktobra i među između 18. i 19. oktobra poginulo je 538 Nijemaca, a zarobljeno 408. Zaplijenjeno je 29 puškomitraljeza, 264 puške, 31 strojnica, 35 pištolja i druge opreme.

Mi smo imali 26 mrtvih i 35 ranjenih.

19. oktobar

Nastavljeno je sa uništavanjem njemačkih snaga na sektoru Šuplji kamen—selo Bošnjaci—selo Vrčin. Prva brigada je postigla kolosalne rezultate na uništavanju i zarobljavanju Nijemaca.

Poginulo je oko 700, a zarobljeno 500 Nijemaca. Zaplijenjeno je: 30 puškomitraljeza, 400 pušaka, 35 pištolja, 20 strojnica, 3 brdska topa, 4 teška bacača, 25 kamiona, 216 konja i druge opreme.

Mi smo imali 13 mrtvih i 25 ranjenih.

Četvrta brigada je preuzela u gradu garnizonu službu u IV i VI kvartu i u dijelu III kvarta. Dvadesetprva srpska brigada je bila u Mirijevu i Višnjici, a 10. brigada na odmoru.

20. oktobar

Prva brigada, zajedno sa ostalim jedinicama, nastavlja je sa likvidiranjem preostalih njemačkih grupa oko sela Bošnjaci. Poginulo je 250, a zarobljeno 320 Nijemaca. Zaplijenjeno je 3 puškomitraljeza, 335 pušaka, 6 strojica, 40 pištolja, 1 teški bacač, 93 konja i druge opreme.

Ovim danom naše jedinice završile su borbe za oslobođenje Beograda. Istovremeno, druge naše snage i jedinice Crvene armije očistile su sve njemačke tačke otpora na Kalemegdanu.

Beograd je 20. oktobra bio potpuno očišćen i oslobođen od njemačkih okupatora i njihovih slugu.²⁷¹

Ukupni rezultati 3. divizije u borbama od 14. do 20. oktobra, neprijateljski gubici: mrtvih — 2681, zarobljenih 1363. Zaplijenjeno: bradskih topova 3, teških bacača 8, mitraljeza i puškomitraljeza 163, pušaka 1674, strojica 110, municije preko 200 000 metaka, pištolja 189, dvoigleda 26, radio-stanica 2, kamiona 20, automobila 3, konja 365. Uništeno: kamiona 5, tenkova 1, teških bacača 1, radio-stanica 3, puškomitraljeza 6. Naši gubici: mrtvih 103, nestalih 183, ranjenih 233.

Po oslobođenju Beograda naša divizija primila je garnizonu službu u III, IV, V, VI, VII, VIII, X i XI odjeljku — ranijim kvartovima. Prva krajiška brigada je pošla u Vršac na isti zadatak i zadržala se u njemu do 23. novembra, kada se vratila u Beograd, i primila garnizonu službu u ostalim odjeljcima.

Za vrijeme boravka i odmora u Beogradu koristili smo vrijeme za održavanje kurseva: po brigadama su održani kratki vojni kursevi za komandire četa i vodova,

²⁷¹ Opširniji podaci o borbama 3. divizije za oslobođenje Beograda mogu se naći u dokumentima objavljenim u Zborniku LII, dok. B, R, 12, 48, 54, 66, 74, 106, a Beogradska operacija obrađena je u knjizi Oslobođilački rat, knj. 2, str. 314—326.

kursevi za bolničko osoblje i kurs za vezu, na kojima je učestvovalo 350 boraca.

U istom vremenu naša divizija primila je sovjetsko naoružanje za tri pješadijske brigade i za artiljerijsku brigadu. Ovim oružjem smo dobro naoružali našu diviziju.

Za kratko vrijeme formirali smo artiljerijsku brigadu, teški divizion i protivavionski divizion divizije. Takođe smo formira i inženjerski bataljon i bataljon veze. U komandi divizije formirali smo odsek za vezu, a pojedini odavjetajno-izviđački odsek i organe za snabdijevanje i sanitetske organe.

Mobilizacija ljudstva je vršena na dobrovoljnoj bazi. Sa stariim i novim borcima izvođena je obuka, no ona je podbacila s obzirom na dužnosti boraca u gradu i zbog rasbacanosti jedinica.

Jedinice su se popunile i ojačale tako da sada imamo punu ratnu formaciju.²⁷²

Boravak u Beogradu koristio je borcima. Učinjen je dobar odmor, borci su odlazili na razne priredbe i u bioskope.

Koristio sam boravak u Beogradu i obišao Suboticu i Žednik. U Žedniku sam našao jedan dio dobrovoljaca koji su se vratili u svoje kuće. Oni izgledaju izmuren i stari. Rat je na njih mnogo uticao i ubio u njima i ono malo vedrine što su je ranije imali. Ogručeni su na postupak mađarske okupacione vlasti 1941. godine.

U Častaviru sam bio sa dr Milanom Bikarom.²⁷³ Zajedno smo pošli na kulturnu priredbu na kojoj je bila prisutna velika masa tamošnjih Mađara. Drugovi iz opštinskog odbora željeli su da na priredbi govorim o našoj narodnoslobodilačkoj borbi i poljetaju mađarske nacionalne manjine u našoj novoj domovini. Poslije sam dugo razgovarao sa dr Bikarom o našem predratnom radu u Žedniku, a naročito o radu naše kulturne zadruge.

²⁷² Peta divizija je tada brojala preko 10 000 boraca.

²⁷³ Dr Milan Bika bio je opštinski lekar u Častaviru. Od 1928. godine do smrti stare Jugoslavije bio je predsjednik kulturne zadruge vojskovođačkih naseljnika „Preporod“, sa kojim su rukovodili Kuzmanovi.

Drug Bikač je želio da ode sa mnom za Ljekar u diviziju. Ja sam mu pak sugerirao da ostane da radi u pozadini, s obzirom da ga ljudi dobro poznaju u Subotici i Čantaviru, pa se on sa tim složio.

U Beogradu su podijeljena prva odlikovanja za istaknute borce i rukovodioce naše divizije. Svrčanu predaju odlikovanja izvršio je štab korpusa. Odlikovanja su vrlo dobro primljena kod boraca i ona će uticati na njihovu borbenost i disciplinu. Još mnogoga predloženih odlikovanja nismo primili.

Poslije dugog vremena, od našeg polaska iz Bagojna novembra 1943. godine, ponovo smo bili kod druga Tita i ostalih drugova, članova Vrhovnog štaba. To je za mene bila nova radost da vidim i da razgovaram sa našim Vrhovnim komandantom. Kod druga Tita bio sam tri puta.

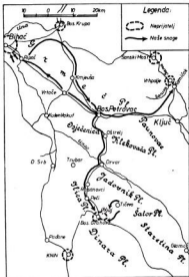
U Beograd je dolazio drug Đuro Pucar Stari. Posjetio nas je u štabu divizije dva puta. Interesovao se za diviziju i za naše borbe. Govorio nam je o Krajinu. Preko njega Krajišnici su pisali kućama i poslije toliko dugog vremena pisma će sigurno stići.⁷⁷⁴

SKICE

⁷⁷⁴ 3. divizija izvršila je pokret iz Beograda na Sremski front 28. novembra 1943. godine. Ona je 3. decembra učestvovala u probnoj neprijateljske odbrane linije Bihać-Beževik-Martinci. Od toga vremena pa do konačnog oslobođenja naše zemlje (15. maja 1945. godine) 3. divizija, u sastavu Prvog proletarskog korpusa, odnosno Prve armije, učestvovala je u svim borbama na sremskom frontu, u borbama za oslobođenje Slavonije, Zagreba i dijela Slovenije na pravcu Celje-Gostari.

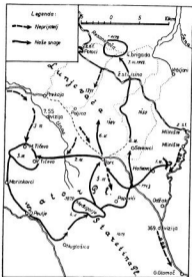
PRIGLED SKICA

- Skica 1.— Prve borbe i marševi 4. krajiške udarne brigade postaje njenog formiranja (od 1. IX do 17. XI 1942)
- Skica 2.— Borbe 4. krajiške udarne brigade u vremenu od 17. XI 1942. do 31. I 1943. godine
- Skica 3.— Odborničke borbe 4. krajiške udarne brigade na vjerske IV neprijateljske odnose od 30. I do 31. II 1943. godine
- Skica 4.— Četvrti krajiška udarna brigada u sastavu perioda IV neprijateljske odnose od 30. II do 1. III 1943. godine
- Skica 5.— Borbe i marševi 4. krajiške udarne brigade u vremenu od 4. III do 30. IV 1943. godine
- Skica 6.— Borbe i marševi 2. udarne divizije na putu ka Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba (od 21. V do 31. VI 1943.)
- Skica 7.— Borbe i marševi 3. udarne divizije na putu ka Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba (od 21. VI do 31. VII 1943)
- Skica 8.— Napad 1. krajiške udarne brigade na aerodrom Bajkova noću 18. I. VIII 1943. godine
- Skica 9.— Borbe 2. proletarske krajiške brigade i 4. krajiške udarne brigade na oslobođenje Brijunića (od 22. do 31. VIII 1943. godine)
- Skica 10.— Borbe 3. udarne divizije na oslobođenje Ploče, Viteznica, Pritroja i Kocina u vremenu od 22. X do 18. XI 1943. godine
- Skica 11.— Borbe i marševi 3. divizije na vrijeme neprijateljske odnose „Kapešića“ u vremenu od 4. do 14. XII 1943. godine
- Skica 12.— Borbe i pokreti 3. divizije na vrijeme neprijateljske odnose „Sotarski“ u vremenu od 15. do 31. XII 1943. godine
- Skica 13.— Pokreti 1. prelijetarske i 2. udarne divizije ka Ljenu i formiranje Ljenski kod sela Beškova 18-20. III 1944. godine
- Skica 14.— Marševi i borbe 2. i 3. divizije na putu ka Ljenu u vremenu od 21. do 23. III 1944. godine
- Skica 15.— Borba 2. i 3. divizije na formiranje Ljenski u noći 29. i 30. III 1944. godine
- Skica 16.— Manevar 2. i 3. divizije na poziciji Franjeva - pl. dolja na poziciji između Ulica i Valjeva
- Skica 17.— Borbe 2. i 3. divizije na komandantski Frjanići - Vrbica (18-20. travnja 1944.) i njihovi dolasci na slobodna teritorija Drugog udarnog korpusa
- Skica 18.— Anarhistička operacija i podor Operativne grupe divizija u Srbiji (od 10. VII do 18. VII 1944)
- Skica 19.— Formiranje Ljenski i raseljavanje četnika na Kopaoniku od strane Operativne grupe divizija (od 8. do 1. VIII 1944)
- Skica 20.— Borbe 3. divizije na oslobođenje Arslanovaca II. i III. 1944. godine
- Skica 21.— Brodvaška operacija - nastupanje Prvog i Drugog korpusa NOVJ i Četvrti međunarodni korpus Crvene armije ka Beogradu (11.-14. X 1944)

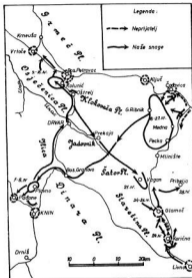

Skica 1.— Prve borbe i marševi 4. krajiške udarne brigade postaje njenog formiranja (od 1. IX do 17. XI 1942)

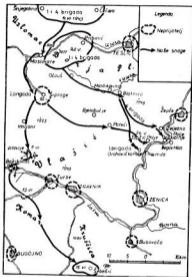

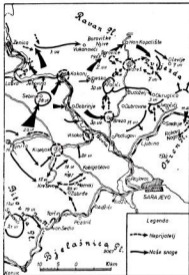
Skica 4.— Četvrti krajiška udarna brigada u razvojnem periodu IV naprijetajke ofanzive od 28.III do 1.IV 1942. godine

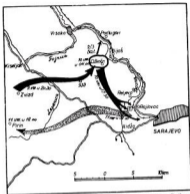
Skica 5.— Borbe i mjestici 4. krajiške udarne brigade u vremenu od 1.IV do 26.IV 1942. godine

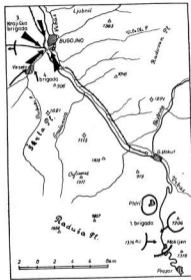
Skica 4.— Borbe i marševi 5. udarne divizije na putu ka Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog Štaba (od 22.V do 11.VI 1943)

Skica 5.— Borbe i marševi 5. udarne divizije na putu ka Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog Štaba (od 15.VI do 21.VII 1943)

Skica 8. - Napad 1. krajiske udarne brigade na aerodrom Rajlovac noću 19/12.1941. godine

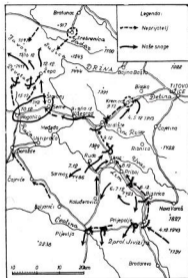

Skica 9. - Borba 1. proletarske krajiske brigade i 4. krajiske udarne brigade za oslobodjenje Dugo Sela (od 22. do 26.VIII.1942. godine)

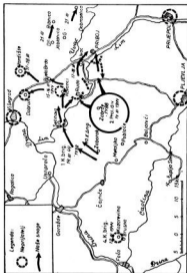
Skica 10.— Borbe 5. udarne divizije za oslobođenje Beograd, Vršina, Priloga i Kremenac u vremenu od 22.X do 18.XI 1941. godine

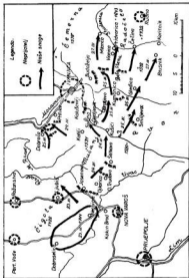
Skica 11.— Borbe i marševi 5. divizije na vrijeme neprijateljske ofanzive "Kugelblitz" u vremenu od 4. do 16.XII 1941. godine

Slika 12.— Borbe i pokreti 5. divizije na vrijeme neprijateljske ofanzive „Šestarm“ u vremenu od 17. do 31. XII 1945. godine

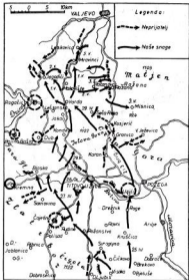
Slika 13.— Pokreti 2. proletarske i 3. udarne divizije na Lijevu i Javoranje Lina kod sela Slatkovići 14—16. I 1946. godine

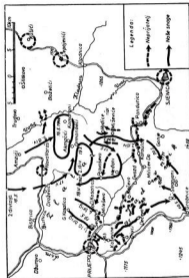
Slika 14.— Maribor 1. borba 2. i 3. divizije na putu ka Ptuju u prvom razdoblju od 15. do 20.11.1944. godine

Slika 15.— Barba 2. i 3. divizije na frontovima prema Ptuj u noći 20/21.11.1944. godine

Skica 16. — Manevar 2. i 3. divizije na prostoru Ivanjica — pl. Gorica na prostoru između Uštica i Valjeva

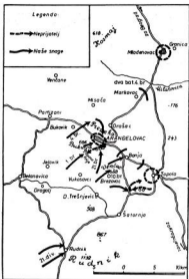
Skica 17. — Društvo 2. i 3. divizije na komunikaciji Prijepolje — Srebrenica (18.—20. maja 1944.) i njihovo dolaska na odbojništvo (18.—20. maja) Društvo udarnog korpusa

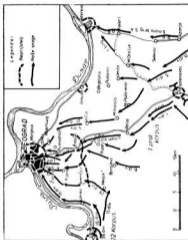
Slika 26.— Jutrovačka operacija i predor Operativne grupe divizija u Srbiju (od 22.VI do 26.VII 1944)

Slika 28.— Formiranje Treće i raspljivanje četvrtke na Kopaoniku od strane Operativne grupe divizija (od 2. do 17.VIII 1944)

Škica 20. – Borbe u distriktu za oslobođenje Arandjelovca 18. i 20. IX 1944. godine

Škica 21. – Beogradska operacija – nastupanje Prvog i Drugog korpusa NOVJ i Centralnog udarnog bataljona Crvene armije na Beogradu (11.–14. X 1944)

S A D R Ž A J

PREGOVOR	3
I PERIOD OD FORMIRANJA 1. KRAJIŠKE UDARNE BRIGADE DO NJENOG ULASKA U SASTAV 3. UDARNE DIVIZIJE - - - - -	9
(I. IX - 10. XI 1942.)	
II U SASTAVU 3. UDARNE DIVIZIJE - - - - -	23
(11. XI 1942. - 18. I 1943.)	
III U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OPANZIVI - - - - -	34
(18. I - 13. III 1943.)	
IV U BOSANSKOJ KRAJINI U RANO PROLEĆE 1943. (13. III - 1. V 1943.)	69
V MANEVAR 3. UDARNE DIVIZIJE U ISTOCNU BOSNU (2. V - 18. VIII 1943.)	82
VI BORBE 3. UDARNE DIVIZIJE U CENTRALNOJ BOSNI (17. VIII - 1. X 1943.)	116
VII MANEVAR 3. UDARNE DIVIZIJE U SANDŽAKU - - - - -	131
(1. X - 3. XII 1943.)	
VIII PETA UDARNA DIVIZIJA ZA VRIJEME NJEMAČ- KIH OPERACIJA „KUGELBLIC“ I „NESTURM“ (4. XI 1943. - 18. I 1944.)	142
IX PROĐOR U SRBIJU - - - - -	174
(14. I - 24. IV 1944.)	
X PROĐOR 3. I 5. DIVIZIJE NA PROSTORU JELOVA GORA - PL. POVLAK - - - - -	218
(25. IV - 21. V 1944.)	

XI DRUGI PRODH U SRBIJU - - - - -	268
(22. V - 5. IX 1944.)	
XII PRODH OPERATIVNE GRUPE DIVIZIJA U ŠU- MADIJU - - - - -	274
(8. IX - 8. X 1944.)	
XIII U BOJAMA ZA OSLOBODENJE BEOGRADA - -	282
(9. - 20. X 1944.)	
PRILOZI:	
SKICE - - - - -	306
REGISTRI - - - - -	329

MILUTIN MORAJA

RATNI DNEVNIK

*

Lektor
BLAGOJE ŠVORCAN

*

Tehnički urednik
ANDRO STRUGAR

*

Korektor
GORDANA ROŠI

*

Kampiranje izvršeno oktobra 1942. godine
Tiraj: 4000